

В. Г. ГАРБ 821/477/06

475

Три чарівні перлини

BOHOOGUUMPO JIHOOSQ

TIQUUQIPIBII INOIQI

AMUHU

Володимир
Дрозд

Три чарівні перлини

ОПОВІДАННЯ

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1981

Тематика рассказов украинского советского писателя разнообразна — от событий Великой Отечественной войны до жизни современного села, от философских проблем извечной борьбы добра и зла до сложных взаимоотношений человека и природы.

Для рассказов характерны тонкий психологизм, яркость художественных образов, элементы фантастики и гротеска.

ГОЛУБИЙ ПОПІЛ

Запитай хто в Ганни про любов до Степана — образиться. Десь у глибинах серця жінка береже спогади про ті часи, коли не було для неї нічого святішого за це слово. Але їй тоді вона не вимовляла його. Навіть коли вже ліниво стукотіли колеса на рейках і мимо все швидше і швидше пливли вагони з гірляндами засмучених розлукою новобранців на східцях, вона лише витерла долонею губи після Андрієвого поцілунку і кинула грубувато:

— Ну, гаразд. Іди вже...

Коли в селі перестали називати її нареченою, а клапоть паперу — чорна звістка про Андрія — розмок і розлізся від сліз, Ганна заборонила собі це слово на довгі роки. Вона вперто витравляла з голови та серця почуття і думки, що виходили за рамки її незмінно чорної хустки.

Згодом рана в душі заросла, як заростають пирієм край дороги могили невідомих солдатів. І з'явився Степан. Отоді їй майнула знову перед Ганною тінь кохання, мов чайка в луках, і зникла, лишивши присмак гіркого розчарування. Це тривало недовго. Високий неповороткий вдівець з густими віями над глибоко схованими очима і вічно хмурим обличчям щонеділі приходив у її хатину, всідався на лаві і мовчки смалив цигарку за цигаркою. Вона жаліла цього чолові'ягу, скрученого, придавленого життям, як жаліють, а можливо, і поважають дуба, обпаленого блискавкою, не помічаючи, що середина його зотліла ще задовго до грози.

Ганну, яка багато років бідкалася із старою матір'ю біля свого худого збіжжя, латаючи трухляву лісу навколо городу, вразило і налякало Степанове господарство на хуторі. Старі, темні ворота, де-не-де посмуговані новими дошками, хмуро зорили на вулицю, ніби їхній господар спідлоба на людей. Рохкали свині, гелготали червонобороді індики, а нова хата — як повна чаша. Недарма різні свашки ще до заміжжя

нашіпували Ганні: житимеш за Степаном, як у бога за дверима. А хлопчак його — не завада. Що не так — батько є.

Спочатку Ганна мріяла мати дітей. Та прожила два роки із Степаном — зневірилась. Пригріла б Юрка — так він усе збоку нишкне. І так тихе, а нагадає про батька, бліде та сумне, як смерть, зробиться, ні пари з вуст, тільки оченятами кольору польових дзвіночків перелякано мерехтить. Бив його Степан нещадно за будь-яку провину. Пробувала було заступитись Ганна, то він так гримнув на неї, аж шибки злякано дзенькнули. Правда, з того часу старався не при ній полосувати хлопця. Та їй і не до пасинка. Вранці, поки з господарством упорається та борщу зварить, — вже й подалися жінки з сапами. Ганна навздогін біжить, сухий хліб жуючи. А в обід прибіжить — до худоби. Тільки зиркне на Юрка:

— Штани цілі? Чи знов по деревах гайсав?

— Цілі, — глухо одзоветься шестирічне хлоп'я, а очей не підніме. І не того, що боїться, а просто так, ніяковіє. І мати не мати, і тітка не тітка. Наказував батько строго, щоб матір'ю звав її, так мати ж померла. Він її пам'ятає. І весь час — хвору. Куштувала солодкі сливи, зірвані Юрком, а на щоках рудий мак розсипався. Хочє дитина очі матеріні уявити і не може: все розпливається, немов манливе дно лугового озерця, коли по воді лозиною цьвохнути.

— Чому це Юрко тебе матір'ю не кличе? — питають баби у Ганни.

Земля в полі — немов черинь, коли хліб випікають. А Ганні особливо жарко. Схилилась мовчки над рядком буряків, бо що казати має?

— Та хіба вона його бачить?

— І для кого ото копите? Чи на ваш вік не вистачить? Живете, як миші в норі.

— Господиня...

Над хутором, що в долині, тривожно дзвін забився. А може, то дзвенить суха спека? Ганна залякла, відчуваючи щось недобре. Вершник мчав від хат. Навздогін — сувої курави:

— Степанова! Хати горять!

Піщуга на дорозі — неначе присок. Гаряча, ніжна. Палючі цівки вистрибують з-під репаных Ганниних ніг, виснуть над прим'ятим колесами солонцем. Вона

біжить, далеко випередивши жінок. Пасма розкуйовдженого волосся липнуть до засмаглих щік, а на чорній кофтині темніють розводи поту. Опецькувата тінь женеться слідом, тремтить, ламає руки-крила, перелякана тривожним дзвоном, що рве на клапті млосну тишу.

Над зеленню садів — тремтливє марєво. Чорний попїл шугає в небї зграями гайвороння. Люди обступили Степанове подвір'я, метушаться, гудуть стривожено й грізно. А ще тривожніше — вітер в обгорілих кроквах, обвішаних рожевими клаптями полум'я, наче святковими прапорцями. Накривають мокрими ряднами стріху хліва. Обвуглюється віття акацій, осипається на стежку.

Люди розступились, і Ганна з широко розплющеними невидючими очима кинулась у полум'я. Вогняний подих застерезливо лизнув волосся з нитками ранньої сивини, але жінка навіть не помітила цього, рвалась через залишки розтрощеної ліси і кинулась би в чорне жерло вогню, коли б не вхопили її за руки, не відтягли од вірної смерті. Пручалась без єдиного слова. Тільки згодом кинула хрипло, знеможено:

— Відпустіть!..

Потім, знесилівши, стихла і, здавалося, заспокоїлась. Дивилася в темні провали стін. Криваві язика лизали віко ще материнської, кованої міддю скрині. І пронеслися перед нею роки нужденного збирання посагу, всіляких напірників, рушників, плахт, сорочок і спідниць. Бачила, як зотлівають дубові бруси, і згадувала, скільки ночей не доспала над ночвами, терла картоплю, здирала до крові пальці, аби Степан одвіз у неділю десяток склянок крохмалю і поклав гроші під подушку: на нову комору. І вже щось схоже на здогадку про вічне і тимчасове, про життя і примарність багатства майнуло в її мозку, та раптом рухнула покрівля, застогнали, обвалилися стіни, і її полонила жадова помсти. Вона готова була мстити не тільки людям, а й самому богові, якщо він є. Масний чорний дим застилав їй погляд, мутив розум, і тільки обривки людських розмов, найбільш зрозумілі їй, вривалися в пам'ять:

— Степан у місто подався, молоду картоплю цовіз на ринок.

— Наторгується...

— То таки Юрко підпалив?

— Він, клятий. В ракету грався — і під стріху. А в таку спеку — все порох.

— Приб'є його Степан, це вже точно, приб'є. Все життя тягся з жил на це подвір'я.

— Перше в хуторі!

— А хлопчак де ж?

— Сховався, мабуть, десь у зелені.

— Всі під богом ходимо...

— Який там бог? Дивитися за дітьми треба.

Ганна знову запрачувалась, але рвалася вбік, від вогню, і люди відпустили її. Вони бачили. страшні очі, спрагли, почорнілі губи, міцно зціплені, немов у останню смертну годину, зуби, — і відвертались. Жінка, пряма та худа, мов жердина, якась застигла вся, заціпеніла, пошкандибала стежкою до саду, подалася через картоплиння, ламаючи соняшники. Бузлуваті, міцно стиснуті кулаки говорили про силу її люті.

Нарешті вона помітила кризь картоплиння край голувої ситцевої сорочки. Зблідла, обличчя скам'яніло, очі зупинились. Обережно розсунула бур'яни. Потріскані пальці, розчепірені, немов пазури, хижо попливли в повітрі. І враз спинилися, завмерли.

Хлопчик спав. Кругле, неначе яблуко путинки і таке ж засмагле обличчя його було посмуговане брудними патьоками невисохлих сліз. Ще й у сні він раз по раз болісно схлипував. У білому волоссячку — павутиння, суха трава.

Ганна не роздумуючи висмикнула з свого розпатланого волосся шматок гребінця і легенько тремтячою рукою провела по дитячій голівці. Вона причісувала чубчик то набік, то прямо, то йоржиком, милуючись, як змінюється вираз пасинкового обличчя, і загадково внутрішня усмішка несміливо оживала на її устах.

— І буде у нас з Андрієм синок. І назвемо його Юрком, — марила вона, палаючи від розбудженого почуття материнства. — І буде у нього ніжне ляне волоссячко. І кликатиме він мене мамою.

Зненацька вона пригадає, що вже давно немає і ніколи не буде Андрія, і немає Степанової хати, лише чорний дим стелиться садом, і щось недобре знову засвітилось у її погляді, ноги напружились, неначе перед стрибком.

Та маленьке тіло здригнулося, заметалось, певно, від важкого кошмарного сну, і Ганна поклала жорстку долоню на гарячий лобик. Юрко, не розплющуючи очей, вхопив її обома руками, притис до грудей і вже не відпускав, усміхаючись радісно та щасливо. Мабуть, йому приснились ласкаві долоні рідної матері.

До зарослів вишняка завітали сірі тіні. В селі замукала худоба. Ганна згадала, що корова недоєна і негодовані свині, і тут же подумала, що, поки він міцно тримає її руку, все те — байдуже.

...Вона побачила в сутінках широко розплющені очі Юрка, що раптом злякано відсахнувся. Певно, все згадалось малому — і два роки холоду, і пожежа, і тяжкі, незабутні півдня, проплакані в бур'яні. Та мачуха вже садовила його на коліна. Спочатку він сторонився, зорив сторожко й відчужено, але щойно почала розчісувати голівку, припав до пропахлої димом кофтини, і крізь заглушені дитячі ридання жінка почула жадане:

— Мамо...

І стільки почуттів було в цьому підсвідомому вигуку, стільки моління про тепло і любов, що Ганна в пориві вдячності почала несамовито цілувати його холодне, замурзане личко, його очі, що зробились відразу такими рідними, закутувала у фартух поколоті стернею, давно не миті ноженята.

— Батько мене...— прошепотів Юрко і злякано задивився в темну зелень городу, туди, де ще сьогодні була хата.

Ганна уявила розлюченого Степана, і серце її болісно защеміло. Ось-ось він повернеться з міста, дізнається про пожежу, йому розкажуть про Юрка... Вона згадала свою стару хатину в сусідньому селі і стару матір, колгоспну ферму, де раніше працювала, людей, які поважали її. Жінка міцніше притисла хлопчика, підвелася з землі і стежинами попід вишняком виїшла за городи. Польова дорога вже була порожня. В недокошеному житі кричали перепели. Юрко прислухався до голосів нічного поля, а Ганна все несла і несла його, боячись випустити з рук. Йй здавалось, що тоді цей сон розвіється і вже ніколи не повториться зворушливе «мамо!»

— Мамусю, а куди ми йдемо?

- До баби, в село.
- Там не буде батька?
- Ні.
- І ми житимем удвох?
- Я, ти і бабуся.
- І ти завжди будеш зі мною?
- Так. А ще — працюватиму на фермі.
- І до тебе можна буде приходити?
- На ферму? Можна. Аби тільки корівка не з'їла.
- А хіба корівки кусаються?
- Ого, ще й як!

Так перемовлялись вони всю дорогу, і не було людини щасливішої за Ганну. Та зрештою вона стомила і на пагорбі, звідкіль уже було видно село і на якому височів сизий пам'ятник загиблим воїнам, сіла відпочити, прихилившись до холодного кам'яного постаменту. Жінці здавалося чомусь, що саме тут навки заснув її Андрій, загублений на дорогах війни. І, живучи із Степаном, вона за два роки жодного разу не пройшла цією дорогою, обминала пам'ятник, аби не стрітись з суворим поглядом кам'яного солдата.

Зараз вона дивилась на Андрія сміливо і щиро. Чоловік воїна було в тіні, і їй здалося, що він тепло усміхається. Вона оглянулася навколо і побачила степ, полонений житами та пшеницями, рожеву хлібину місяця над степом і почула стрекотливу безсонницю комбайнів у долині.

Згодом Ганна помітила, що Юрко знову задрімав. Вона боялась його розбудити і сиділа під зорями нерухома, мов вирізана з каменю, з дитиною на руках. А згодом і собі задрімала, прихилившись до бронзового Андрія.

Їй снився попіл, голубий, мов Юркова сорочка.

1961

ІКРА ЧЕРВОНОЇ РИБИ

Сопки старіють, як люди. Ніжна зелень напинає холодно-жовтого, зморшкуватого мундира. Згодом з'являється лисина — сліпучі гребені здаються вирізаними з цупкого білого паперу, густо посипаного дрібною сіллю. Сьогодні сопки світло-зелені.

— Милій!

Люди старіють, як сопки. З дня в день, з року в рік. А тайга навесні знову молодіє. Там, на південних схилах, є рослина, яка все літо зеленіє, а квітне восени. Тоді вулики пасік повзтимуть все вище і вище, майже до самих гребенів.

Сьогодні у нього вільний день. А він ніколи не любив вихідних. Скоро з сусіднього селища притопає Дід. У нього є ім'я, але Шульгін завжди зве його тільки Дідом. Пишна Дідова борода нагадує пасма злежалого снігу.

— Милий! І чого ти не бачив на тих сопках? Іди до мене...

Він усе ще не міг одірватись од вікна. Прислухався до тиші на заставі, усім своїм єством відчував поруч, на маленькому столику, польовий телефон. Шульгін завжди чекав чогось незвичайного, чекав тривоги. Кожного ранку, коли сонця ще не було видно і темні тіні від сопок падали на закосичену туманами долину, де стояли збиті з могутніх кедрів будинки застави, він посилав на кордон своїх бійців; приймав кожного окремо в своєму простенькому кабінеті з канцелярським столом, покритим червоною скатертиною, слухав звичні слова рапортів, а потім довго і причепливо випитував про настрій, здоров'я, що пише мати, чи наречена, а чи просто дівчина, з якою юнак у солдатській шинелі перекинувся кількома словами, обмінявся адресами на залізничній станції.

Хоч Шульгін знав кожного бійця уже щонайменше з рік, але такий був порядок. Він ніколи не обожнював армійської дисципліни, але йому треба було відчувати, що потрібен серед цих сопок, що недарма одержує гроші за це сидіння в той час, як десь там, за грізними масивами непрохідної тайги, люди будують електростанції і посилають у космос кораблі.

Він запнув тюлеву занавіску і повернувся до дружини. Шульгін завжди злився, коли вона називала його милим або вигадувала безконечні низки синонімів цього липкого слова. Він одружився в тридцять років. Зараз йому сорок. Ольга лежала горілиць, закинувши руки за голову. Кризь голубуваті мережива сорочки випинались повні рожеві груди. В офіцерській їдальні, звідки він забрав її, сотні поглядів ковзали по звабливо округленій білій блузі. Шульгін го-

товий був тоді любити Ольгу за саме тільки пишне, гаряче тіло. Лише не терпів, коли вона називала його милим. Та сьогодні легко погасив у собі роздратування: кожен рух, кожне слово ритуалу, що вже ставав звичним, безмежно хвилювали і радували його. Він опустився на коліна біля ліжка, відкинув простирadlo, припав вухом до Ольжиного тіла. Крізь тонкий шовк сорочки Шульгін почув, а може, просто уявив легенький, неспокійний стукіт.

— Чуєш? — прошепотіла дружина, і її пальці заплутались у чоловіковому волоссі.— Він прокинувся...

— Ага,— ледь чутно відповів і щасливо усміхнувся. Занадто довго, аж десять років чекав він таких хвилин, щоб не бути зараз щасливим. Шульгін обережно укрив дружину простирadлом і поцілував у холодний лоб.— Бережи... Він, певно, зовсім маленький...

Тепер йому хотілося думати тільки про хороше. Згадувати красиве. Немов кадри кінохроніки пройшло перед Шульгіним його життя, і він чомусь згадав старезну клуню на краю батьківського саду, золотавий лишайник на її чорній покрівлі і тонесеньку стеблину топольки, що безнадійно рвалася із трухлявої соломи до неба. Одного разу клуня, не дочекавшись, поки її розкидають, упала сама; з'їдені комахнею підпірки і зогнилу лісу відвезли на колгоспний свинарник, залишки соломи пішли на підстилку; на місці клуні лишилась рудувата пляма, схожа на попелище. Хлопчик довго бродив по ньому, рився в купі торішніх обурин, але так і не знайшов топольки. Її не було ні серед дірчастих колод на свинофермі, ні серед трухлявої соломи. Сидів над померлою клунею і плакав. Він плакав гірко і довго, немов по покійнику. Батько сказав, що лелеки, які мостилися на в'язі, перенесли топольку до лісу. Він перестав плакати. Але все хороше, що лишилося в серці від дитинства, вилилося в тих сльозах, і Шульгін почував себе щасливим, коли згадував їх.

Потім він став думати про край, куди його закинула доля. Він бачив неглибокі, але швидкі ріки, що вигладжували каміння. На початку червня випадали дощі, і вони перероджувалися, мчали з гір — бурхливі, неспинні, зносячи все, що стрічали на своєму шляху. Він пив воду з незліченних струмків і не хворів.

Вода була прозора, крижана, і він ніколи не брав на полювання фляги, лише чіпляв до ременя алюмінієвий ковшик.

А найбільше любив Шульгін згадувати кету. Величезні рибини щоосені ковзали по камінню назустріч течії, піднімалися все вище й вище, викопували в річковому піску ями й викидали ікру, щоб за хвилину знесилено битись об каміння і повернутися в океан мертвими або не повернутися зовсім. Його завжди вражала ця шалена вірність материнському обов'язку, і він щороку, як тільки з сусідньої застави дзвонили, що кета пішла, виїжджав до гирла річки і годинами спостерігав, як риба рветься назустріч смерті. Хлопчачки перебігали по гострих спинах на протилежний берег. Чоловіки діловито штиркали остенями у смугасті спини і витягали кету на берег, щоб вирвати із слизького тіла мішечок з червоною ікрою. Випорожнена риба валялась на березі. Крізь пошматовану луску мертвими ранами виднілось червоне м'ясо. «Кета належить до породи червоних риб...», «Кета належить до породи червоних риб...» Звідки це? Колись були уроки зоології...

Він хотів думати про тайгу, про величезні світло-зелені папороті, що нагадують сторінки фантастичних романів, але це йому не вдавалося, бо перед очима все ще була кета, яка переповзала мілководдя, наполегливо рвучись проти течії вгору по річці. Він міг думати тільки про кету і про тіло своєї дружини, бо воно й справді було багатим і красивим. От тільки довго не було дітей. Але тепер у них буде син, він виросте відважним і сильним. У цьому краю всі виростають відважними і сильними, як і сама природа. А тіло дружини — це теж природа, і коли він думав про нього, йому ставало хороше. В найкращі хвилини свого життя Шульгін думав про природу. Зараз він думав про дивну кету і про красиве Ольжине тіло.

— Коли їхатимеш у тайгу, взуй старі чоботи. Ці ще згодяться...

Дружина перебила думки, і він спохмурнів. Він любив її тіло і не любив практичності. Минулого року вона дешево купила в якогось мисливця корінь женьшеня, і Шульгін довго кепкував з неї, коли виявилось, що то зовсім не женьшень. Ольга страшенно ображалась, мало не до сліз. Тепер він міг скільки завгодно

думати про тайгу і навіть про кету, але хороший настрій не повертався. Сьогодні він уже не буде щасливим. Він це добре знав і тому відійшов від жінки, знову відкинув тюлеву занавіску і почав думати про свого зеленого заступника, якому навіть страшно доручити на один день заставу. Коли Шульгін був не в настрої, він завжди думав про своїх заступників, яких присилали до нього на стажування. Молоді офіцери часто мінялися, вони йшли на підвищення, а він лишився у цій долині, серед сопок, що старіють, як люди. Він знав, що тут можна просидіти ще десять років, одержати пенсію і поселитися не так далеко звідси, за озером, де вже виросло містечко відставників, про яке мріяла Ольга. Там було багато зелені, можна відгородитись парканом з колючим дротом, щоранку пити чай із самовара і варити варення з дикого винограду. Він не хотів через десять років роздмухувати самовар і видавлювати кісточки з дикого винограду. Він мріяв поїхати за сопки, де люди будують електростанції і посилають у космос кораблі. А сьогодні він хотів у тайгу, та Дід довго не повертався, і Шульгін нервував, жмакав у пітній долоні край тюлевої занавіски.

Дід прийшов опівдні, і вони поїхали в тайгу. Але машину довелося залишити біля підніжжя сопки, далі вони продиралися відомими лише Діду стежинами, ламаючи папороть і лякаючи білок. У кедрових зарослях, на світло-жовтому полотні, лежали золоті сонячні плями. Це нагадувало Шульгіну шкуру тигра.

Вони мовчали. Взагалі вони розмовляли дуже рідко. Сиві Дідові брови завжди хмурились, і сторонній міг подумати, що він сердиться. Але Шульгін знав, що Дід ніколи не сердиться. Він поглядав з-під нахмурених брів лагідно й приязно. Він оживав, коли починав розповідати про женьшень або про кету. Тоді його вузькі чорні очі веселіли і посміхались. Коли Дід говорив про кету чи женьшень, він ставав поетом. Шульгін теж народився поетом, але став військовим.

Шульгін був поетом, коли плакав за тополькою, а тепер йому щоранку доповідають: «До охорони державного кордону готовий!», він перевіряє людей, перевіряє зброю, а вночі зорить у пітьму і відчуває поруч польовий телефон.

Дід водив його по навколишніх сопках, вони завжди тримали гвинтівки напоготові, але стріляли дуже рідко; хоч на кожному кроці стрічали нелякану дичину. Тут бували навіть дикі свині. З тріском і шумом вони зникали в зарослях, а Шульгін дивився на їхні брудно-сірі спини, згадував Дерсу Узала, його знамените «Свині — теж люди. Тільки сорочка інша». Поруч ішов Дід, сухе гілля озивалось у такт крокам, і Шульгін хотілося звати його не Дідом, а Дерсу Узала.

Якось Дід повів його до місць, де водиться женьшень. Вони вийшли на сонячний схил сопки, зарослий травами, і Дід уперше за весь день промовив одразу аж четверо слів:

— Тут... Почав цвісти. Шукай.

А сам усівся на зваленому моховитому стовбурі; біля ніг стояла непотрібна гвинтівка; стомлена бджола повзла по його жилавій, заскорузлій руці, він переставив ногу, щоб не тривожити мурашник. Шульгін пішов, шастаючи поглядом то далеко вперед, то собі під ноги, то вбік; обходив усю навколишню місцевість, так нічого й не знайшовши. Коли він повернувся, Дід усе так само сидів на стовбурі, а в його руках були два корені, зморшкувата поверхня яких нагадувала шкіру його долонь. Шульгін роздивлявся дрібні блідо-зелені квітки на довгому стебельці, схожому на шомпол. Від кореня відходили розгалуження, вони нагадували то людські ноги, то руки, і весь корінь навіть при небагатій уяві можна було прийняти за маленьку древню скульптуру людини, як і диск повного Місяця — за людське обличчя, для цього потрібна самотність, молочне, примарно-безконечне поле і вражаюче синьою холодністю небо; для кореня ж вистачало гордих велетнів-кедрів, зваленого бородастого стовбура і загадкової усмішки Діда...

Сьогодні вони піднялися високо в сопки по горіхи. Назад ноги несли самі, випереджали тіло, аж мішок чіплявся за гілля, кедрові шишки муляли плечі. Шульгін думав про два мішки, що лишилися вгорі, за якими доведеться ще раз вертатися, продираючись крізь зарослі; це було не дуже приємно, але він завжди охоче допомагав Дідові у його турботах і на цей раз не хотів відмовити. Він навіть сам напросивсь, а Дід довго відмовлявся. Зараз вони однесуть до машини ці мішки, повернуться за останніми, і знову над

ними шумітиме тайга, а може, вони побачать якогось нового звірка або злякають козу, можливо, навіть трапляться дикі свині з маленькими, приземкуватими поросятами. Внизу він оглянувся на Діда і здивувався — той легко й вільно ніс три, такі ж, як у нього, Шульгіна, мішки, один на спині, другий на плечах, а третього якимсь прилаштувавши одному йому відомим способом між цими двома, і по ньому не було видно, що це дуже важко. Шульгін випростався і намагався ступати не так сковано: було соромно признаватись, що йому, солдатові, навіть один мішок здається важким. Він хотів, щоб син, який скоро народиться, виріс таким же сильним і мудрим, як Дід. Але він знав, що син ніколи не виросте таким, як Дід, бо Ольга змалку закутушкає його в безліч сорочечок і пальт, у різні теплі кофтинки і шарфики, і син ніколи, навіть замолоду, не нестиме легко трьох мішків з кедровими шишками. Шульгін знав, що таке може бути, і йому стало сумно; але потім він подумав, що може бути і навпаки; Шульгін дивився на Діда, і йому було хороше, що в цьому дивному краю, де він охороняє кордон, виростають такі дивні люди, як Дід, і тут виросте його син, який ще не народився, але обов'язково народиться; від такої впевненості в нього потеплішало на серці, і він згадав Дідову історію, яку розповіли йому в селищі і про яку Дід ніколи не обмовився й словом.

Його син довгий час був командиром сусідньої прикордонної застави. Років зо три тому офіцера перевели у велике місто, що лежало далеко-далеко від сопок, і від людиноподібних коренів женьшеня, і від струмків, у яких така холодна й смачна вода. Дідові не лишалося нічого іншого, як їхати з сином. Він узяв із собою лише випробувану мисливську рушницю, що пахла порохом і тайгою. Але у великому місті гвинтівка не була потрібна, міцні ноги теж не були потрібні, на вулицях скиглили трамваї, в аптеках продавали настойку женьшеня, а в продовольчих магазинах — красиві металеві коробки з чітко виведеними чорними літерами — «Кета». Дід заслаб, його покладали в найкращий військовий госпіталь, але лікарі не змогли знайти ніякої хвороби. Його виписали, і того ж дня відбулася перша розмова з сином. Потім такі розмови велися щовечора. Офіцер любив і пова-

жав свого батька, до того ж він народився і виріс у тайзі, серед сопок, що оживали і молоділи кожної весни; він ще не читав книг про великі міста, а вже знав кожну стежину в навколишніх лісах, знав, коли краще полювати на соболя, коли шукати чудодійний корінь. Він подав рапорт про переведення на старе місце роботи, рапорт пішов у ще більше місто, але там нічого не зрозуміли: інші рвуться з глушини, а цей — навпаки. Тут щось не гаразд. Він подав другий рапорт, але відповідь була такою ж. Він був хороший офіцер, і начальству не хотілося відпускати його в сопки. Тоді Дід попрощався з сином, покинув місто і повернувся в сопки. Він оселився в рибальській хижці біля рибкомбінату, ходив на полювання, шукав женьшень і відмовлявся від грошей, що йому акуратно надсилав син, без якого не могло обійтися високе начальство у великому, гуркотливому місті...

Усе це знову пригадав Шульгін і весело посміхнувся. Так було завжди, коли він думав про Діда. Вони вкинули мішки в машину і почали пішки спускатися в долину. Шофер, обережно гальмуючи на кожному повороті, їхав попереду. Сонце ховалося за сопки. Гребені їх, порослі лісом, червоніли, мов густо закопичені стрічками кумачу. Наближався вечір.

Він одвіз Діда з мішками в селище і повернувся на заставу. З сопок повзли сутінки. Шульгін любив сутінки, якийсь невловимий період між днем і нічю. А ще він любив осінні дощі, коли на голих гілках виснуть прозорі, мов кришталь, краплі, і в серці оживає передчуття зими. Хотілося посидіти з дружиною на ганку, поговорити про те, про се і ні про що, послухати, як прокидається син, і помріяти, яким він буде, коли народиться.

Біля ганку він побачив дві великі рибини з розпоротими животами; кета чомусь нагадувала окуня, а крупна срібляста луска була такою ж, як у дзеркального коропа; на чорному тлі кривавились рани. Шульгін оглянувся навколо і замилувався сутінками; він хотів, щоб туман був густіший і скоріше прийшла ніч; він не любив, коли вбивали кету, яка несла ікру вгору по річці за сотні кілометрів, щоб через кілька місяців веселі, грайливі мальки скочувались у море. У кімнаті він поглянув на Ольжине обличчя і запитально підняв брови. Вона змочувала водою хустин-

ку і раз у раз прикладала її до синців на щоках і на лобі. На підборідді дружини червоніла смуга, немов від удару хворостинкою.

— Уявляєш, випрала твої сорочки в старому руслі, викручую, аж дві кети. І такі величезні! Заблудили, певно, не в те русло потрапили. А все одно вперед рвуться, вода ледь дзюрчить, а вони по піску, по камінню просто стрибають. І скажи ти, риба, а неначе щось розуміє. Викинула б свою ікру де прийдеться, так ні ж. Назустріч власній смерті поспішає. Ну, я не розгубилась, до них, а одна, бісова, хвостом як хльосне, у мене аж вогники в очах застрибали, ще й піску довелось скуштувати. Та куди вони могли від мене подітись. Нарешті видихались, на піску довго не потанцюєш!.. Я ледве донесла до ганку...

— А син? — запитав стривожено.

— Що син?

— Ти ж могла потривожити сина.

— Що йому станеться... Невже б я випустила з рук таку здобич? Як ти колись фазанів? Так хотілось почастувати тебе ікрою... Сідай скоріше до столу...

Щойно сюди приїхали, він пішов на полювання. Прикордонники розповідали, що тут водяться фазани. Шульгін був сповнений мисливського азарту, але, коли побачив довгохвостого птаха, що переливався всіма кольорами веселки, опустив рушницю і не наважився вистрілити, повернувся додому з порожніми руками. Ольга спитала:

— Так жодного й не зустрів?

— Чого там, бачив...

— Не вцілив?

— Жаль було стріляти. Красиві дуже!..

— От дурний!..

Тоді вони сміялися. Шульгін теж сміявся: перед його очима довго стояло рідколісся і птах-красень, що здавався вирізьбленим з веселки. Тільки веселка вже трішки охолонула і мала металевий полиск.

Ольга знову засміялася.

— Чого ти?

— Та згадала твоїх фазанів. Сідай до столу.

Ікра була червона, як смородина у батьковому городі. Тільки тверда. Вона перекочувалась у роті, наче дробини, і кожну треба було розкусити.

— Кета стара трапилася, — скаржилась Ольга.

Він знав, що це смішно, кети підіймаються у верхів'я завжди в одному віці, вони рвуться через ребристе каміння, ранять тіло, аби після них лишилися мальки. Якось восени Дід повіз його на риболовлю. Вони опинились біля невеликої річечки, встановили намет, загородили струмок капроновими сітками. Пили чай, крізь брезент пробирався вологий холод осінньої ночі. Коли у воді забулькотіло, їм обом не хотілося виходити з намету, але плескіт розбуджував тишу, тривожив, кликав. Дід і Шульгін вистрибнули на росяну землю, під темне небо з яскравими цятками зір, і в цю хвилину помітили, як велетенська риба перекинулася через сітки. Вони побігли вгору по струмку, хотіли ще раз перегородити їй шлях сітками, але в примарному світлі ліхтариків помітили, що кета спинилась посеред річечки, де була чиста, прозора вода і просвічувало золотисте піщане дно. Риба буцалась горбатим носом у пісок, наполегливо і старанно. Двоє людей стояли над водою і дивились, як працює велетенська риба. Витягти рибу на берег, убити і виврати з тіла слизький мішечок з дорогоцінною червоною ікром було легко, а їм хотілося вклонитися риби за цю передсмертну працю. Тьмяніли ліхтарики, сідали батареї, а вони все стояли і дивились, як велика риба викидає в пісок ікру і загортає її. Потім вона лишилася охороняти майбутніх мальків, а люди стояли над берегом. Вода потроху відтіснила її, кета знесилювалась, кета вмирала і безвільно пливла по течії; вони йшли слідом, зняли сітки, щоб риба ще раз, можливо, мертвою, побачила океан. Вона це заслужила.

— Так, мабуть, трапилась стара кета,— сказав він, хоч добре знав, що дружина просто обпарила червону, мов смородина, ікру в занадто гарячій воді.

— Через цю рибину я синяків собі насаждала. Вона б і сама здохла,— сказала дружина, лягаючи в ліжко.

— Усі кети вмирають,— відповів він.

Крізь голубуваті мережива її сорочки виднілись повні рожеві груди.

— Іди-но послухай — він знову непокоїться.

Шульгін сидів край столу. Ікра великої риби кети червоніла на столі, мов людська кров. Йому перехотілося слухати, як прокидається його син.

1. ТУБА¹

Тейхаш вийшов з дровітні і довго дивився униз, на річку. Очі його сльозилися. Він швидше здогадався, аніж побачив, що через білу долину з пригладженою березневим сонцем лускою дрібних торосів прямує Адучі. Тейхаш пригнув голову на колись крутій, м'язистій, а тепер дряблуватій шиї, і ніби поменшав, і без того опецькуватий, ширококостий, з вузькими щілинками очей та двохвостою зруділою борідкою. Ухопив оберемок березових полін і несподівано легкоми, стрибаючими кроками, ніби йшов на лижах, поспішив до хати.

Чечеш поралася у мисниках. Він підозріливо глянув на неї, але нічого не прочитав на щокастому, негарному обличчі з міцним чоловічим підборіддям.

— Ай-ай, холоднеча! Топи, дочко. Багато топи.

Вона здивовано обернулася, відриваючись од паруючого горщика. В печі ледве тліло.

— Чи ви банитися надумали в хаті?

Але Тейхаш лише стрибав по хаті, од вікна до печі, стежачи за кожним доччиним рухом, і тер долоні.

— Ай-ай, холодно. Дуже холодно. Топи, дочко, топи. Хіба не в лісі живемо?

Він відчував, як упевнено й невблаганно наближається Адучі. Єдина надія теплилась у нього: Адучі обмине двір Тейхаша, він не посміє зайти сам, якщо його не закличе Чечеш. А якщо посміє — Тейхаш сторожко щулився і пружив ноги в унтах, ніби перед стрибком на звіра. Дочка склала поліна в піч, і полум'я зчервонило її похмуре обличчя. Взялася за відра — підбіг Тейхаш:

— Я, я, дочко...

— Хіба це чоловіча робота? — сказала Чечеш, сильним рухом плеча звільняючись од батькової руки. Але Тейхаш не міг так легко здатися. Він ухопився за відра, і не було сили, яка вирвала б їх у нього. Чечеш зрозуміла це, відійшла до столу. Задоволений,

¹ Ту ба — алтайський мисливець, який полює ведмедів з ножем.

він вийшов, щільно причинивши за собою хатні та сінешні двері, ніби вона могла почути далекі кроки Адучі. Тейхаш торжествував би перемогу, коли б не близька загроза. Він одійшов від двору вже кроків на сто вниз, до потоку, де вони брали з-під криги джерельну воду, і озирнувся. Чечеш стояла на ганку, підозріливо стежачи за ним. Тоді кинула погляд у долину, застигла на хвилю, ковзнула по східцях і навпростець, по крутому схилу побігла до річки. Тейхаш жбурнув убік відра, кинувся навздогінці.

— Чечеш! Га-а-а, Чечеш! — лячно гукав він у сіре, хмаристе небо, бо йому доводилося видиратись по косогору, а її вже ледве видно було з-за гребеня. — Вернися, Чечеш!

Причвалав до двору, а далі старому несила було бігти. Собі ж у тім не признавався. Прихилився до ущули, лаявся, спостерігаючи, як темна цятка перебрела тороси і вже добирається до берега: «Адучі... Та який з нього мисливець?.. Дівчат більше перепсував, аніж уполював ведмедів. Ведмідь силу любить, а горілчаний дух жене його в далекі гори. Хай п'є горілку хоч відрами, цей Адучі, але від того я не стану вважати його за доброго мисливця. І ніякий він не туба, коли з рушницею ходить. Справжній туба не визнає порохового диму. Я єдиний і останній туба в долині...»

Так гордо думав Тейхаш, а маленькі постаті Адучі і Чечеш унизу зближалися, аж поки не стрілись та не злилися в одну. Тоді здалося Тейхашеві, що ведмідь вирвав шмат його тіла, а покійна дружина замість цілющого листу посипала криваву рану їдкою сіллю. Пеґло, давило Тейхашеві груди, і не було порятунку. Здавалося великою несправедливістю, що на його, Тейхаша, дочку, окрім нього, ще має право Адучі, п'яниця і спокусник. На його Чечеш, яка уже близько двох десятків років після раптової смерті матері не залишала батька й на днину, яка жила заради нього, Тейхаша. Він так звикся з цим, що не міг уявити, як може бути інакше. Його Чечеш, котра правувала поромом краще од усіх чоловіків на великій Катуні, Чечеш, руки якої були сильні й чіпкі, мов лапи молодого ведмедя, падає на груди Адучі, що з похвальби зве себе тубою, а боїться й носа показати в гори без самопала. «Ні, я єдиний і останній туба в долині...» І од цієї думки йому ставало легше.

Чечеш і Адучі тепер прямували берегом до русла гірського потоку. Вздовж русла мисливці звичайно піднімались у сопки.

Сіяв легкий сніг. «Він навіть мисливських доріг не знає,— подумки даявся Тейхаш, вертаючись до дровитні.— То ж бабські стежки. Певно, для сміху в дитинстві його назвали Адучі»¹.

Злість вирувала в ньому.

Тейхаш заходився жбурляти березові чурбаки ще далі під навіс, хоч цього можна було й не робити. Чурбаки були великі, сучкуваті, і старий насолоджувався відчуттям власної сили. Йому так хотілося цієї хвили бути дужим! Але він обдурював себе і в цьому — чурбаки були сухі й легкі...

Подвір'я Тейхаша тулилося до південного схилу сопки, одне-однісіньке на добрих півдесятка кілометрів, тільки угору по річці, саме на повороті, бовванів будиночок німого бакенщика-переселенця. Вздовж берегів в'юнилися дороги.

Полював Тейхаш узимку, з весни ж разом з дочкою, а раніше з дружиною, водив пором. І життя в цих місцях починалося лише з весни, коли словзе крига з Катуні, оголивши меланхолійні сизуваті хвилі. Тоді й рибалки збиралися до Тейхашевого аулу, і мисливці забрідали на вогник. А зараз була іще тільки провесінь, похмурий березень, і вже з одної цієї причини рання поява Адучі тривожила старого.

Чечеш не забарилася, хоч і піднімалась нагору повагом. З її наближенням Тейхашева злість спадала, він радів, що Адучі обминув подвір'я, і тепер приписував це своїй силі та владі.

«Доки я тут, Адучі побоїться ступити на мій двір,— думав він, готовий вибачити дочці її химери.— А дочку слід було б провчити. Та хай знає мою поблажливість. Ніби я не розумію — діло молоде». Вдоволений із себе, він краєм ока спостеріг, як Чечеш хвилю затрималася на ганку, окинувши сопки та небо допитливим, оцінюючим поглядом, і зайшла до хати. Тоді він, набравши в потоці води, пішов слідом. Поставив відра у мисниках, коромисло кинув біля печі, і Чечеш здивовано глянула, але нічого не сказала, пройшов до хати, ніби нічого не сталося, аж тоді мовив суворо:

¹ А д у ч і — стрілець (алт.).

— А ти щоб більше не вішалася йому на шию...

— Чого б то? — спокійно й задумливо сказала по хвилі Чечеш, і цей спокій вивів старого з рівноваги.

— Бо ти йому не потрібна — не сімнадцятка. Глянь краще на себе.— Тепер дочка видавалася ще некрасивішою, ніж була насправді — так він почувався впевненіше.— Пограється та й кине.

— Знаю,— була розсудлива відповідь.— Я хочу од нього дитя.

— Чого? — отетерів Тейхаш, вбираючи голову в плечі.

— Дитя, — тихо мовила Чечеш, не опускаючи очей і нітрохи не соромлячись.— Чи маю весь вік жити одна?! Хто мене візьме зараз, стару й негарну?

Злість заклекотіла в Тейхашевих грудях, кров кинулася в обличчя, а в очі хлюпнуло безсоромним доччиним поглядом. Ухопив коромисло, рвонувся до Чечеш:

— Та чи я для того тебе рстив, аби...

Сила, ваговитіша й стрімкіша за Тейхашеву, вихопила коромисло з його рук і шпурнула геть. Коромисло глухо гупнуло об стіну. Посипалася крейда. Чечеш стояла супроти батька, вища й міцніша за нього в плечах — багатолітня робота на поромі давалася знаки. Її обличчя було незворушне, тільки очі сухо палахкотіли — такого непримиренного вогню Тейхаш ще не бачив ніколи.

— А навіщо ж ви ростили мене? Щоб довіку прала ваші сорочки? Або гибіла одна-однісінька серед ведмедів? Ви задля цього мене ростили? Чи не віддала я вам своєї молодості, чи лишила собі ось настілецьки? — Вона різко підняла руку і показала краєчок нігтя. Тейхаш відсахнувся.

— Тьху на тебе, — буркнув старий собі під носа і метнувся з хати.— Уже злигалася,— додав за порогом. Він не зізнавався собі, що вже не зміг би подужати Чечеш, коли б і схотів узяти верх силою. «Хоч і дочка, а теж бабське зілля...» Сів на ганку, закурив люльку. Дивився на свої пальці, що тремтіли після сутички, і холод ненависті до сильного, молодого Адучі заповзав у душу. Була й образа на дочку, що кинулася від нього хтозна до кого, але він таївся з тою образою, у всьому звинувачуючи зайду. Коли підвів голову, далекі гори, куди подався Адучі, ніби танули у волокнистому темно-сизому тумані, і туман той на-

повзав, зливаючи ближні вершини сопок з низьким, вагітним небом. Зловісна радість ворухнулась у Тейхашевих грудях: уздовж хребта котився сніговий буран. Справді, вітер не забарився, Він упав з гір на долину, пробіг по руслу річки і шалено закрутився на косогорах, вгризаючись у мерзлу землю. Шорсткий пісок колюче сипнув у обличчя, але старий навіть оком не повів, усміхаючись у руду бороду. Він бачив провалля, ущелини, вовчі ями і лісові завали в скаженіючій тайзі, де мав неодмінно скрутити собі в'язи Адучі. Волокнистий туман скотився по схилах і ковтував річку, вмерзлий у кригу пором, Тейхаша і Тейхашеве обличчя. Густий, круп'янистий сніг пік Тейхашеві руки. Але старий не ворухнувся, втупившись у стемніло небо. Він насолоджувався своєю помстою.

Та буран пронісся швидко, як і налетів. Спершу визирнули гори, яскраві і юні на тлі ніжно-салатового обрію. Потім оголилося і все небо, холоднувато блискаючи єдиним круглим оком. По той бік сонця небо — голубе та глибоке, і Тейхаш теж відтанув. Дивна утома лягла на душу. Було майже однаково, чи прийде Адучі, чи ні і як триматиме себе з ним Чечеш. Лише вабили сині гори на обрії — другу зиму він не ходив на звіра, старість до землі гнула.

Зробилося зимно. Він боявся підвести очі й побачити Адучі, що зухвало прямує до його двору. Тейхаш подумав про вечір, коли прийде цей горе-туба і лишиться ночувати. Чечеш на своєму стоятиме, сказала, як відрубала, — материн характер. Старий згадав дружину, пам'ять про яку безслідно танула в плині часу. Хотілося прокинутись аж уранці, коли зайда подасться до села, уявити, ніби нічого не сталося, а не чекати покірно вечора. Він швидко підвівся і подався до хати. Чечеш мила підлогу та білила припічок: чекала на гостя. Тейхаш роззувся, мовчки поліз на піч. Укрився рядном з головою, поклавши про всяк випадок сірники та люльку на маленьке пічне віконце, і притих — бездумно, дрімотно. Згодом і справді заснув в'язким, тягучим, немов ялиця навесні, сном. Йому снилось, як косогором до двору спускається Адучі — легкою ходою, ніби з прогулянки. І та молодецька, з підстрибом, хода була неприємна Тейхашеві, бо все життя він повертався з полювання, як з важкої, хоч і приємної, роботи. Але Адучі стри-

бав та стрибав по крутім косогорі і не було йому спину...

Тейхаша розбудив упевнений, різкуватий чоловічий сміх. Старий застиг під рядном, на мить судом завела йому м'язи — таке велике бажання було схопитись і виштовхати прибулого за двері. Тейхашеві здалося, ніби цей зухвалий сміх забирає від нього Чечеш, ось-ось одірве, і він залишиться сам, скривджений та безсилий. Але він угамувався і забився за комин печі. Йому потрібна була хоч примарна певність у власній силі, віра, що він терпить Адучі в своїй хаті лише заради Чечеш, інакше...

— Старий твій дрихне? — спитав чоловічий голос. — А то б покликала до чарки.

— Хай спить, — мовила по хвилі Чечеш. — Заслаб...

— Ну, будь жива та здорова, — дзенькнуло скло. — Та щоб на добро...

— Будь здоров, — щасливо засміялась. І сміх той різонув старого, відлунюючи бодем.

Вони ще довго сміялись удвох, сміх звучав усе вільніше. Потім Чечеш стелилася, старий чув, як шерхотять свіжі простирадла і бухають подушки під її дужими руками. Адучі ліниво роздягався — теленькала бляха від паска.

— Нічого не вистрелив, зате нагледів ведмежий барліг. За Сухими печерами, у березняку. Знаєш? Днів за два навідаюсь, а там — здоров був, лісовий хазяїне, туба прийшов...

— Ой! — збуджено й тривожно озвалася Чечеш. — Із ножем?

— Чи мені вперше? — хвалькувато відповів Адучі.

Чечеш погасила світло. Старий відчув, що вже не зможе заснути, і примушував себе думати про скорий льодохід на Катуні, аби лише не прислухатися до темряви. Натомість дивні видіння народжувались у ньому і миттєво гасли. Молодий та дужий повз він з відточеним сікачем у зведеній руці до ведмежого барлогу, і жодна хворостина не потріскувала під ним, і не шерхотів жоден листочок. Крізь утрамбоване віхолами гілля вгадував сонне дихання звіра, нечутно розгортав сніг і цілив у невидиме тім'я, солодко завмираючи од передсмертного реву ведмедя. Молодий та дужий, водив він пором упоперек швидкої Катуні, і жодній хвилі не під силу було завадити йому. Тейхаш

чув сонячний, гарячий гамір на поромі крізь плескіт бурунів і був серед цього гамору, як риба у воді. Мисливці, звертаючи з гір, робили великий гак, щоб побачити знаменитого тубу і перекинутися з ним кількома словами. Пором пах ялицею, вода пахла ялицею і Тейхашеві руки пахли ялицею, а літніми ночами вчувався Тейхашеві закличний ведмежий рев з темної тайги, і він думав крізь сон: «Гуляй, синку, гуляй. Жирку нагулуй. Зима не забариться...»

І од тих згадок та видінь сила вливалась у заснулі Тейхашеві м'язи. Тепер він без страху і злості слухав, як оживає хатня пітьма у рвучкім борюканні двох молодих тіл, як шерхотить, сповзаючи на підлогу, ковдра. Неприглушені, в забутті, поцілунки Чечеш нагадували йому пристрасний шелест води під поромом. Майже не було ревнощів, хоч і добра не було в душі, ніби судом здавила серце. Мудро й гордо всміхався він, певний себе. Коли за північ в хаті стихло, захотілося палити. Він потягся до люльки і побачив у пічне віконце, що сопки за річкою підперезані вогненними стрічками, ніби вбрались у разки жовто-рожевого намиста. Полум'я здіймалося дедалі вище, підсвічуючи синюваті хмарки диму, завмирало, таїлося на вилізаних сонцем гребенях. Живі стрічки вогню переливалися, рухались, роїлися, ніби весільні хороводи. «Стару траву палять, — думав Тейхаш, облишивши люльку, — щоб молода по теплу зроста рясніше». Він говорив собі нишком про жорстокість, несправедливість людей, і зла туга знову полонила старого, а танок далекого вогню озвався в душі терпкою, настояною образою. Тейхаш почав думати про свою збережену силу, він навіть мацав у темряві свої руки, зовсім не морхлі, а тугі, м'язисті, як йому здавалося, і дедалі яскравіше бачив березняк за Сухими печерами, густі зарості і круті завали — за молодших років він сходив там кожну улоговину: в тих місцях ведмеді водилися здавна.

Старий тихо вдягся і, захопивши ліхтаря, подався до аїлу. Літня хата відгонила пусткою, сиріою і холодною, але, вздрівши свого мисливського ножа, Тейхаш радісно затремтів. Він витер з нього іржу і захопився любовно гострити. Над ранок відшукав у миснику печене м'ясо — підкріпитись у дорозі — і, прислухавшись до рівного, глибокого дихання Чечеш та Адучі, вийшов. Сіріло. Небо бліде, а з-поміж гір

визирала рожево-лискуча шаблюка місяця. Вогні кружляли навколо сопок, забираючись на вершини, а на вигорілі, попелясті косогори падав білий іній.

По обіді Тейхаш причвалав до Сухих печер. Він стомився і ледве пересував ноги, але не хотів у тому зізнатися, згадуючи, як мандрував у горах замолоду. Зійшов по гребеню у березняк — густу, неторкану тайгу, де міг бродити лише досвідчений мисливець. Природжене чуття мисливця пробудилося в ньому — недбало обходив він звалені дерева і сухостій, де інший обережно чатував би на звіра. Ще здалеку помітив старий галяву, зарослу молодняком, з пагорком посередині, і стрепенулося серце. Очі сльозились, але він немов бачив, як дихає присипаний скоринчатим безрезовим снігом хмиз, а в теплому барлозі куняє ведмідь, головою на південь, щоб відчути по весні перший теплий повів вітру. Так хотілося Тейхашеві усе те бачити... Їжа не йшла старому на душу, його вернуло від м'яса і нудило, а в голові сухо теленькали важкі дзвони, хоч од минулого обіду й ріски не було в роті. Він обійшов галявину навкруг, марно сподіваючись щось уздріти за гіллястим березняком. Потім затис у руді ножа і поповз, провалюючись у замети й часто відпочиваючи у снігу. Сніг з легким хрускотом провалювався, ніби тонке скло; але Тейхаша те вже не тривожило, тепер він знав тільки одне — треба доповзти до середини галявини, побачити ведмедя і вбити його сильним, влучним ударом, як це робив багато разів за своє життя. Убити, щоб довести Адучі і Чечеш, що він єдиний у долині туба. Сині й рожеві кола в'юнилися в його очах — то горіла на сопках суха, торішня трава. Була хвилина — Тейхаш ніби задрімав; коли ж опам'ятався, хмарне небо давило йому груди, сонце зимно блискало крізь жовті водянисті хмари, а може, то йому лише примарилося. Він поповз далі, вже ні про що не думаючи, тільки соваючи задубілими руками й ногами. Раптом Тейхаш побачив порожній барліг і чалапкуваті сліди від барлогу в рідколісся. Він ворухнув пальцями, але впіймав лише холодний і гострий сніг — ножа не було, випав із зведеної руки десь по дорозі. Тієї ж хвилини Тейхаш помітив ведмедя, що, певно, вже давно робив дедалі вужчі кола, а тепер ішов просто на мисливця, худий, облізлий і злий.

«Це учора Адучі потривожив. А я повз тихо. Я не розгнівив ведмедя,— втішно подумав старий.— Адучі — не справжній туба. Я, Тейхаш, єдиний і останній туба в долині...» У нього ще вистачило сили перевернутися горілиць і впасти головою на вузлуватий корінь. Тепер він бачив далекі сопки, що вздовж Катуні, і важке, вагітне бураном небо. Потім і сопки, і небо заслонила ведмежа голова, гостро повіяло звіриним духом — ведмідь зіп'явся на задні лапи і хитався над Тейхашем.

Це були хвилини повного безсилля, єдині в Тейхашевому житті. Він уже не міг ворухнути жодним м'язом і тільки заворожено дивився на круглі ведмежі очі, що холодно поблискували. І дивно, за цього безсилля, коли Тейхаш уже не здатний був ні боротися за себе, ні змагатися з рівним собі, в ньому росла спокійна ніжність. Згадка про Адучі вже не роздмухувала в душі зла. Од Чечеш він хотів ласкавого прощаючого погляду, адже за минулих років сваталися добрі мисливці, через нього вона не віддалася. Тейхашеві не хотілося лишатись одному, та й з поромом самому не справитися.

Зненацька щось закучерявилось у небі й залоскотало Тейхашеві долоні — то волосся внука, що мав народитися після цієї ночі. І вже було зовсім байдуже, покине Адучі Чечеш чи лишиться жити з нею — онук дибав по соковитій рясній траві, що зеленіла на косогорах замість спаленої. Сопки вбиралися в оксамитові зелені шати, збуджуючим звіриним духом пахнуло старому в обличчя, замість сопок навколо Тейхаша кружляли у танку ведмеді, яких колись убив останній у долині туба. То був танок смерті і прощення...

2. ШУ-ШУ

Їх було четверо, і всіх чотирьох мати прозвала Шу-Шу — так шуміла лосина, під якою вони народились. Одного спеченого дня, коли ліс хмелів од сонця й вітру, ведмеж'я з білим паском нижче вух, ніби в намісті, завовтузилося і почало тицятися в черево ведмедиці. Ведмідь, що дрімав, сердито забурмотів, ліниво мацнув сина широкою лапою. Але ведмежа не

вгамувалося. Насторожено й здивовано прислухалося воно до лісу.

— Чого тобі? — прогурчала ведмедиця, кліпнувши очима.

— Хтось кличе мене, — сказало ведмєжа і припало до матері.— Чуєте, хтось кличе й кличе: «Шу-шу, шу-шу, шу-шу...»

Ведмедиця лизнула синові голову.

— Спи вже, спи. То ліс шумить. То дерева поміж себе гомонять.

Навіть ведмідь усміхнувся синовому дивацтву і ліг на спину, давлячи комарів, що набились у тїнь. Але відтоді ім'я Шу-Шу належало тільки ведмежаткові з білим паском на шиї. Його братів та сестер батьки стали кликати інакше.

Ведмідь уподобав міченого сина, хоч той вродився і не схожим на нього. Старий був велетенський звір, чорний, довгомордий, з широкими м'язистими грудьми і важким, вічно невдоволеним підозрілим поглядом. У навколишніх селах славився він неприборканою силою та мстивістю. Він нападав на отари та череди не з голоду, а найчастіше знічев'я, колошматив смертельними ударами лап праворуч і ліворуч, наганяючи на пастухів забобонний жак. Пастухи казали, що Старий зачарований, що його не бере куля. Не могли його вцілити й мисливці, хоч не раз підстерігали на гірських стежках після чергового потрошіння худоби. Насправді ж ведмідь носив у своїм богатирськїм тілі немало куль, але рани затягувались і тривожили його тільки восени, коли випадав перший сніг і ставало зимно. Інші ведмеді теж не наважувалися ставати з ним на двобій, а в бійці, навіть з роками, він ставав ще сильнішим і нестримнішим. Козулі та олені знали його важку погордливу ходу і стереглися.

Шу-Шу ріс опецькуватий, сірий, з круглими, темними і меткими, ніби дві лісові бджоли, очима на короткій, широкій голові. Був він вайлуватий і не злий, міг днями валятися у заростях під дражливими штовханами братів та сестер, зате коли вже діймали його або хотїлось погратися, ставав дуже спритним, переважав інших силою та хитрістю. Він умів найшвидше видертися по гладенькому стовбуру дерева і так само миттю ковзнути вниз або й бецнутись у ку-

щі трохи не з верхівки. Старий навіть заздрив цій молодій спритності, він міг тепер лазити лише на гіллясті дерева або вибирав лосини з шорсткою, порепаною корою і натужно дряпавсь до перших розсох, обхопивши стовбур передніми лапами та щільно припавши до нього грудьми, а пазурами впиваючись у кору.

Коли ведмедиця вела дитвору купатися до озера на піщані плеса, Старий кликав Шу-Шу і йшов з ним у гірський потік, де лопотіла холодна, гостра вода. Лапи Шу-Шу ковзали по слизькому камінню, потік підкидав його і шпурляв у лоскотливий вир, ведмежа тремтіло од холоду, лячно клацало зубами, але вперто лізло у пружну воду, де незрушно і вдоволено стояв батько — чорний, вугластий, немов уламок скелі. Час од часу ведмідь повагом піднімав голову, прислухався та принохувався: відколи з ним був Шу-Шу, він став обережний.

Якось перед світанком, коли така смачна роса на лапатову листі, Старий узяв Шу-Шу на прогулянку. Вони довго ішли лісом, відомими тільки ведмедю стежками, і опинилися на узліссі, отороченому молодим березняком. «Тут небезпечно, стережися», — відчув Шу-Шу батьків наказ по вкрадливих кроках і собі насторожився. На схилі серед врунистої трави жили тіні; Шу-Шу, як і всі ведмеді, бачив погано, зате він чув легке дріботіння копит, шелест пружного звірного бігу і важке, неприємне гупання, хоч ці звуки були йому незнайомі. «Отара, собаки й люди...» — подумав Старий, і Шу-Шу все зрозумів. Вони могли розмовляти з батьком подумки. «Ти стій тут і навчайся, — знову подумав Старий. — Ти виростеш таким же сильним, як і я». І Шу-Шу принишк за кущами, спостерігаючи за тіннями у затканій туманом долині. Старий хотів розбудити зло у сина до цих тіней, але Шу-Шу нічого не відчував, навіть цікавості. Цієї хвилини він бачив зовсім інше: горіхи, якими вчора ласував. Але батько наполегливо вимагав злості, і Шу-Шу напружився й вискалив зуби. Тієї ж миті в'їдливий, неприємний гомін зчинився в долині, гомін наближався — то гавкали сторожові пси, що вчули звірів. Старий увібрав голову в плечі і позадкував до кущів. Ведмеді поспішили в глибину лісу — туман

піднімався з долини у гори, і край неба смачно наливавсь кров'ю.

Минуло літо, минула рання осінь, і одної ночі зненацька, навально випав перший сніг. Колючий вітер хльоскав низьке небо голими верхівками беріз та осик. Сніг був несподіваний навіть для Старого, хоч він зарані передчував зміни погоди. Скільки пам'ятав він і скільки пам'ятала ведмедиця, зима вперше захопила їх без житла в порожньому, сиротливому лісі. І сім'я потяглася до свого колишнього барлогу в Чорній ущелині. Власне, Старий ще з весни намірявся перейти в глибші гори, далі від людей, бо Чорна ущелина занадто вже пропахла людським духом, і довгими зимами ведмідь навіть крізь дрімоту вчував близьку небезпеку. Але тепер шукати нових місць було пізно. Рихлі проталини, що стелились услід ведмежій сім'ї, дратували Старого.

Торішнє житло містилося під вивернутим кедром, що впинався у косогір, ніби пущена з долини стріла. Сизуваті сугінки ущелини приємно всипляли очі, а з барлогу віяло ще затишнішим спокоєм. Ведмеді саме мостили дно сосною зеленою, коли Старий підняв голову і повів маленькими, іграшковими супроти його постаті вухами. Тривожні хвилі пробігли по його волохатому тілу і передалися ведмедиці та ведмежатам, що збилися до купи й притихли. Старий лишив барліг і почав сходити униз, до замерзлого, засніженого русла. Усе, що сталося потім, склалось у свідомості Шу-Шу в майже миттєву, але різку картину із запахів, звуків і барв.

Людина вийшла з лісу і попрямувала до косогору, де був барліг. Майже одночасно з протилежного боку на галявину чалапкувато ступив Старий. Шу-Шу, що найжачився за материною спиною, гордо подумав, яка маленька й мізерна людина поруч його батька. Старий суворо йшов на задніх лапах, а передні загрозливо стовбурчилися обабіч мішкуватої постаті. У двобої він ніколи не хитрував, виступав супроти ворога відкрито й статечно. Людина та звір зближалися, і щулилась, прикриваючи дітей, ведмедиця. Зненацька, пересиливши лопотіння вітру і шерхіт хвої, двічі раз за разом, в ущелину впали громи. Спалахнули дві блискавки і потягло димом. Та це не був солодкуватий дим вогнищ пастухів ані пахучий, хоч і тривожний дим лісових по-

жеж: пахло холодом і пусткою. Старий зопалу ступив ще кілька кроків до людини, а тоді різко стрибнув убік і, опустивши голову, побіг уздовж русла, далі од барлогу. І де б не ступив він, там червонів сніг. Людина кинулася навздогінці. Але Старий, хоч і скутильгав, далеко випередив людину, запетляв сліди в гущину, перестрибнув на протилежний берег і тепер скрадався навстріч ворогові паралельно власному сліду. Два сліди, непомітні для людини, що наближалася, схрестились у ямкуватому буреломі. Старий виструнчивсь і припав до моховитого стовбура лосини. Останнє, що домальовувало картину, був короткий, злий удар ведмежих лап і болісний крик, який раптово обірвався.

Коли Старий пришкандибав до барлогу і радо лизнув Шу-Шу сухим, гарячим язиком, од нього тривожно й дражливо пахло людиною.

Ілча думав, в ким ходитиме тепер на полювання. Він скоцюрбився під крилом стогу, де в нього здавна було вимощене кубельце. Тільки круговерті північного вітру з крупинками колючого снігу сягали сюди, та ще зазирали важкі осінні сутінки.

«Хто братиме мене на полювання і навчатиме висліджувати звіра? Може, старший брат Адучі? А якщо він не захоче?» Ця думка вгвинчувалася в мозок, і він не мав сили відігнати її. До сьогодні усіх лісових наук його навчав батько, перший мисливець у селі. Але сьогодні батько лежить у білій, гладенькій домовині, дошки якої пахнуть ялицею. Вся хата пропахла ялицею і воском. Крізь вікно видно свічку в батькових руках і нерухому материну тінь над домовиною. Батька Ілчі убив Старий. Ось уже багато років матері лякали ним дітей, і ніхто з мисливців не міг його вцілити. А батько уцілив, та ведмідь обдунив його.

Ненависть до ведмедя сколихнула хлопчика. Тепер його вже не хвилювало, з ким ходитиме на полювання. Він дивився в темне, вітряне, колюче небо, плакав і клявся, коли виросте, перестріляти усіх ведмедів, усіх до одного, до найменшого. І було шкода, що бригада мисливців сьогодні в обід оточила Старого в барлозі разом з ведмежатами і всіх чотирьох убила. Він сам застрілив би ведмедя, адже батько хвалив Ілчу: «Ти, сину, стріляєш, як справжній мисливець».

Крізь шерхїт вітру в сїні почувилися рвучкі кроки Адучі.

— Іркимене, — глухо сказав Адучі. — Старого привезли з лісу. На колгоспному дворі лежить. Збігай подивись...

Іркимен — так зватимуть Ілчу, коли він виросте. А поки що так звав його тільки батько. Сьогодні Адучі уперше визнав його за дорослого. І Ілча ще дужче заплакав від глибокого болю, від туги за батьком, але тихо, щоб старший брат не здогадався. Вітер хльоскав його в гаряче обличчя і злизував сльози. Адучі постояв хвилю біля стогу, мовчки пішов до хати. Протяжно заскиглили двері. Потім знову настала тиша.

Ілча вибрався із схованки, закидав кубельце жмутками сїна, щоб не набився сніг та не підмочив стогу, і побіг темною, кострубатою од застиглої грязюки вулицю до колгоспного двору. Ілчі хотїлось одного — глянути в очі звірові, од якого загинув батько. Адже ведмеді теж думають. Чому ж Старий не подумав, з ким Ілча ходитиме в гори?

Біля колгоспної комори горів ліхтар, а навколо стояли люди. Їхні освітлені знизу постаті тривожно вирїзьблювалися на темному тлі ночі.

— Поспішили, можна було б і ведмедицю пристукнути, — говорили люди. — Колами ходила.

— Одне ведмежа прогавили. Ех, на розплід лишилося! Повесні гостя чекай, якщо в Старого вдасться...

Ілча проштовхався до ліхтаря. Але йому вже розхотїлось дивитися в скляні очі Старого. Од жовтуватого кола, окресленого ліхтарем, віяло смертю, наглою і злою.

Ілча відсахнувся, повернув назад, у темряву. Ненависті не було, тільки відраза до смерті — чия б не була та смерть. Повільно вертався додому серединою вулиці, ніби смерть підстерїгала за тинами, і думав про ведмежа, що врятувалось од мисливських куль і тепер, певно, самотньо, сиротливо блукає в горах. Ілча підвів голову — хижо, таємничо висли над селом сопки. Між їхніх кам'яних чубів загрозливо й страшно чорніла ніч. Ілча знову заплакав, думаючи про осиротїле ведмежа, відчуваючи до нього майже любов, як скривджений до скривдженого; насправді ж йому було жаль батька і жаль себе. Коли він наближався до хати, на схилі ближчої сопки, де кладо-

вище, спалахнуло й замерехтіло вогнище, то ледь жевріючи, то несамовито лижучи низьке хмаристе небо — відігрівали землю для батькової могили. Стемніло зовсім, гір не стало видно, і вогнище повисло над селом у чорному небі, як таємнича пересторога.

Все далі й далі у гори відходив слідом за матір'ю Шу-Шу. Вони йшли, понуро опустивши голови, день і ніч, і знову день, і знову ніч, аж поки забрели у незнайомий густий ліс, де не пахло людиною. Іноді ведмедиця спинялась і гарячково, ненаситно лизала сина, ніби не вірила, що він поруч і живий. Білий холодний сніг безконечно стелився перед очима Шу-Шу, йому було однаково, куди йти, тільки б далі од тих жахливих місць, від страшної картини смерті. А видіння наздоганяли. То він чув, як нагло завуршівся кедр, під яким вони дрімали, і щось настирливо загупало згори. Першим вихопився назовні батько. І миттю навстріч йому вибухнули громи та спалахнули блискавки. Слідом за батьком уся сім'я кинулася геть, бо дуже лячно було ховатись у барлозі, коли поруч стрибали блискавки. Громи звалили трьох ведмежат, а вони з матір'ю прорвалися крізь кільце людського запаху і втекли. Старий умирав тяжко. Посічений блискавками, він кинувся навстріч людям, потрапив у глибокі замети і люто плив ними, розштовхуючи сніг могутніми, закривавленими грудьми та гребучи лапами. А громи падали й падали на нього. Проте ведмідь вплив на узлісся, і люди злякано відступили за дерева. Тоді, знесилений, він заревів, струшуючи сніг з лосин та кедрів. У тому ревінні було стільки жадови життя і помсти! Старий з ненависним стогоном ламав стовбури молодих сосон, бо залиті кров'ю очі вже не бачили людей. Тоді знов ударили громи, Старий осів у замети і більше не піднімався.

«Які злі люди,— думав Шу-Шу, бездомно кружляючи в холодному, завірюшному лісі; всю його звірину душу пронизувало невгамовне бажання крові.— Коли я стану таким сильним, як батько, я не жалитиму їх». Але він не знав, кого ненавидіти, бо жодного разу не бачив людини зблизька, тільки знав її кроки і гострий запах її блискавок. Шу-Шу став не-

навидіти ті кроки і той запах. Надвечір вони знайшли під буреломом устелену опалим листям яму, підім'яли гілля старої осики і вклялися спати на всю зиму, до тепла. Вночі щедро пішов сніг, засипаючи їхні сліди та встеляючи лісові завали холодним пухом. Останнє, що пам'ятав Шу-Шу того дня, був заколисуючий шепіт снігу угорі...

Літо тільки починалося, ваблячи усе новими й новими радощами, а Ілча уже засмаг і накупався доскочу. Другий місяць — відколи скінчилися шкільні заняття, — він жив разом з братом у наметах косарів, у горах. Батькова смерть, яку він так переживав довгої, лютої зими, вже менше тривожила його: звик, що батька немає і ніколи не буде. Натомість прийшла дитяча пустотлива радість — чіпкий і спритний, він підвозив косарям воду, метушився біля вогнища, де варили обід, навіть сидів поруч Адучі на хиткому сідлі косарки та правував кіньми. Особливо любив він надвечір випасати на схилах гір коней. Коні таємниче форкали в сутінках, спутаними ногами підминали пашу, а Ілча валявся на свіжих копицях і зорив у темні узлісся. В кожному кущі ввижались йому ведмеді або вовки, а ледь прив'яла трава соннувата пахла медом. Вільгість і страх боролись у душі хлопчика, небо за таких хвилин ставало таємничим та опускалося так низько, що зорі можна рвати, наче яблука, але жаль було їх тривожити. А ще любив Ілча їздити верхи. Маленький, чіпкий, він ніби зростався з конем і мчав по таких косогорах, що дорослі жахалися, а брат сварився.

Але в душі Ілча носив дві думки, з якими ховався од старших. Він хотів побувати в ущелині, де загинув батько, це було зовсім близько од покосів. Друга думка була про ведмежа, що врятувалося. Ілча згадував його ще взимку, а з настанням тепла думки ці ставали дедалі настирливішими. Він не міг розібратись у своєму ставленні до звіряти та й не прагнув того, але щось подібне відчував би він до молодшого брата, коли б мав його. Тут перепліталися співчуття, тривога і підсвідоме розуміння якоїсь спільності між ними. «Я маю маму і старшого брата, — тривожився Ілча. — А чи знайшла його ведмедиця? І де він зимував? Чи маленькі ведмеді теж зимують у барлогах? А що він

робить улітку?»). І вечорами, пасучи коней, він із за-
тасною надією вдивлявся в полохливі обриси кущів,
ніби чекав, що звідти з'явиться ведмежа. Що буде да-
лі, Ілча не знав. Але йому хотілося глянути у ведме-
жі очі і дізнатися, чи справді ведмеді такі злі, як про
них розповідає старший брат Адучі? І він чекав на-
годи.

Така нагода незабаром трапилася. Заблукав ста-
рий кінь, що злегка накульгував на передню ногу.
Далеко він зайти не міг, Ілча навіть знав певно, що
він пасеться за березовим гайком на молодій отаві,
але не попередив Адучі і хутко подався на розшуки.
Адучі підозріло глянув услід молодшому братові.

Був ранній ранок, сонце ще не сходило і світло
стелилося по долинах білими туманами. Молода ко-
билка під Ілчею сонно перебирала ногами, але, ми-
нувши березовий гай, хлопчак хльоснув кобилу по
гладких, нагуляних боках і поскакав руслом потоку
до Чорної ущелини. Передчуття незвичайності, хи-
мерності всього, що має статися з ним зараз, за-
хльоснуло Ілчу.

Шу-Шу грався. Недовірливо зиркав він із густих
зарослів на чудернацького, багатоланого звіра, що
темнів посеред галявини. Ставав на задні лапи, ви-
тягував голову і підозріливо стриг вухами. Але жод-
ним звуком не озивалася ніч, лише сонний птах рап-
тово забив крильми, сколихнув верхівку осики і знову
задрімав. Тоді ведмідь зважився і почав робити кола
по узліссі, не зводячи очей з незнайомця. Звір не во-
рухнувся. Шу-Шу вже сердивсь і стиха бурчав. Йому
хотілось облишити гру та податися геть, незабаром
мало світати, а він іще не наситивсь. Але жадібна
цікавість перемогла. Ведмідь звузив коло і почав на-
сторожено наближатися до звіра. Знайома пахло гри-
бами, мурахами і вологою. Кігтявий пень вивернуто-
го бурею й зогнилого дерева стовбурчився посеред га-
лявини. Шу-Шу вдоволено обнюхав його і побрів до
потоку. Він дуже любив купатися, то й днював завж-
ди недалеко од води. Поки грався з пнем, їсти перехо-
тілося. Зійшовши в низину, пошолопав молодій тра-
ви. Поза кущами шмигнула козуля. Шу-Шу вчув ли-
ше дріботливий перестук її копит. Молодий заєць, що
було задрімав у траві, наполохано чкурнув геть. Шу-

Шу завуркотів навздогінці й похнюпив голову. Він був самотній у лісі. Всі боялись його, усі притьмом тікали геть, бо він найсильніший. Мати подалася із зайшлим ведмедем на сусідню гору. За весну та літо Шу-Шу зміцнів, виріс і погладшав. Його хутро блищало, а очі сито мружилися. Цілими днями дрімав він у глухих затінках, час од часу сходячи до потоку ковтнути води і скупатися. Найважче було перед світанками — тоді згадувався Старий і мандрівки з ним до людських вогнищ. У батька він не вдався — не було ні зла, ні мстивості, лише туга за своїм першим літом, яке здавалося йому тепер сповненим незвичайних радощів: Пригадувалися тамтешні рідколісся, затишні й сонячні знайомі стежки на косогорох і заросле чагарником русло потоку в Чорній ущелині. Все здавалось іншим, ріднішим і ближчим, бо все те знало живого батька. А коли Шу-Шу думав про Старого, його мучила загадка: «Чому люди вбили батька, що за звір людина, і звідки в неї блискавка, і звідки зло, — а може, людина зовсім не зла?» Хотілося заглянути людині в обличчя і все те з'ясувати. Одного вечора Шу-Шу покинув далекі гори, в яких так і не приживсь, і подався до Чорної ущелини. Іноді йому здавалося, ніби закривавлений сніг і передсмертний стогін Старого наснилися і він зустріне в тих лісах батька, живого й дужого...

Ілча і Шу-Шу стрілися випадково. Шу-Шу прямував через видолонок до колишнього батькового барлогу, щоб спочити після виснажливих нічних подорожей. Ілча верхи вигулькнув з протилежного боку, об'їхавши молодий осичник. Першою відчула звіра кобила. Вона затремтіла, шарпнулась убік і тривожно завмерла, загнuzдана хлопчачими руками. Шу-Шу вгадав, що перед ним людина, по знайомому з минулої осені духу. Здивований і вражений, почалапав він через видолонок навстріч людині, прагнучи роздивитись її. Ілча побачив ведмедя, що наближався од лісу, куцого, смішнуватого, з піднятими передніми лапами, схожими на людські руки, і страх сколихнув його. Миттю згадалися материні розповіді про ведмедів, страшні, криваві. Але, вчепившись руками в кінську гриву, він пересилив себе, гарячково вдивляючись у звіра. «Так ось він який, ведмідь... — билася

думка.— Може, це те ведмежа, що залишилося саме в лісі? Я знав, що зустріну його. Але чому в нього така страшна волохата морда, ніби чорна ніч? Я ніколи б не зміг з ним дружити».— «Така маленька людина і вбила мого сильного батька,— розчаровано думав Шу-Шу.— Але яке в неї страшне біле обличчя, ніби холодний сніг. Мені було б поруч неї зимно...» І Шу-Шу відчув себе ще самотнішим у цьому незрозумілому чужому світі. Нерішуче, розгублено ступив він до людини. І цієї ж хвилини од узлісся ударив грім. Шу-Шу здригнувся, пирхнув кривавою піною і, смертельно поранений, пішов рівно, наче тримався натягнутої струни, через галявину на звук пострілу. Він ішов по димному сліду блискавки. Ілча відчайні озирнувся — блідий Адучі клацав затвором рушниці. Кобила стрепенулась і понесла Ілчу вниз до потоку. Адучі відскочив убік. Молодий ведмідь продовжував сліпо йти до осичника, звідки вилетіла блискавка. Адучі довго, старанно цілився і вистрілив удруге. Грім розсік ущелину, але Шу-Шу вже не чув його. Він шукав батька в молодих яскраво-зелених травах, що пахли кров'ю.

1964

ТРИ ЧАРІВНІ ПЕРЛИНИ

1

Кінь м'яко ступив передніми ногами в куряву дороги, а колеса ще лічили мостовини переїзду, коли з прибережної шелюги навперейми підводі впливло щось голубе з синім. Кінь спинився, ніби стриженений, Іван, який досі лежав горілиць, звівся на лікоть. Голубе з синім розтануло у вечорових сутінках, натомість од річки наближалася молоденька, гарна дівчина в довгій зеленій сукні та вінку з прозоро-білих, наче витканих з місячного сяйва, лілей. Іван сів на край воза й запалив цигарку.

— Добрий вечір, дядьку Йване,— сказала дівчина, зупинившись на узбіччі.— За Дальні Криниці їдете?

— Та туди. А хіба що?

— Звідти до річки — рукою дістати, то, може, нашу хатку перевезете? Сестриці послали низько вклонитися вам...

І дівчина, склавши прозорі (крізь них зеленіла сукня, мережана місяцем, що вигулькнув над лісом) долоньки на грудях, схилила довгокосу голову. Кінь у голоблях недовірливо посміхнувся — жодного звуку, тільки вуздечка теленькнула; Іван уперше здивувався: звідки у нього ця переконаність, що кінь саме зараз посміхнувся, та ще й недовірливо, ніби не чекав од господаря нічого доброго.

— А ви ж хто будете, з яких тобто? — буркнув трохи розсерджений тим посміхом Іван, гасячи цигарку об підошву чобота й кладучи недопалок за вухо.

— То ніби не відаєте, що ми русалками, а ще й берегинями поміж людей звемося? Вже скільки літ з вашим хутором сусідуємо. А нині літо гаряче, річечка геть пересохла, одне-однісіньке озерце лишилося, та й у тім корови до півдня товчуться. Учора як зачали їх гедзі дошкуляти, весь ганок нам столочили. Біда, та й годі, — зітхнула дівчина. — Та ви не бійтеся, ми ж не задаром, ми заплатимо...

— Пусте говориш, дочко, — пробурмотів Іван. — Треба мені ваша плата, як на язик болячка. Покажуй, куди там правити...

Але кінь по останніх словах самохіть рушив з мосту, далі звернув в улоговину і покотив воза по м'яким трав'янім ложі до берега. Іван дивився, як на глибині, за шелюгою та чагарischem, з води росте перламутровий будиночок, а по нім хутко перекочуються хвильки усіх кольорів, од рожевих до ніжно-зелених, ніби сонце дзеркалиться в риб'ячій лусці.

— Тут мілина, дядечку. Сестриці ще від учора сухим аїром стежку намостили. Дайте-но руку, — мовила дівчина, заходячи в річку і тонучи в ній, лише руки та вінок лілей пливли над водою. Шкарубкі Іванові пальці зустрілися з русалчиними, але не відчували ні тепла, ні холоду, наче трималися за місячний промінь.

— Облиш, я сам, — сказав Іван, підтягнув халяви чобіт і рушив у річку, намацуючи хитку трав'яну стежку. Вода сокотіла, брижилась од Іванових кроків, і будиночок гойдався, ніби довгостебла весняна

купальниця. Іван занурив руки у воду, обережно взявся за підвалини русалчиної домівки, напружився,— в глибині зойкнуло, обірвалося коріння,— і впроставсь: будиночок виявився на диво легкий, наче сплетений з піни. В Іванових руках він став зовсім голубий і аж світився зсередини тою голубінню; навіть місяць крізь його стіни, немов крізь кольорове скло, бачився лісорубові голубуватим. А дівчина у вінку вже пританцьовувала на березі:

— Дядечку Іване! Ви зараз такий смішний і гарний, геть увесь голубий, як наша хатка...

— Цить, сороко! — гримнув Іван.— Краще б травою воза встелила, бо лишаться од вашої домівки самі друзки.

Він почувався незручно з цією тендітною, майже невагомою іграшкою в широчезних мозолястих долонях, не впевнений, чи й справді щось несе, чи йому забивають памороки, і весь цей будиночок — тільки вигадка річного зілля. Ще не охолولة, не зів'яле після денної роботи тіло тужавіло, просило справжньої ночі, сокири й розмаху. Сокира легко входила в стовбури, немов ніж у старе сало, стовбурці лускали й ламалися навпіл, куці розпачливо хльоскали по землі, але Іванові не було впину, в гущавині він здавався собі богатирем і любив пружний опір дерева лезу, скрип заліза в деревині, точний робочий ритм з широкого розмаху і влучного удару...

— Траву не годиться рвати, їй дуже боляче. Гей, сестрички, постелимо на воза свої коси...

Зеленим туманом війнуло од очеретів, замерехтіло, закружляло навколо підводи і зникло, а коли Іван становив будиночок на воза, навіть його грубі руки відчули русалчине волосся — ніби полоскався в холодній джерельній бистрині.

Будиночок якраз умістився на возі, сідати не було куди та й не хотілося, ще столочиш ненароком запнутий ряскою ганок. Кінь рушив, не чекаючи оклику, Іван озирнувся на річку — на глибині, де щойно голубів будиночок, листочки зеленого полум'я сплітались у вінок і вели хоровод.

— Сестрички з річкою прощаються,— сумно мовила дівчина і геть уся зазеленіла, як молода соснова шишечка.— Ми здавна тутечки жили, ще й батько

ваш Панас, і дід Трохим на світ не родилися... Коли ми тут поселилися, річка була зовсім молода.

Іван наздогнав підводу. Кінь уже вийшов на дорогу, трохи потолочив куряву і звернув убік, у ледь пом'яту колію, що вела навпростець через луки та верболози до Десни. Русалка підтримувала будиночок, поклавши на голубий дашок крихітну долоню з довгими білими пальцями. Коли заглибилися в луки, в росяні трави, у перегуки нічного птаства, вслід підводі живою вервечкою простелився над лугом зелений туман, ніби мовчазна урочиста процесія.

«Розкажи кому — не повірять, засміють, — подумав лісоруб, дістаючи з-за вуха недопалок і затягуючись міцним димом. — Ну й цигарки скажені, мов самосад. Поки так до річки пришвендяєш, годі й думати про сіно, коня в нічне треба, завтра роботи до біса. Збрешу лісникові: наморився в лісі, заснув на возі, прокинувся аж опівночі. Придумаю, що сказати. Незручно відмовить було, шкода зілля річного, хоч і не люди, а все ж ніби й люди...»

Десна просторо відкрилася з крутого берега — уся в фіолетових розводах хмар, у срібних бубличках зір, з білою тінню місяця під верболозами. З-за повороту наближалось татакання — виповз катерок з баржею на прив'язі, два ліхтарики — червоний та синій — висіли на щоглі й купались у воді, немов червоний та синій в'юни пірнали в глибини, напружуючи у судорожних корчах довгі тонкі тіла, і не в силі були втекти од ляпасів та гуркоту. Іван перецекав катер і хвилі, що дружно заплескались у глинище, зашуміли у верболозах; тоді знову взяв будиночок, обережно зійшов униз і пустив його на воду. Зелений туман виплеснувся з берега в Десну, будиночок став швидко віддалятися, з голубого зробився фіолетовим, кольору води й неба, а тоді й зовсім зник, розтанув, ніби нічого й не було, ніби то сон наснився Іванові. Лише зелена віхола ще довго гуляла над річкою, пливучи за течією в пошуках затишних глибин, та стиха хлюпала на піщаній косі вода.

— Спасибі вам, дядьку Іване, — забринів у тиші ніжний голосок русалки. Звела руки над головою, наче збиралася коси заплітати, і вилузала з лілей три білі горошини. — Це за роботу вашу.

— Та годі тобі. Чи я заради вигоди?..— одвернувся Іван.

— Це русалчині перли. Тільки для вас, дядечку. Їх за гроші не купиш.

Більше з цікавості лісоруб розтулив пальці, і на темну долоню лягли три краплини живого світла, що дишло ніжною, ледь уловимою голубінню. І вже звідклясь — з верболозів, із хвиль — долинуло:

— Просили сестрички переказати: коли затяжким здасться їхній дарунок, посійте перли в лісових кашах!.. Прощайте, дядечку Іване!..

А може, то птах кугикнув спросоння.

Заіржав кінь.

Бліді передранкові тумани стелилися над водою.

Іван сховав перлини до коробки з-під цигарок, попустив віжки і влігся горілиць на возі. Кінь підбігцем спішив на хутір до паші. Гадкуючи, як виправдатися завтра перед лісником, задрімав, уколосаний м'яким бігом коліс по трав'янистій колії. Дивні, не знані досі звуки наздоганяли Івана всю дорогу, аж поки кінь зупинився перед ворітьми лісництва. Мовчав ліс, весь у пінистій, молочній повені, мовчали луки, повиті вогкуватою млою, і все ж у тиші літньої ночі виразно звучали живі голоси. Але Іван був занадто зморений та сонний, щоб зважати на них.

Теплим духом війнуло од хати. Поставив мокрі чоботи за порогом і босий пішов до лави біля вікна, де йому завжди стелила дружина. Цвіркун невтомно хвалився, як тепло і затишно під піччю, тепло-затишно, затишно-тепло, і нема в світі кращого місця, ніж під піччю. Іван поблажливо всміхнувся і заснув під ту одноманітну пісню глибоким сном натомленої людини.

2

Він трохи заспав і тепер подався навпростець —городами, перебрів старе русло, ступаючи з купини на купину, вийшов на сухе болітце, за яким починався ліс. Болітце, встелене зеленим з коричневим намулом мохом, м'яко пружинило під його чоботищами, осідало і піднімалося услід йому, важко зітхаючи. Спершу Іван не звертав уваги на те зітхання, а коли вже

сягнув середини болітця, прислухався. Щось живе, майже людське, було в тім полегшенім видиху, так зітхав сам Іван, звільнивши плече від сирої колоди чи мішка з жолудями. Іванові почало здаватися, ніби він ступає по пругкім тілі, що болісно звивається й стогне під його підшвами. Він мимоволі прискорив ходу, недовіриливо й ніяково всміхаючись, неначе був у чомусь винен і не розумів своєї вини.

Ліс зустрів Івана сорочачим стрекотом, голосистим гугуканням іволги, куванням зозуль, пустотливим мерехтінням сонця крізь зелене сито, запахами вологої землі, прілого листя, грибів і зелені — усім, чим зустрічав у плині багатьох років, і на що лісоруб вже давно перестав зважати. Але сьогоднішній ліс лагідно ввібрав Івана у себе, наче зарошену вільху чи сон-траву, яка ще тільки розплющувала під ліщинням фіолетово-сині заспані очі. Як і вчора, і позавчора, як і щодня, Іван діловито поспішав лісовою стежкою, розмахуючи сокирою у передчутті важкої, зате звичної, приємної роботи. А на душі робилося просторіше, свіжіше, немов він сам жадібно пив цілющі земні соки і кожною клітиною, кожною кісточкою свого омолодженого тіла рвався угору, у сонячну літню купіль. Це несподіване відчуття глибокого споріднення здивувало і спершу навіть обурило Івана. Досі ліс був місцем його роботи, і тільки. Стосунки з лісом, розмови з лісом були єдині — пилкою, сокирою, косою. Ліс безвідмовно скорявся Івановим рукам, так було завжди, інакше не могло бути. Траплялися молоді деревця, яких на хвилю ставало шкода; перш ніж замахнутися сокирою, лісоруб обмацував стовбур досвідченим поглядом: «Років через п'ять на вікно згодилося б...» Помічав Іван і красу дерев. Підвівши очі на приреченого лісниковою поміткою велетня, спльовував у долоні: «Ну й викохалося...»

Але сьогодні ліс чомусь видавався живою істотою, рівноцінною самому Іванові, навіть могутнішим, безконечнішим од нього — Іван не міг збагнути розумом тих мудрощів, він відчував їх душею. Спинився в зелених сутінках, одвівши від обличчя липку павутину: зовсім поруч хтось захекано тужився скинути душний тягар, аж постогнував од зусиль. Скоряючись внутрішньому видінню, лісоруб звернув зі стежки в молодий дубняк, нахилився і обережно розгорнув ломачя

та листяну кірку на лісовій купині: із чорної вогкості крізь цупкий панцир силкувавсь пробитися тугий білий гриб. Відчувши простір, гриб вільно й радісно задихав. «Русалчина робітка,— подумав Іван, дивуючись, як міг почути шерехтіння гриба ще й відшукати листяний наріст, з-під якого біляк силкувавсь прорватись до світла.— Так і треба дурневі: сіна не привіз, ще й на чари розжився під старість».

Здогадавшись, що виною усьому — русалчине чарування, Іван з колишньою рішучістю пірнув на галявину, а з неї на просіку. Просіка була пряма й довга, ніби під гребінець вистрижена: він власноручно вирубував її років зо три тому. Неглибока колія темніла між пеньків та лозистої молоді; недалеко зеленим перекотиполем викотилася з гущавини чіпка ожина. «Треба невдовзі заново пройтися сокирою,— тверезо, діловито вирішив лісоруб, намагаючись вислизнути з чарівничих обіймів і глушачи лісові звуки навмисним гупанням чобіт.— Таке вперте зілля — не встиг пеньок виплакаться, а вже парость на нім пнеться». І схаменувся: знову подумав про ліс, ніби про живу істоту. «Ех, швидше б до місця, зітну під корінь увесь дріб'язок, самі берізки зрідка залишу, для їхнього ж добра, хай досита насмоктуються та ростуть».— «А хто ти такий, щоб вирішувати, кому жити, а кому вмерти,— задзвенів у душі вже знайомий голосок.— І якщо ти вбивавш тисячі заради ситості кількох, хіба така лічба і є добро? Кожен пагінець, кожна билиночка — життя, диво, а лезо твоєї сокири — тільки смерть».

Іван любив рубати зарості, коли сокира лягає легко, тільки встигай замахуватись, і з кожним видихом відвойовуєш у хаці крихітку простору. А зараз на нього чекала саме така робота. Поминувши ялиник з парким запахом глиці, він вийшов на лісову галявину, засклену синім, ще ранковим небом і обмержану могутніми кронами дубів та ясенів. Це була давня вирубка, густо заросла ліщиною, березняком, вільхою, осичиною, кущами калини та вовчих ягід; усі ті непролазні хаці, переплетені хмелем, зелено пінилися та росли, як тісто на дріжджах. Іван увігнав сокиру у спину дубового пня, сів поруч, дістав цигарку. Досі ніколи не відпочивав і не курив перероботою, недоблюючи соннувате бабання. Сього-

дні дим здався особливо смачним, цигарка ледь тліла і обіцяла ніколи не скінчитися. Він її не квапив. Бай-дужа, квота спустошеність огорнула Івана, ніби по думках та почуттях низько пройшлися гострою сокирою. Було дивно, як це можна узяти до рук сокиру і щось рубати. Коли ж по хвилі примусив себе погасити сигарету й підвестися, незвична для ранкового лісу тиша приголомшила його.

Тиша тяжіла, висла над заростями загрозливо й невмолимо, як тяжіє над головою приреченого вола залізний обух. Деревя, молода парость, кущі, навіть трава в гущавині — усе мертвіло од жаху перед близькою, видимою смертю. Лісоруб майже фізично відчував той страх: ще спадала в затінках нічна роса, ще пахло суницями осоння, але вже жоден листок не ворухився на молодих березах, не тяглися до гілля обвислі вуса хмелю, тільки дитинно тремтіла вкрай перелякана осика. Із штучною, силуваною злістю виврав із пня сокиру і ступив два кроки до зарості — хаща здригнулася, верхівки сахнулись од Івана, ніби раптово налетів шалений порив вітру, — давня просіка глибоко зітхнула, як зітхають люди, примиряючись із неминучістю смерті. Стільки безпросвітної туги, стільки невмолимого бажання жити чулось у тім зітханні, що Іван безпорадно спинився і опустив руки. Три берізки — три сестриці, біліючи в тінях присмерках хащі, любовно спіліталися зеленими косами в прощальних обіймах. Широкоплеча вільха тяглася до неба в надії на порятунок. Пагінці хмелю боязко тулилися до калинового куща, зовсім як дитина до матері в хвилину небезпеки... Тільки крапля роси все ще святково й радісно бриніла на кінчику випадкового промінця, що пробився крізь зелену густинь. Іван опустив руку з сокирою і, не озираючись, повільно, замислено пішов з вирубки, вибрався на стежку і навпрошки, щоб не зустріти лісника, подався додому. Хата була залита ніжним, голубуватим світлом, що схвально та вдячно лопотіло по стінах, миснику, вікнах і гусли в похмурих Іванових очах.

— Що то за три камінці ти поклав на покуті? — спитала дружина, завішуючи вікно хустками, — од мух.

— То так... Лишаї коневі виводити радили, — невесело відповів Іван, переконуючись, що те голубе сьайво існує тільки для нього.

Другого дня до хати зайшов лісник.

— Я послав тракторець на стару вирубку, пні корчувати, а там ще не розчищено. Захворів, чи що?

— Та нездужається, — промовив Іваң, сідаючи на лаву. — Нездужається...

Прикидатися було соромно й ніяково.

— Та вже зроби, — попрохав лісник. — Сам знаєш, пора така, що в колгоспі людей не допросишся. А я хотів би до дощів викорчувати...

— Гаразд. Я завтра піду. Воно й справді, пора гаряча, не до хвороби...

Але минув день, минав наступний ранок, — Іван лежав на лаві, дивився в підголублену стелю і мовчки слухав, як бідкається над ним дружина, готуючи відвар із трав. Кожен звук, кожне слово цього жалісливого клопотання заводили лісоруба, як заводять великого годинника. Він тільки чекав, коли пружина сягне краю, чекав жадібно й зловтішно, стомлений кількаденною бездіяльністю та химерними думками. І щойно дружина піднесла цеберко, щоб попарити чоловікові ноги в пахучому трав'яному настої, Іван підхопився з лави, узяв у сінях сокиру і майже побіг, ніби поспішав на пожежу, до лісу. Кинувся на зарості, наче на давнього ворога. Кущі, дерева, трави мерехтіли суцільним зеленим виром. Він хапав перше, що траплялося під руки, гілля, згинав голови і щосили, мстиво гатив сокирою під самий корінь — хрускало, рипіло і падало. Дикий стогін підім'яв Івана. Болісні зойки, несамовиті звуки, прощальний шепіт умираючих, безнадійні благання милосердя, покірний шелест беріз, мовчазна туга горішника, лемент вільхи, наївні лестощі пагінців хмелю до Іванових рук: «Дядечку Іване, дядечку, рідненький, дядечку...» В Іванових очах голубіло, і крізь голубий туман уже не гілля, а бліді, прозорі руки тяглися до нього в останній надії та ласці, а він рубав їх з плеча — голубе з синім, синьо-голубе. Іван пошпурив сокиру в кущі і побіг геть, тікаючи од лісу і од самого себе.

Увійшов до хутірської лавки зовні спокійний та зосереджений і тихо сказав продавцеві, що порався з ящиками:

— Налий.

Невимовний тягар чувся в його голосі. Продавець обережно поставив ящик і навіть лив тихо, щоб не дзвеніти склянкою. Іван випив.

— Ще.

І знову випив. Потім довго сидів на вагах посеред лавки, дивився на барвисту рекламу аерофлоту у вітрині: «Користуйтеся повітряним транспортом», раз по раз тулячи до вух шорсткі долоні: стогнало, плакало, благало...

— Але ж як тоді жити? Як? — запитав несподівано; дивлячись у бік продавця і нікого не бачачи. — Коли й справді так, по землі кроку не ступиш. Я ж не дух, не з туману там різного, я їсти мушу, я в тілі... — Глянув на свої могутні руки, на головаті коліна, немов дубові нарости, і жалісливо всміхнувся: — Я хіба що, я, будь ласка, живу — їм, помру — мене з'їдять, я ж не суперечу, будь ласка. Так і крутиться — одне одного... А як інакше? Хто скаже? Може, це я придумав, я?..

Похнюпив голову й пішов жовто-попелястою, залитою сонцем вулицею, кривуляючи од тину до тину та орючи чорними, волохатими чобітьми кураву, — широкий, жилавий і важкий, неначе окоренок в'яза, що неждано ткнувся в дорогу розсохами та й пішов...

Прокинувся Іван під хижкою, на сні. Смеркалося, у дворі од молочних струминок дзвеніла дійниця. Вікно до саду було відчинене — зліг на підвіконня, заплющив очі, щоб не бачити голубого сяйва, перекинувся й намацав на покуті три перлини. Подався через місток, довго йшов лісовою дорогою, аж за болото, де починався справжнісінький нерубаний ліс. Знайшов затишну галявину, вигріб з кишені русалчин дарунок і сипнув у зелені сутінки. Колишня безтурботна легкість освіжила груди. Дістав цигарку, чиркнув сірником.

Раптом дивної прозорості та свіжості звук забринів на галявині. З густої трави, куди впали перлини, жебоніли три голубуваті джерельця. А ліс навколо мовчав і тепер мовчатиме для Івана завжди. Гусла зелена п'ятьма, од хутора линуло іржаве татакання мотора.

Іван довго стояв, курив і все не міг рушити у зворотну дорогу.

Ніби загубив на цій галявині щось таке, чого вже ніколи не відшукати.

1965

ПАРОСТЬ

1

Я сиджу в яблуневій розсосі, пришпорюючи репаними п'ятами окоренок. На вишиту солонцем стежку прилягла дощова калюжа. У безбарвній воді висить чорне небо з білими острівцями хмар і потертим п'ятаком сонця на дні. Так і хочеться дістати того п'ятака. Понад берегами калюжі — кучмата зелень картоплиння. На городі вогко і душно.

Вугласті глижки, що ними переповнені кишені моїх штанів, вдавлюються в тіло, сучкувате гілля муляє спину, моєму терпінню настає край, і я вже випростую ноги, щоб ковзнути вниз, — куці порічок та агрусу, що оторочують грядки молоді капусти, ворущаються, і з пінистої зелені вигулькує червоний півнячий гребінь. Я набираю повні груди повітря, завмираю. Тиша. Ніщо не шелесне в городі. Лише зелені яблучка, підточені гусінню, глухо падають між вусатих пагінців квасолі. Коли яблуко вцілює в колюжу, небо мружить-ся, а хмари з сонцем колишуться на гойдалках.

Нарешті з куців бундючно впливають сизувато-зелені, з кривими підмальовками півнячі груди. Тоді з'являються цибаті ноги, оброслі в колінах пир'ям, ніби сухим мохом. Коли ж на капусник вибігає весь курячий табун і розсипається по грядках, я стрибаю з яблуні, розмахуюсь, випускаю з онімілих пальців глижки і біжу навпростець, крізь зелені стрічки цибулі:

— У-р-р-а! У-р-р-а!

Першим здається півень. Він переполохано клекоче і зникає в порічках. Кури жадібніші. Вони ненаситно — раз, другий — клюють капусту і розпачливо шугають врозтіч мало не з-під моїх ніг. Глижки падають у зелень. Я з досвіду знаю, що нахабний табун далеко не втік. Знову набиваю кишені зброєю і лізу на

яблуно. В гарячому повітрі гостро пахне волоським горіхом.

— Яблука їстимемо, Федоровичу? — питає дядько Артем, прихилившись плечем до тину і роздивляючись яблуневі гілки. Кутики його губ, складки щік і навіть брови опустилися донизу, через те Артемове обличчя ніколи не прояснюється, він завжди набурмосений.

— Дасть бог, їстимемо, — відповідаю материним голосом, косячись оком на капустак, де знову підозріло ворухатся куці.

— А не осиплються? Гусінь, бач...

— Та не должно...

Дядько Артем іде за хату і вертається із жмутком зеленої цибулі в долонях. Миє білі головки в бочці з-під огірків, струшує краплі на поріг:

— Полуднував, Федоровичу?

Я мовчу, напружено стежачи за маневрами курей.

— Черв'ячка, кажу, заморимо, Федоровичу?

— Можна, — відповідаю поважно і сповзаю голим животом по шорсткому окоренку. З дядьком Артемом ми давні друзі. Він ніколи мене не сварить, хоч не проминає обляяти під поганий настрій усіх підряд — свою жінку Наталку, гусінь, взимку холод, літом — спеку, сільську владу, воду в криниці і чорну, схожу на змію свою кішку. Попри все це, він завжди зве мене по батькові, як дорослого, а то дуже мені до серця.

В Артемових сінях прохолода й сутінки. З горища тхне перепрілою соломною, долівка відгонить розлитим пійлом. Але в сінях я бачу лише мотоцикл, розіп'ятий на стіні. Я щось кажу дядькові, пробую затриматись, та дядько Артем не дає навіть спинитись біля того червоного дива, підштовхує до порога. Мені ж здається, що мотоцикл дихає і ввагалі живе власним, таємничим життям. Переповнений казками про зачарованих коней, я уявляю, як глухої півночі мотоцикл обриває конопляні пута, виривається в поле і мчить пустельними польовими дорогами на затерплих колесах між сизих житів та волошкових долин.

На столі жовтіє кусень старого сала з сухими дрібками солі, дві дерев'яні ложки біля миски з кисляком. Дядько Артем одщипує побляклі вершечки цибулиного пір'я і сідає на покуті. У хаті присмерково, вікна

завішені хустками од муж. Лише одне вікно зеленіє, розмальоване бузком. Дядько Артем сидить на покуті, наче бог, такий же суворий. Артемова скупість давно на сільських язиках. Якось на бригадному дворі глузували, що на косовиці він одне яйце три дні п'є. Але, мабуть, то неправда, бо я щовечора риюся в дядьковому кошику, щойно він повертається з луку, — шукаю лісових ягід, — і ніколи не бачив недопитого яйця. Правда, вихвалятися дядько Артем любить, це і я знаю. Передплачує дві газети, надвечір сидить з ними на лавочці, біля свого двору. А ще більше до вподоби йому ділитися всілякими житейськими мудрощами.

— Виростеш — на ветеринара вивчишся. Всі за ручку тебе і — Юрію Федоровичу. Ветеринар на селі, що піп за старих часів! І цар, і бог...

Кладе на клейонку надкушений шматок сала, багатозначно піднімає над столом пальця.

Я жую сало з молодюю цибулею та свіжим, трохи глев'куватим хлібом і з поважною згодою киваю головою, ніби й справді найзаповітніша моя мрія бути сільським ветеринаром, аж поки нагла згадка про курячий апетит не зриває мене з-за столу. Дзьобатий табун справді в капусті. Кишені повняться набоями, але руки зайняті. Я кладу сало та хліб на посічений в'язовий пень біля дровітні і перестрибую перелаз. Жену курей аж за вишняки, на сусідні городи. Задиханий, розм'яклий од безсумнівної перемоги, вертаю до дядька Артема. Посеред двору сидить чорна кішка і жує моє сало. Я не встигаю розізлитися, як із сінешніх дверей вихоплюється незграбний, сивий од гніву Артем:

— А, розпроклятуца! А...

Кішка витягує шию і сичить — зовсім як гадюка. Тоді зачинає повільно відступати назад, усе ще жуєчи. Але дядько галасливо наступає. Тепер кішка загнана в закуток — Артем перегинається і мало не навколішках підходить усе ближче, лаючись та галасуючи. Я сідаю на в'язовий пень, тупочу ногами і даюся сміхом. Кішка не витримує гвалту, тулиться до призьби, стрибає на лісу, а з ліси — в бузкові зарості. Тривожно кудкудачуть у городі кури. Дядько повертає до мене ображене лице:

— От, утекла...

Незворушно клекочуть на Артемовім хлівці лелеки. Сутінки пахнуть старим салом.

Сни підпливають до темного берега, і я прокидаюся — горище геть повите полиновим духом, ніби старі глиняні глечики солодкуватим запахом молока. То від сухої трави, що її мати носить з буряків. Взимку корова пожеліпає. У щілині стріхи — клопот голубуватого неба і схожі на скельця краплини роси в павутинні. Мати стоїть унизу і штурхає держалном сапки в солом'яне піддашшя:

— Годі-бо хропти на весь двір. Добрі люди давно встали...

Я обертаюся ногами до стріхи, звішую голову вниз: у материних руках вузлик з обідом, сьогодні знову повернеться лише на ніч.

— На картоплю? — запитую, аби не мовчати.

— А то куди ж, — відповідає мати, похапцем дожовуючи скоринку хліба, посмачену часником і салом, — баби під двором чекають. Свині вже не паси — жарко. Принесеш травиці. Пійло у відрі, під лавкою. Тільки водою розведи. Курчатам пшона сипнеш. І про капусту не забувай — учора весь край од м'яти поклювали...

Вішає вузлика на сапу і вже од хвіртки гукає:

— Ти ж Артемовим не обридай! Семенко вночі повернувся!

Блямає хвіртка, і з голосистим дзвоном сап жінки вирушають у поле. Гомін гасне за хутірськимигородами, вже не чути навіть високого матириного фальцету. Я зістрибую на встелену перепрілою соломою та сухим гноєм долівку хижки, виходжу надвір і затуляю долонею заспані очі: світ піниться сонцем, ще ледь прохолоднуватим, вогким од ранкової роси, але вже колючим і шоретким. Я пірнаю головою в бочку з водою, яка ще й досі пахне огірковим розсоллом, і втираюся подолом сорочки. Тоді скоса зиркаю на Артемів двір. Біля порога вмивається Семен. Він стоїть просто сонця, тіло засмагле, аж чорне, ніби начищені темним кремом до блиску коричневі черевки; білі мильні китиці звисають з-під коротко підстриженого волосся; я заздру дивлюсь, як виблискують, переливаються Семенові м'язи, наче хвилі спокійної, повноводої річки. Тітка Наталка черпає воду полив'яним кухлем і лле синові в пригорщі. Коли

пригорщі наповнюються, Семен хлюпає у вилицювате, бровасте обличчя, суворе й замкнуте, трохи схоже на Артемове, але округліше. Він форкає, як молодий дужий кінь біля криниці. Через тітчине плече — рушник з червоними півнями, лице зморщене, як перепічка, а зсередини проміниться тихою радістю. Три з лишком роки жила вона заради цього ранку і нині розгубилася од щастя: раз у раз губи її, сухі й безкровні, ламаються у вибачливу усмішку; тоді вона топить куклика в голубуватім відрі, розбиває сонце на скалки і плескає водою на підсмажену спину, ніби пече крохмальні млинці.

Опісля Семен сидить на порозі — у білій, тонкого полотна сорочці, військових штаних, босий — і п'є молоко з глиняного глечика. Тепер мені пригадується, що до армії вулиця дразнила його сиродойчиком, а ще — цмуликом. Я теж дразнив, хоч і не міг вимовити двох слів. Кидав з воріт у зелену круговерть городів та садів:

— Сильойочик! Сильойочик!

То було в дитинстві, а тепер я серйозний і поважний. Мені дуже хочеться поговорити з Семеном, але не знаю, як почати. Вилажу на перелаз, кручу ногами, ніби сиджу на велосипеді. Нарешті Семен ставить глечик з молоком на поріг, втирає долонею губи і йде до перелазу. Я чую ходу його, наче цокіт годинника, коли не спиться. Пильно дивлюся на в'юнку вербичку, що пнеться до сонця.

— Здоров, Юрку,— каже Семен просто й звично, ніби не бачились тільки від учора.— Далеко їдеш?

— Здрастуйте, коли ваша ласка,— відповідаю без поспіху.— В гóрод...

— А далеко до того города? — цікавиться Семен. Цікавість його не здається награною, як в інших дорослих.

— Як до Пітера пішки,— згадую матір.

Семен усміхається:

— Далеченько...

Розмова зав'язана. Я ставлю давно вже приготовлене запитання:

— А чому всі приходять з війська під зиму, а ви повесні?

Семен ступає босою ногою на перелаз:

— Учив зміну стріляти.

— По кому стріляти?

— По ворогах, звісно.

— А де вороги?

Семен на хвилю замислюється, потім невизначено киває за хутірські хати, у бік Чорного гаю:

— Там...

Мені трохи лячно, і я в думках вирішую не ходити більше по щавель до Чорного гаю. Хоч і раніше недолюблював той яр — у ньому темнувало й волого. Мені так і кортить нагадати Семенові про мотоцикл, але не знаю, як те зробити, щоб Семен не помітив моєї зацікавленості.

— А я зайця маю, — кажу сусідові, витягуючи очікуване: «А в мене є мотоцикл». Так починають серйозні розмови наші хлопці. Але округле Семенове обличчя враз оживає радо і трошки недовірливо.

— Зайця? Живого?

Я розчарований, але впиваюсь нежданою Семеновою радістю:

— Справжнісінький! Живий!

— То де ж твій заєць? — питає Семен зацікавлено. Я стрибаю з перелазу.

— Ходімте.

Ми йдемо холодною вогкою стежкою через город. Картоплиння ще молоде і не перечіплює. Зате гарбузиння вже виповзло на стежку, стеле по землі крученики-вуса. Семен обминає зеленого вусика, а я навмисне ступаю на вусате плетиво — розчавлене стебло приємно хрускотить. Семен озирається, піднімає гарбузове огудиння і заносить його вбік, між кущів картоплі. Йдемо далі, повз м'які пуп'янки маку з краплями роси на візерунчастому темно-зеленому листі, повз земляні тарілки — од частого поливання — з сивими пагінцями помідорів. Здається, стежці не буде кінця, і мені трохи ніяково перед Семеном. Я намагаюся йти збоку, підстрибую, топчу картоплю, ще більше ніяковію від того:

— Батько я-а-ак косоне, так половину вуха й одсік зайчаті. А тоді за нього та в кошик. Приніс додому, думали — мертве. Геть у крові. Коли — ворухиться. Ну, добра шапка батькові на зиму буде, бо стара вже вилізла...

На дні ями темніють моршкуваті картоплини, а з

піщаних стін пнуться догори високе й густе бадилля. Яма пошпигована жаб'ячими норами. Спершу я боявся, що мовчазні ропухи з'їдять зайченя, але обійшлося. Зайченя припишло в кутку ями, ніби жменька пір'я зозулястої курки, що її минулого літа задавила машина. Семен сідає край ями. Обличчя його розжевіє.

— Зайченя, — кажу, — зголоділо, мабуть. Я забув звечора зелені кинути.

— А давай, — змовницьки підморгує Семен, — трави йому нарвемо.

Ми рвемо лободу, пирій, вербичку, глуху кропиву, ламаємо молоде пагіння осокорів і все те кидаємо в яму. Спершу зайченя лякається, забивається під бадилля, але за кілька хвилин його роздвоєна губа тягнеться до свіжої зелені. Він дрібно й швидко жує, вибираючи йоршисті стеблини пирію. Його вціліле вухо прищулюється до спини і ледь помітно здригається, а кущий обрубок хвостика настовбурчується. Зайченя виглядає дуже кумедно. Я голосно сміюся. Семен теж ворухить повними губами. Стає душно. Ми вмощуємося на перепрілій соломі, від якої тхне гнилою картоплею. Я хочу зробити Семенові щось приємне, починаю розповідати про дядька Артема. Сонце сушить траву, вогкувата теплінь висне в городі, зайченя порпається в зелені. Семен слухає, хоч я розповідаю плутано й нецікаво. Зате бачу все те, ніби сиджу в сільському клубі перед самісіньким екраном.

... В кутку, під божницею, полив'яніє пляшка з горілкою. На столі — гранчаста зелена чарка й головка квашеної капусти. В сінях довго вовтузяться, потім невидима рука повзе по дверях і шарпає клямку. Нарешті поріг переступає дядько Артем, уже напідпитку, з півнем під рукою. Синє й фіолетове пір'я з півнячого хвоста підмітає долівку. Дядько кидає півня долі, той обтрушується та причепурюється. Артем кришить у щербату тарілку хліб, поливає його горілкою з пляшки, напівзатуливши отвір чорним репаном пальцем, щоб цівка була тоненька. Ставить тарілку на підлогу, а сам сідає до столу. Перехилиє чарку, зітхає і закурює. Півень гороїжиться, норовисто пританцьовує навколо тарілки і врешті зачинає пожадливо клювати, косячи оком у бік столу. Артем випиває ще чарку. Горілка булькає в пляшці і ллється

через край чарки, тоді дядько кладе голову на свої землісті руки і стиха розкитується на ліктях. Півень швидко п'яніє, бігає по хаті, б'є крильми і пронизливо кукурікає. Артем, примруживши очі, довго вслухається в те кукурікання, а тоді й собі починає співати. Співає одноманітно, без слів. Артем навіть не розтуляє губ, він скоріше мугиче, хриплувато, але з почуттям:

— М-м-гу-гу-гугу...

Півень захлинається.

— Куку-ріку! Ку-ку-рі-ку!..

— М-м-гу-м-гу-гугу... — співає Артем.

Півень знесилюється, валиться на крило, очі його затагуються більмастими плівками, але час від часу він усе ще викукурікує зненацька п'яні півнячі сни.

Дядько Артем теж дрімає, не змінюючи пози, тільки очі повільно, стомлено заплющуються.

Я навшипиньки виходжу з хати. А двері, як на зло, скриплять, скриплять...

— І часто влаштовував батько такі концерти? — питає Семен по довгій хвилі.

— Відколи ви до війська пішли, часто. Дуже любить півнів слухати. Хлібом не годуй. Він веселий, дядько Артем. Тільки прикидається сердитим, — додаю, щоб утішити Семена.

3

Семенові ноги тонуть у зелено-коричневій стрісі на хлівці, мох м'якими кругляками котиться по струхлявілій соломі. Двір встелено торішньою соломною — бігати слизько, лоскотно. Тітка Наталка в'яже солому в опасисті кулі, обшморгує їх ловким, граблястим рухом долонь і кидає Артемові під ноги. Дядько Артем подає кулі вилами-двійчатами в сине, розпанахане сонцем небо — синові. Семен зриває на гребенях стару покрівлю і вкладає парк, ніжно припинаючи їх перевеслами до лат. Так піднімається він дедалі вище та вище, до поздовжнього гребеня, де неспокійно вертить дзьобатою головою лелека, і стріха за спиною Семена рябіє свіжими, лискучими латками. Лелече гніздо нагадує зчорнілий димар, а крилатий господар на нім — клапоть згуслого диму. Коли Семен зачинає торсати соломі поруч гнізда, лелека стрибає по стрісі цибатими ногами, неохоче змахує крильми

і важко злітає, потім кружляє над хатами, вулицями, городами білим привидом. Семен обережно зазирає до гнізда (горобці пурхають із гніздового хмизу, ніби повітряні бульки з озерного дна) і сміється — до пояса голий, смаглий, на тлі спеченого неба:

— Четверо яєць лелечиха знесла. Ото нам хазяйства прибуде!..

— А щоб вони повиздыхали,— свариться Артем, спльовуючи на снопи.— Геть хлівця заклевали. Терпимо про людське око. Мало не святим птахом вважається, а придивися — чортзна-що.

— Хай живуть,— примирливо каже Степан, порпаючись на самому чолопочку хлівця, під хмизом.— От дивина! Кукурудза росте з-під гнізда. Вершків зо два вже буде. Певно, лелеки занесли.

— Про мене...— згоджується Артем стосовно лелек і рішуче додає: — А зілля вирви. Дах псуватиме.

— Хай собі росте, коли виглянуло на світ. Жаль якось...

— Вирви, кажу,— сердиться Артем.— Жалісливий знайшовся. Дах мені поспе.

Семен випростується, косить оком на батька:

— Восени однак новою соломою дах перекривати мемо. Бо вже гірш решета. То хай до осені й зеленіє...

— Побачимо, як ти захазяйнуєш. Гляди, й на решето не стягнешся. Розумні всі поробилися, дідько вашій матері, вчені, якже... Чи бач, решето...

Артем шпурляє вила під лісу і шкандибає до хати. Грюкають сінешні двері. Тітка Наталка боязко поглядає на сина:

— Ти б, Семенку, поступився батькові. Бо воно й справді негоже, коли кукурудза на хліві росте. Люди сміятимуться.

— Чи стебло кому завадить? А хай зацвіте та качани виростуть — увесь хутір задивлятиметься. Бо то ж саме посіялося, ніби з неба впало...

— Дивак ти, Семенку,— задумливо каже тітка Наталка.— Тільки не сердь батька. Старенький він у нас.

— Та я що... Розумію ж... Помирюся з батьком, кукурудза хай росте. Люблю, коли росте...

Він вишморгує з гнізда кілька гіллячок, відхиляється, і я бачу тоненьке, з трьома зеленавими листочками стебло кукурудзи, що пнеться з мохових наростів в іскристу сонячну голубиць.

Вечорів. Зелена сітка саду висне між сонцем і Артемовим дворницем, розмальованим сіруватими візерунками тіней. Посеред двору червоніє мотоцикл на підніжках — він іще без переднього колеса і керма; більмата фара лежить горілиць на спориші; я натираю сухою ганчіркою тугі колісні спиці, ніби струни піаніно. Я ніколи не бачив, тільки читав про нього, і уявляю піаніно схожим на велике мотоциклетне колесо. Семен мие кожну деталь у бензині, складає одну до одної, пригвинчує, заклепує — і кермо готове. Я лягаю животом на траву, тіпаю ногами — заводжу мотоцикла, хапаюся за гумові наконечники керма і вмикаю газ:

— Дж-ж-ж-з-з...

— Що ж ти, сам їдеш, а мене лишаш, — докірливо каже Семен, бере з моїх рук кермо і монтує до передньої вилки. — А потримай-но. Та-а-к. Наше взяло. Тепер коти сюди колесо.

Я натужуюся, піднімаю колесо, допомагаючи собі коліньми, животом, навіть плечима, бо на зріст я малий, і хилитаю його навстріч Семенові. Пахне кропом і цибулею — лоскітний пахучий димок стелеться по двору: тітка Наталка варить на городі вечерю. Клекочуть лелеки на хлівці, ніби жінки вибивають у березі полотна. З поля вертають навантажені травою голосисті підводи — гомін колише вулицю. Раз у раз двір ковтає сухі, шорсткі клубки куряви.

Нарешті все складено, пригвинчено, змащено і залито. Ми сідаємо перекурити. Семен смачно затягується цигаркою, я втягаю крізь гіркувату трубку кульбаби повні легені остигаючого повітря і з силою видихаю його вертлявими кільцями, що нанизуються на сонячні голки. Мотоцикл зіп'явся на підніжки, готовий щомиті стрибнути за лісу, на вулицю, і я про всяк випадок притримую його одною рукою.

Семен гасить недопалок, підходить до мотоцикла і різко рве ступнею заводний важіль; але мотор лише давиться власним клекотом. Семен зіштовхує мотоцикл з підніжок, і ми котимо його по двору, я швидко захекуюсь, але з останніх сил штовхаю лискучі пружини сидла. Вже на другому колі мотоцикл позіхає, кашляє, плюється маслянистим теплом і лунко

торохкотить, наповнюючи двір спершу чорним, а потім дедалі прозорішим димом.

Лелеки змахують крильми, тікають у небо. Сторожко кружляють над хутором, підсвічені знизу рожевим вогнищем заходу. Семен довго дивиться їм услід, усміхнено хитає головою:

— Диви, налякалися...

Ми виїздимо з двору, тітка Наталка зачинає ворота, тривожно застерігає:

— Ти ж, Семенку, обережніше. Не підгонь цього козла смердючого...

Її очі волого голублять сина.

Я впинаюся пальцями в Семенів пасок, горнуся до його м'язистої, спітнілої спини — мотоцикл набирає розгін, перестрибує вибоїни, шугає у видолинки. Двори, вікна, дівтора, зелень мерехтять обабіч розмитими полотнами. Мчимо селом, вихоплюємось у німіюче, вже трохи остуджене та приспане поле; навздогінці біжать голубувато-сизі жита, порослі жовтою свірюпою долини, сивіючі люпинища. Закривавлене сонце легко пірнає в зелене степове море і вже не визирає, тільки червоні коні розбігаються по небу, і дражливі росянисті тумани виповзають з дібров, і пахне зеленою ніччю, — ми спиняємося край Чорного гаю, верхівки акацій, ліщини й осокорів стеляться з дна балки нам під ноги, і хтось дереться по косогору, білий, незнаний.

Мотоцикл знову спинається на підніжки і відхекується, сизувато холонучи. Ми сідаємо на пагорбку, густо запаутиненому споришем та подорожником. Пахне вогкуватою свіжістю, поле вже дихає ніччю, тільки від сивої дороги ще тягне денним теплом.

— Хіба вона жива, що вам її жалко? — мій голос звучить надто голосно в польовій вечірній тиші.

— Хто — вона? — пробуджується Семен, повертаючи до мене замислене, добре обличчя.

— Та кукурудза...

— Кукурудза? Звісно, жива, вона ж росте, — відповідає Семен, ніби для нього усе це давно зрозуміле.

— Чому ж вона не говорить? — торжествую я.

— А може, вона й говорить, а ми не чуємо...

Я на хвилю замовкаю.

— І все-все живе? — запитую вже тихше, вслуха-

ючись, як за мою спиною видзвонюють зеленими колосками молоді жита. В'юнкий спориш ластиться до моїх рук і щось нашіптує, а пісок під ним теплий, як мамина долоня.— Все-все живе? — перепитую, дивлячись на рум'яні хмари, що помітно тьмяніють, ніби перевдягаються в нічну одежу.

— Все...— видихає Семен, мружачи до мене глибокі очі.— Колись я читав... в одній книжці... Забув уже, як зветься... Так там описується, що вся земна куля — то жива істота, а все, по чім ми ходимо, де живемо, — то шкіра її. Один учений чоловік просвердлив глибоку шахту, штрикнув землю гостряком, і земля зойкнула від болю. Розумієш, від болю зойкнула... Отже, земля жива...

Я мовчу. В зеленавих сутінках б'ється перепел. Опускається дорога, опускаються жита, Чорний гай, жовта свиріпа і пагорб, помережаний споришем; тоді все те повільно, важко піднімається — дорога, жита, Чорний гай, жовта свиріпа і порослий споришем пагорб, на якому ми сидимо,— земля дихає, ніби велетенська кит-риба. Мені дуже легко, тривожно й солодко.

5

Спека. На вулиці не пісок — присок. Кури ходять з розкритими дзьобами. Недільного полудня хутір зачумлено дрімає, тільки лелеки, в яких народилося четвірко прожерливих лелеченят, опускаються на дах Артемового хлівця. У затінку сидять моя мати з тіткою Наталкою. Вони, за батьковим висловом, точать язики.

— Як призначили Семена силосним комбайнером, так і ночує та днює в тракторній бригаді, — похваляється сином тітка Наталка.— До душі, значить, припало йому це діло. А що вже роботящий, то й не сказати. Тільки вільна хвилина, все клопочеться по господарству. Там підмете, там вкопає, а це заходився вулики майструвати, пасікою обзавестися хоче. «Іди гуляти, синку, ондечки дівчата виспівують біля клубу, аж сюди чути»,— кажу, а він сміється: «Ой мамо, ще встигну лиху невістку на вашу голову знайти, самі не раді будете». Я й одвічаю йому: «Хай для тебе гарна буде, а нам уже як бог дасть...»

Мати слухає мовчки, лише іноді кине слово-друге

для годиться. Певно, трохи заздрить тітці Наталці, що має такого гарного сина. Бо я в неї зовсім од рук одбився, та й путнього нічого не вийде з мене, тільки й знаю, що носом у книжку уткнувшись, світу білого за ними не бачу, за книжками тими. Правду сказати, мати моя й Семена недолюблює, за дивака вважає. Бо чого б то парубкові носити траву з поля для чужого зайця? А хіба не обгородив він драбинками кукурудзяне стебло на хліві, щоб його не вишморгнуло вітром із соломи? А хіба він не полюблює більше возитися з дітьми та лелеками, ніж до дівчат залицятися?

Я сиджу на стежці, під прив'ялим від спеки бузком, сонце розморує, цокотливий тітчин голос присипляє. Але я проганяю дрімоту геть, бо маю швидко й безповоротно вирішити важливу справу, котру задумав уже давно.

— Гонила вчора корову, Юркового вчителя перестріла, — починає мати високим, з нотками ображеної гордості голосом. — Так каже, що могли б нашого Юрка з четвертого просто в сьомий перевести, бо він уже чисто все знає, що треба. Але начальство раніше не дозволяє, малий, кажуть, зростом удався. Голова ж у нього, скажу вам, сусідко, що в самого учителя. А вже книжок тих перечитав — гори. І лягає з книжкою, і встає з книжкою. До столу сідає — і тут книжку тягне, аж батько вже не стерпить, гримне. Ми із старим так вирішили: хай по вченій лінії йде... Самі згорбатимось, а вивчимо...

Небо розжарене, як сковорідка на вогні. А в тім небі вже врівень з лелечим гніздом — перехрещена струганими ліщинками кукурудза. Батько поїхав до лісу по дрова. Повернеться надвечір. Я думаю про стару батькову шапку. Вона ще зовсім добра, навіть жодної дірочки. Тільки хутро де-не-де потерлося. А всім іншим — зовсім нова. Знову поглядаю на кукурудзяне стебло, згадую Семенів голос, Семенові очі, підхоплююсь і повільно, але твердо йду городом...

...Зайченя змиряється й затихає, припавши вузькими грудьми до моєї червоної, в білий горошок сорочки. Поранене вухо вже округлилося та затяглося рудувато-сивим пухом; на лапах прорізалися пазури, і всі стіни в ямі обписані ними. Тільки заяче серце положливо б'ється, нетерпляче підштовхує мене в руку.

Але я й так поспішаю — здається, батько ось-ось визирне з-за хати і підкличе до себе. Власне, я можу зробити це в городі, але навколо нишпорять сусідські пси, та й заблудитися може звірня, хіба довго заблукати в цих зарослях такої малечі та знову попастися до чиєсь ями? Вийшов за крайні хати — білими стиглими хвилями котяться до хутора жита, хлюпають у зелену стрічку вербового шляху і знову відкочуються назад. Край лану жита врівень зі мною, а трохи глибше — колоски вже шерехтять та видзвонюють над головою, немов перелісок. Я пробираюся до розори — тут жита розступаються, натомість біліють ромашки і тьмянуватоб синіють подекуди волошки, — сідаю на суху землю. Заєць стріляє круглими очима і насторожено ворухить вухами. Я розчіплюю руки, оглядаю звірятко від гострої мордочки до кучого хвоста і кажу тихо:

— Іди...

Трохи сумно, ніби скінчилося цікаве кіно.

Але заєць не ворухиться. Тоді я легенько підштовхую його — заєць стрибає з колін у розору, стриже вухами і завмирає.

— Іди... — кажу я голосніше. — До побачення...

Заєць стрибає ще раз, уже під волошкову зелень, замислюється, а тоді двома широкими стрибками перетинає розору і зникає за лісом житніх стебел, тільки легкий шелест ковзає по спечній тиші, та й він губиться...

Батько повертається з лісу надвечір. Я сиджу на порозі й помічаю його здалека — горбатиться поруч пітної конячки, що котить воза з ломаччям по сипучому, перегрітому піску. Відчиняю ворота і йду навстріч. Дивлюся знизу вгору в закурене батькове обличчя, кажу вперто, ніби одразу кидаюся навкулачки:

— А я зайця випустив...

— Чого тобі? — неуважно перепитує батько, втираючи піт долонею. Він ще весь у своїй втомі і думках, і мої слова припливають до нього здалеку.

— Зайця я випустив, — повторюю без натяку на вибачення чи жаль за вчиненням. — Бо хай живе...

Батько мовчки вишморгує з воза довгу ліщину. Я швидко обертаюсь і біжу повз наш двір, повз Артемову хату, в поле. Батько, важко дихаючи, женеться, цьвохає мене по литках гострою лозиною. Мені бо-

ляче і соромно, але я не плачу, тільки щосили мішу піщугу босими ногами. Нарешті батько стомлюється, відстає, і гупання його чобіт затихає. А я ще біжу хутірською вулицею. Тоді звертаю у зарослі, пірнаю у зелень і падаю. Тихі сльози мимоволі котяться по замурзаному лиць. Плачу не від болю, а від образи та жалю до себе і ще від якоїсь на диво світлої мелодії, що її не можу ніяк спіймати: тут і тужлива радість від маленької перемоги, і передчуття всіх циганських дощів, що чекають на мене попереду, у великому таємничому житті.

Циганський дощ — це коли сонячні сльози.

6

Косили жита, мов льон брали, — ногами: пересохлі хліба осипаються на пні.

Але ночі теж сухі й душні — в гарячому морозі очманіло блукають степом білоокі комбайни.

Семен приїздить од силосного в сутінки — по дворах ціркають корів, а в безросяній зелені сюрчать коники: хутір дзвенить.

Лелеки багато клекочуть надвечір, а щойно сонце сяде — змовкають, лише б'ють час од часу крильми та ходять по хліву, наче по власнім обійстю. Поки не вивелися лелеченята, вони щовечора літали в степ до Бичкової криниці. А тепер домують. Хіба що лелека іноді вибереться на вечорниці, але швидко вертає до сім'ї.

Семен глушить мотоцикл метрів за сто від двору і заковує його, щоб не полохати лелек. Од парубка пахне зеленню і бензином. Мотоцикла припинає в сінях, а сам сідає на порозі, втирає рукавом гімнастєркі піт із чола, а тоді питає Артема, який палить на призьбі махоркову цигарку:

— Ну, що там?..

— А, чорт.. «На півдні області змін погоди найближчим часом не передбачається...» Жеруть лише хліб... — Артем зло затыгується і з сутінків на мить випливає його хмує обличчя.

Я тихенько сміюся: ніби радіо винне, що немає дощу. Такий уже цей дядько Артем уродився, щоб кого-небудь лаяти.

— Сохне...— видихає Семен, кладучи на коліна обважнілі після роботи руки.— Все сохне.

Тітка Наталка приносить од хліва дійницю з молоком — тепло пахне в дворі сиродоем. Сінешні й хатні двері розчинені навстіж, і чути, як молоко дзюркотить у глечики. Жовто-рожевий бровастий місяць впливає з-за вівчарні і котить по синюватому небу, по лискучих хатах та городах просто в Артемів двір кругле, сите черево. Семен набирає води в кухоль, вилазить на лісу, звідти — на дах хліва і, трохи зігнувшись, піднімається на гребінь. Тепер він стоїть поруч лелечого гнізда, а в гнізді, наче зібрався клювати місяцеву м'якоть, виструнчився одноногий лелека; і над місяцем, і над лелекою, і над Семеном, ніби вовняна ковдра, небо — м'яке, аж спати хочеться. Очі в мене злипаються, мати кличе до вечері. Семен поливає з кукля кукурудзяне стебло, набирає води в рота і пирскає на листя, він робить це щовечора, відколи спека, і вже ніхто не дивується, лише дядько Артем похмуро мовчить та блимає цигаркою, ніби осколком місяця, — йому не до серця та бабська забава...

Пахне полином і любистком.

Ніч.

7

У гарячому мороці плавають білощокі хатки, спрагли вулиці й маревні луки за хутором, над річкою. Вишневе листя обвисло, не щелесне; я повзу по сторчакуватій гілляці до напівсухих, зморшкуватих ягід, подзьобаних горобцями та сороками і від того ще солодших. Гілляка важко згинається, немов зітхає. Біля клубу грає гармошка, вбрані дівчата й хлопці снують вулицями — сьогодні перша післяжнивна неділя. Дорогою, що од річки, котиться велосипед, їздця не видно, здається, кермо само веде машину по втопаному узбіччю. Вишні терпкуваті-солодкі, перестоялі на сонці. Тітка Наталка мие стару картоплю в ночвах, збирається на крохмаль перетерти. Ночви блискучі, картопля густо поточена білими паростками, ніби червами. Коли велосипед під'їздить до хутора, я бачу крихітне дівча, що крутить попід рамою педалі, перевалюючись з боку на бік. У її волосся заплетені дві білі стрічки, і плаття біле, і черевички білі, ледь

припорошені курявою. «Біле як смерть» — сказала б мати. Велосипед звертає на мою вулицю, важко перепилоє піщані колії — дівчинка дихає похапцем, немов щойно з води, по круглomu личку котиться піт, а очі теж круглі, наче перелякані. Я звисаю з вишні, вчепившись скрещеними ногами за гілляку, кривлюсь і показую дівчинці язика. Але дівчинка навіть не звертає на мене уваги, вона зіскакує біля Артемового двору з велосипеда, велосипед падає набік, і ще довго, мерехтливо блискаючи спицями, над спорищем крутяться колеса. Дівчинка поспіхом пролазить під жердинами тину, біжить стежкою до тітки Наталки і спинається навшпиньки, щоб глянути їй в обличчя:

— Дядька Семена шукають, а його втопило!

Я розкушую зернятку вишні і, скривившись, випльовую гіркоту, на долоні звивається черв'ячок. Він білий як смерть. Смерть... Смерть... Небо жовкне і починає падати на землю, як пізньої осені тополиний лист. З тітчиних рук хиляться ночви, і картопля, обламуючи білі як смерть паростки, падає на поріг — стукотить глухо, наче грудки об домовину.

— Дядька Семена в річці шукають, а його втопило...

...Біжимо через городи, царину, конюшинище, гречку, через видолинки, розори, засіяні кукурудзою і скошені Семеновим комбайном, через луки, причепурені молодією, та вже рудуватою від спеки отавою, біжимо за село — до річки. Десь далеко, ще біля крайніх хат, біжать люди. Уже не грає гармошка і пісень не чути, погані вістки розносяться швидко. Небо кладе нам на чоло, на затуманені очі гарячу долоню, а сонце дмухає в спину сухим вогнем. Од вилинялого обр'ю котить гаряче марево, витанцьовує і звивається, наче багато білих-білих вужів та гадюк переплелося і граються.

Тітка Наталка біжить, дивно випроставши, відкинувши назад голову в пасмах сірувато-сивого волосся, біла, в чорну смужку хустка впала на плечі, гострі тітчині лікті гребуть поза спиною повітря, ніби поплавці викинутої з води риби. Сірий рот напіврозкритий, тітка часто й судорожно втягує повітря, і щось клекоче в її грудях, важке та болісне, а сліз немає.

Ми довго біжимо вилізаним коровами лугом, так довго, що здається, можна бігти все життя, йому й не буде ні кінця ні краю, а коли спиняємося на кручі,

внизу вибухає широким лискучим лезом річка, ніби якийсь велетень забув у траві добре виклепану косу. В протилежний, низький берег сивими мажарами вкочуються верболози, а ще далі лежить жовто-зелене заріччя з отавами, озерами, перелісками й лісами. Посеред річки — човни, смагли гнучкі хлопці пірнають у глибінь і виринають попід берегами; од верболозів теж пливуть люди; люди стоять на березі, свердлять поглядами воду, прагнуть зазирнути за її холодну впевненість. Хвилі байдужно лижуть білий косяг, плещуться в піщаних обривах і калабанях, людський переполюх їх не обходить. Тітка Наталка провалюється в розриті весняними дощами рівчаки, падає, скочується до води і гукає дзвінкувато-хрипким, зірваним голосом:

— Синочку! Семенку!..

А вода мовчки скалиться зеленим небом і рідким білохмар'ям на нім.

— Си-но-о-чку! Семенку-у-у!..

Вона біжить піщаною косою, розбиваючи босими ногами сивоголові хвилі, що ластанься до берега.

— Си-но-о-чку! Семенку-у-у!..

Голос падає на водяне плесо, ковзає до верболозу, вертає назад і губиться в глухій прозорості дна. Тоді тітка Наталка кидається до води, ступає з берега в течію, розбиває водяне люстро, розворушує пісок на дні і йде навперейми річці, наче на двобій, заволочуючи сліди подолом обвислої, намоклої спідниці. Люди кидаються слідом, беруть її за руки, силоміць ведуть од роздратованих хвиль на гарячий жовтий берег.

Я вислизаю з одягу, стрибаю у воду на середину річки, ближче до човнів. Коли течія зачинає пружно й владно підхоплювати, набираю повні груди повітря і пірнаю в холодну прірву. Всім виструнченим тілом рвуся в глибину, до болю в м'язах розштовхуючи неподатливу воду, і поки груди судомляться од водяних пластів, що перекочуються наді мною, розплющую очі в слизьку, блакитнувату темінь. Увесь цей час, відколи загупала картопля по Артемовому порогу, я жодної миті не відчував і не розумів Семенової смерті, мені думалося, що з Семеном сталася прикра пригода і що він лежить на дні ріки, чекаючи рятівника. Оця тимчасовість смерті і кликала мене в глибінь. Я мушу врятувати Семена, і тоді все почнеться спочатку: ку-

курудза, подорожі на мотоциклі до лісу, навіть можна буде знову стояти поруч Семена, триматися за кермо його комбайна й уявляти, що сам ведеш його по золотистому люпину.

Сюди ще пробивається сонце, і блідувата каламуть осиротіло ворухить навколо мене пласкими ластами; але чим глибше вгвинчуюся, тим важчі, тьмяніші тіні колишуть воду — це вже інший світ, світ зеленкуватих тіней та нічного холоду. І здається мені, що в живий світ тепла і барв, з якого я прийшов, уже немає вороття, що тьмяні тіні м'яко, але невмолимо пеленають мене, тиснуть до дна, сковують руки, і я падаю в безмовну глуху порожнечу. Мене судомить раптовий і дикий жах; я весь вигинаюсь, як риба в ятері, і тоді з безконечної глибини, що темніє підмною, випливають Семенові очі, великі, на півсвіту. Я шарпаюсь до них і тону в жовто-зелених, кольору підсвіченої води, зіницях. Але світло Семенових очей холодно струмує мимо, повз хвилі, водорості, відблиски сонця, повз усе на цьому світі, в бездонну, незрозумілу далеч. Семенові очі існують уже по той бік темних тіней, яких я щойно жажнувся. Я гарячково гребу руками і, задихаючись, ковтаючи воду, рвуся угору, до світла.

Я вперше відчуваю реальність смерті.

8

Семен казав, що рано-вранці зайці гуляють у полі, росу п'ють. Коли я прокидаюся, небо ще бліде, ніби спите молоко, і тільки зорі сповіщають про наближення сонця — поволі тануть. Прохолодно, до білих антонівск світлими краплинками тулиться роса. На поля теж упала роса — кукурудза, гречка, стерня, молочаї холодять ноги. Ступаю на полівку, і ноги припадають пилюкою, наче взуваю черевики. Дорогою женуть з нічного коней, пилюка осідає на росяне поле, але й пилюка вранішня — важка, волога.

Я хочу спитати в конюха, що дримає, чи не бачив він зайця з пошкодженим вухом, але соромлюся. Конюх прокидається, блимає на мене з-під волохатих брів, голосно, на все поле, цьвохкає батогом, коні шарахаються і тупотять до села. Червоніє схід, і темно-зелені тополі край хутора страшні — наче голки в кривавій рані.

Але зайця ніде не було, підпадьомкав перепел, чистили горло жайворонки, невидимі птахи цвірінькали й дзвеніли в ранковій прозорості,птаство було таке зайняте своїми справами, що мені стало ніяково розпитувати його про зайця. Та й чи знали вони — щойно прокинулися.

Я проминув Ближній рівчак, далі — Середній і наблизився до Чорного гаю, де навіть вовки водилися за довгих зим, а зайця так і не зустрів. Одним оком з-за хутора визирнуло сонце — поле засріблилось, а далі заіскрилося, заграло — хтось невидимий сіяв щедрою рукою казкові самоцвіти по стерні, кукурудзі, молодчаях і гречці. З долин підводилися червонясті тумани — вони потягалися над полем, випростувались і, ліниво звиваючись, танули в синьоокому, з острівцями рожевих хмар, небі.

А зайця все не було.

«Чи не стрічали ви зайця з відтятим вухом?» — хотілося гукнути воронню, що високо летіло над стернею од Чорного гаю. Але воно так загрозливо каркало на сонце, що мені зробилося страшно. «Чи не пробігав повз вас одновухий заєць?» — хотів запитати в туману, але він був такий гордий та неприступний у своєму польоті, що я не наслідивсь. Я пішов до Чорного гаю, який темнів на тлі безконечного поля шпильями осокорів, беріз, акацій, наче сторожа на кордоні.

Шалено стукотіло серце, коли спускався косогором у зелені провалля, червоноокі глинища і колючі гущавини. Але Чорний гай ще спав, бундючний і владний, повитий власною тінню. І ніхто не озвався на мій поклик. Уже виходячи в поле, я побачив на рудуватому схилі заячий холодок — він тремтів і переливався від ранкової свіжості голубуватою зеленню. Я погладив його ніжні кучері, занурив обличчя в голублячу прохолоду й мовив, ніби стрівся мені сам заєць з відтятим вухом:

— Зайчику, миленький, зроби так, щоб Семенко повернувся додому, наче нічого й не сталося, наче й не було смерті. Зроби так, щоб Семенко поливав кукурудзу, водив комбайна і катав мене на мотоциклі. Зроби, зайчику...

Я й словом не нагадав про заячий полон і про свій вчинок — він не міг його забути.

Але була тиша. Тільки холодок розхитувався на рудому косогорі і стиха видзвонював зеленими балабончиками. Сонце дитинно рожевіло над степом, уми-те, причесане і байдуже. Ранкова земля шпигала в босі ноги студеними голками.

Мабуть, зайця вже не існувало на світі. А може, він забіг у далекі-далекі поля, за Чорний гай?

9

На четвертий день Семенове тіло виловили рибальськими сітками і привезли додому.

Дядько Артем збивав домовину — простору, білу, пахучу ялицею. Йому допомагає мій батько. Я згрібаю стружки і ношу до порога. Якись незнайомі тітки забирають ті стружки з моїх рук — топлять піч. До хати я не заходжу — там пахне смертю.

Я сиджу на лісі, кошу оком у вікно. Мені дуже хочеться глянути на Семена і дуже лячно зробити це. В цій змаганні з самим собою немає нічого від дитячої гри. Щось ламається в мені, круто і невмолимо. Врешті наважуюся, широко розплющеними очима вбираю лоскотливі переливи шиби, а за ними — розпухле, синє, з лишаями дрібних ранок, зовсім не схоже на Семенове, обличчя.

То не Семенко — то сама смерть зорить на мене.

І поки я безвільно сповзаю з лісі, світ крутиться в моїх очах, а посередині тої кружелиці — лелече гніздо і шестеро лелек на плетиві гнізда: двоє старих і четверо молодих. Заплющую очі, опускаюся на призьбу — я весь тремчу, холодна млявість і байдужість сповивають тіло.

Коли є синє, розпухле Семенове обличчя, коли є смерть, навіщо все інше? Адже все помре, я теж помру, і мене не буде, як немає Семена.

Так сиджу я довго, може, вічність, а може, якусь невловиму мить. Рвучко розчиняється вікно над моєю головою, я зводжу погляд і бачу над собою темні, коцюрбчаті руки Семенової матері, бачу молодих лелек, що, злякані віконним брязкотом, стрибають по сивій від моху стрісі хлівця, бачу, як вони падають з гребеня в порожнечу і, розпроставши крила, спершу невміло, судорожно пливуть над хутором, а далі набирають снаги і злітають вище. Тепер вони роблять

коло за колом, ніби вгвинчуються в небо. І вже вони вище хмар, вище неба — білі крилаті вітрила над змореною землею.

Семен часто говорив про перший політ молодих лелек, він хотів його бачити.

Я дивлюся в зотлілі од горя очі Семенової матері — в тому приску щось тліє, ніби далекий здогад, там кружляють тіні молодих лелек, мовби немає смерті, немає живому ані кінця ані краю.

10

Коли дивитися з хутора на кладовище — виструнчились у небі дві тополі і кілька білих хрестів під ними, та ще втоптана, без колійних вервечок дорога в'ється на пагорб. Цей пагорб нагадує велетенську долоню, що її простягло в небо село. На тім кладовищі ховають Семена.

За вквітчаною домовиною бреде тітка Наталка. Вона заточується, і жінки підтримують її під лікті. Дядько Артем дивиться під ноги, але час від часу ніби прокидається і поправляє стрічки на синових грудях. Ми йдемо та йдемо вгору, по вигорілому схилу, ніби виконуємо неймовірно тяжку працю. Раптом тітки починають співати, дівчата підтримують, і пісня вже не етихає, переливається, живе — стримана, сумна й красива, схожа на пізню сонячну осінь.

То пісня не відчайного горя, а споконвічної віри в торжество життя.

Домовину ставлять край глиняного горбка — яма дихає холодною вогкістю. Люди стають біля Семенового узголів'я (його обличчя покрите білою хусткою) і щось говорять. Я хочу, щоб вони говорили і говорили, щоб довше не опускали Семена в яму. Мені вже здається, що поки Семена не закидали землею, ще не все втрачено і зараз станеться диво...

Домовину опускають. Люди беруть по грудці липкої глини і кидають у яму. Глина б'ється об домовину, і мені вчувається стогін — так падала з ночов картопля і гупала об поріг. Я видираюся з натовпу, біжу геть. Ледве встигаю переставляти ноги, трохи не скочуюся з пагорба, а мені хочеться бігти ще швидше, аби втекти од того стогону...

Захід густий і червоний — суцільна кривава рана. Кров запекалася на краях темно-сизих хмар. Пагорб, де кладовище, рожевий, і хрести рожеві. А над хрестами небо важке та обвисле, наче білизна в ночвах.

Попід набряклим небом втоптанною дорогою дві жінки ведуть тітку Наталку — довго не могли одірвати від могили. Вона не голосила — лише билася грудьми об сиру землю, обнімала свіжонасипаний горбок і стогнала. Жінки в чорному, і тітка Наталка в чорному. Червонястий відблиск неба на чорних хустках, обличчях. Важка вечірня задуха.

— Мо', на дощ? — несміливо питає мати, брязкаючи дійницею.

Батько мовчить. Певно, боїться зочити. А потім кидає:

— На вітер...

І йде до хати.

Червона стрічка на заході гусне, хмари синіють, а далі зависають на маленькому зсутуленому небі чорними привидами. В темному закутку, між високих ліс, підпертих молодими вербами, з'являється тітка Наталка — тепер вона йде сама, ледве переставляючи ноги і втупившись поглядом у сутінковий обрій. Іноді заточується, потрапляючи ногами в колію.

Так заходить вона до свого двору, лишивши відчиненою хвіртку, прочовгує до порога й опускається на призьбу. Артем блукає по двору, вдає, що заклопотаний господарством. Шкандибає до хвіртки, причиняє. Тоді сідає поруч Наталки — на тлі сірої стіни тьмяніють дві німі постаті.

Ледь чутно шелестять верхівками дерева — од того шелесту на душі стає тривожно. Я сиджу під лісою, підібгавши ноги, геть скарлучений, хочеться займати якомога менше місця у величезному, незрозумілому світі.

Дядько Артем іде до сіней. Вертається з мідним кухлем і по драбині піднімається на стріху хлівця. Перехнябившись, іде гребенем до лелечого гнізда, — чалапкувата Артемова постать зливається з вечірнім небом. Чути плескіт води об туге кукурудзяне листя. Я схоплююсь на ноги. Семенова мати здригається, підводить голову. Її руки ворухатся.

І настає тиша, виразна, як зимовий малюнок на шибі, коли видно кожну білу жилку.

Тиша насторожена, очікувальна.

Небо опускається нижче, і вже не видно зірок на обрії, тільки чорна волохатість, ніби земля з небом зрослася.

З-за тої п'їтьми злодійкувато визирає місяць-молодичок.

12

Мене розбуджує пружний, поривчастий гул. Лячно шелестять стріхи, ніби хтось шарпає їх і ніяк не може злізти, а далі вся хижка здригається, тіпається та рветься геть, зовсім як човен, приланцюжений до берега. І багато коней тривожно бігає по темному саду — то падають збиті вітром яблука. Небо береться попелястою цвіллю, ламається на кам'яні брили і котиться злим гуркотом та скреготом донизу, на принишклі хатки. Слідом налітає вітер, рве, шарпає, крутить, січе піском; дерева, важко зітхнувши, припадають до землі, притьмом випростуються і розпачливо кидаються кучматими головами в різні боки, і в глибині саду з тріском та стогоном падає відчахнена гілляка. Знову пробігають садом дикі коні, недостиглі антонівки б'ються об гілля, розсохи, окоренки, кущі, б'ються об суху землю, ніби люди в глибокому розпачі.

Тоді я згадую кукурудзу на Артемовому хліві, навіть чую слабкий стогін змученого, знесиленого стебла, шерхіт пошарпаного сухогроззям листу, хоч вітер так завиває та хльоскає, що навіть власного голосу не чути. То стогне й кличе на поміч Семенко — йому важко одному стояти супроти вітру, йому страшно одному серед злої п'їтьми. Я думаю про тітку Наталку. Вона вийде ранком на ганок і побачить зламану кукурудзу, що її виростив син... І я пірнаю в чорну кружелицю нічної грози.

Небо розколюється, але я вже на перелазі, перебігаю Артемів двір і дряпаюся до лелечого гнізда. Лелеки принишкли, певно, теж налякалися грози. Вітер прокочується дахом, стусає мене межі плечі. Кукурудзяне стебло вигинається, б'ється листом об сухе галуззя лелечиної домівки. Тривожно гудуть дере-

ва — котиться новий вітряний клубок. Я стаю коліньми на гребінь, прихилиюся до гнізда, затуляю тілом кукурудзу од вітру. Стебло тулиться до моїх грудей, воно ласкаве, як Семенко. З темного, низького неба падає дощ, лопотить у саду, хльоскає мокрими колючими долонями в обличчя, виполіскує сорочку і холодним вогнем огортає тіло. Вітер трохи знесилюється, але я боюся лишити кукурудзу саму, навіть боюся поворухнутися — мені здається, що стебло заснуло біля моїх грудей і прокинеться та зашелестить сумно від першого ж мого руху.

Згодом я задрімав чи, може, знемігся.

Усю ніч іде дощ, густий, щедрий.

Коли опам'ятовуюсь і розплющую очі — молоденький ранок. Пливе небо, чисте, трохи голубувате, як сльоза. Окраєць золотистого рожевого сонця бринить на обрії. Скриплять сінешні двері, і поріг переступає тітка Наталка. Вона в чорному, і обличчя в неї схудле та чорне, кольору попелища. Семенова мати безнадійно поглядає вгору, на кукурудзяне стебло біля моїх грудей, і раптом несміливий промінчик спалахує в її змучених очах, ледь помітний усміх ковзає по стулених, заціпенілих устах. Може, то несмілива, але вічно жива надія на те, чого ніколи не буде, може, віра у вічність і безконечність світу живого...

Я зачаровано дивлюся на кукурудзу: в нижній рожевості сходу стебло випростало струнку китицю — кукурудза зацвіла. На тонких галузках, ніби дитячих пальчиках, маленькі жовтаві квіти — сонячні бризки крізь купіль дощової роси.

Так усміхався за життя Семенко.

1965

МЕРИН

Йому, либонь, поталанило: як зателефонували з контори гнати коней у місто, до різниці, слабував на ноги, а машини саме не трапилось, то й лишили.

— Хай, мо', коли горід виоре... — хмуро проказав конюх, що відзавтра уже мав іти в помічники до вівчарів.

— Та з нього порохня сиплеться! — засміялись погоничі. — Хіба в музей...

— Йон не старий. Тільки смирний, — відповів конох.

Погоничі хвітьхвікнули пугами — коні збилися у тісний гурт і почвалали по курній полівці. Мерин лежав посеред загону, витягнувши ноги; поки табун ще обзивався, він підіймав голову і гледів, як висне над дорогою пилюга: було спечне безвітря. Але скоро табун гулькнув за пригорок, пил спав і виднокіл прояснився. Мерин важко задрімав — зморило гаряче полуденне сонце; зате ногам на спеці було приємно, вони буцім одтавали. Зимою він з возом шурхнув у трясовину і простояв півночі по груди в крижанистім багні. Уранці його виволочили тонкоголосим вихлястим тракторцем: двома лінвами вхопили голоблі, карячквата диркавка виплюнула клубок смердючого диму, і за хвилину кінь уже ковзав зацупенілими ногами по мерзлому груддю.

Сонце не трималося зеніту і скоро втелючилося у самісінькі очі мерина. Йому ще од рання хотілося пити, дотепер же ніби приску у нутроці сипнули. Кінь заповзявся повзти на боку — гріб копитами солом'яний потрух, догрібаючись до згорілого, ламкого солонцю, але тіло було важке й неслухняне. Тоді він підібгав незграбкуваті ноги й заноричився храпом у підстилку; спроквола випростуючи задні ноги, сяк так зіп'явся вперше за кілька днів на свої рипучі ходулі й пошкутильгав через двір до вівчарні; до корита для коней біля криниці надто далеко йти. У бочці, що вкопана біля рогу кошари, вода була зеленкувата й відгонила іржею, найгірше — гострим овечим духом; коня аж нудило, а таки пив.

Втоливши спрагу, він живіше подибавав геть — був бридливий, а особливо гребував вівцями. Знову влігся на осонні — затінку не мав сили шукати, бо після гнилої води почувався кепсько. Все ж задрімав, а коли лупнув очима — сонце було навзаході. Проте в бригаднім дворі, як і весь день, відколи погнали коней, було пусто — не цьвохали пуги, не торохкотіли вози, не гасали попід стайнею стригунці. Сонно, незрушно бовванів на тлі варкого надвечір'я криничний журавель з щербатим колесом на хвості. Мерин подовгу вдивлявся в дорогу, але жоден кінський обрис не

з'являвся на обрії. Сонце опустилося за гребінь стайні, густішали тіні, і виростало, ширилося, самотнішало, розповзаючись по сутінках, дворище. Кінь тихенько заіржав — йому ніхто не відповів. Заіржав голосніше — од хутора озвалася диркавка, що колись витягла його з болота. Озвалася і ментом умовкла.

Скоро потому меринові здалося, що десь неподалік шерхотить солома; спершу ледь чутно, відтак все гучніше, навальніше, буцім тільки-но підважили й перевернули височезний, під рубель, віз вівсянки. В той шерхіт раз по раз врубувалися гучні покрики вівчарів — наближались отари. Шкіра мерина збрижілась, наче мав ступити в річку; він гарячково зачовгав ногами, аби зіп'ястися хоч на коліна, але припізнився, одна з отар шубовснулась у відчинені ворота двору. Зачувши коня, передні ягнята притишували біг, опиралися; їх підхоплювала навальна хвиля, і теплі клубочки перекочувалися через голову та спину мерина, молотячи його гострячками ратиць. Кінь хотів стримати дихання — безудержному потокові не знати було кінця; він застережливо вдихнув густий овечий дух, але після самітницького дня той дух не здався мерину таким уже бридким та осоружним.

Ніч видалася холодна, і мерин добре б перетрусився, якби не ягнята — між них було наче в об'їдинах. А ранком він і зовсім перебрався до кошари, бо щойно отари вигейкали на луги, в бригаднім дворі заюрмилися люди. Де справніші вози — пов'язали у валку, впрягли вихлястого трактора, і він підбігцем повервечив їх у село. З інших познімали колеса, а короби нагромоздили один на одного під тином. Передню стіну стайні майже всю розібрали; з покрівлі скидали трухлу солому, клали нові лати і зверху стелили чорну смолисту дернину. Десь по другім дні все було скінчено. Надвечір хмарилось, і миршаві диркавки поспішали нахабно заповзти в стайню. Мерин за ніч не склепив очей, а коли вдосвіта крізь проїзди в стіні затуманіли булані, з вилинялою рудизною на худорбних коробках радіаторів туші, його сколихнуло од неприязні та жалю до себе. А десь внизу, не сягаючи коневі й колін, копошилося сіре овече вириво, буцім стояв у ледь теплій болотяній воді чи на попилиці.

Ранками колінкував біля загорожі і ревниво допильновував кожен рух на бригадному дворі. Першими туди заявлялися хутірські хлопці-погоничі, що з ними мерин ще кілька весен тому возив на вівчарню траву та крутив січкарку. Він вгадував кожного по ході й голосу, тільки запахи в них тепер були інші, чужі. Часом вони подовгу бабрались у стайні, біля залізної мільги, але все одно щоранку з-під чорного даху раптом випахкував дим і котрийсь із тракторів зачинав голосисто дирчати; йому підтягував другий, третій, і двір застеляло їдкою сизою пеленою диму, тіпало пронизливим клекотом. Скоро дим відносило за вітром, на городи, у дворі ясніло, бо машини туркотіли все доброзичливіше і одна по одній виповзали із стайні.

У дворі вони розминали після нічної дримоти колеса, бігали по колу, маневруючи між косарок та довгозубих копначів, що примостилися біля колишнього конов'язу. З двору чадно тхнуло гарячим залізом, бензиновим перегаром, мастилами, аж мерину туманіло в голові; заплющував очі, і крізь той морочний туман йому привиджувалися недавні ранки в загоні та стайні, ранки, що зараз видавалися навдивовижу манливими: коні чухали об вилискані жердини свої пахолки, задерикуваті іржали лошаки, а в яскравосиньому чистому небі поскрипував криничниний журавель. І було чути, як з дерев'яного цеберка лється в корито дзвінка вода...

Трохи оклигавши, вибирався з отарами за ворота кошари, аби не бути безсилим свідком щоранкового залізного гарמידеру, який гнітив його і ятрив жаль за минулим; вівці швидко звикли до коня, і він був у них за поводиря. Посмикуючи траву, шкандибав пасовиськом, а отара, глухо шелестячи ратицями, з вередливим меканням сунула за ним. Часом мерин спинявся, підводив голову і тоскно озирався довкола, чи не замаячить на видноколі кінь, але тільки тракторці-малаявки бігали по стриженому луку, волочачи поперед себе копички сіна, та віддаля на полівці збивали куряву клопіткі автомашини. Отари ж сунули далі, повз нього, обтікали коня, як вода обтікає камінь, і, коли він знову опускав голову, йому здавалося, що це не вівці плывуть мимо, а земля з-під ніг, і мерин відступав назад, високо піднімаючи копита, бунцім боявся заточитися і впасти.

Одного дня, уже восеніло, мерин раптом почув, як стугонить земля. Він нашорошив вуха, але зблякле вересневе осоння мовчало. Тоді він щільніше припав тілом до втолоченого луку — холодна вогкість цідилась крізь шкіру, а відтак дрібний трепет землі передався коневі. Стирловані вівці, густо устеливши стовковище навколо мерина, незворушно дрімали. Вівчарі неподалік грали в карти. Мерин звівся на ноги, потривоживши ближчих ярочок. Ті югнули в овечий гурт, зчинили переполох. Але уже й без того отара піднімалася, ніби вітер підхопив та й покотив лугом покоси.

— Яка це зараза пре навпрямки? — скинулися вівчарі. — Уже он попужав овечок.

— Таж в радіо об'являли, що дизель з меліорації почне сьогодні підлісся орать. Ось і повзе.

— Ну й здоровенна махина. Як танк!

І все ж трактор вихопився з-за пагорка несподівано для мерина: раптом край хмарного неба замаячив кристалий шпиль димової труби, потому визирнули два більмуваті ока, а вже за ними — широка чорна твар машини. Ніби милуючись із власної з'яви, застиг на мент, ревнув, хвацько крутнувся на одній гусениці і, гучно поляскуючи залізами своїх повзучих ніг, став обходити настрополохану отару трохи збоку. За ним лискав широколезими лемешами плуг.

Вівці дружно шаснули од зайди, і скоро отара вже сіріла по той бік видолка, на перелозі. За нею поплентались вівчарі. На мерина ніхто не зважив, і він лишився стояти на тирлі. Трактор прочалалав близько од нього, аж кінь забачив свою ламку тінь у вичовганих до дзеркального блиску передплужниках. Він трохи проповз до лісу, стихив голос і зупинився. З кабіни вистрибнув тракторист у синій спецвіці, пішов по суходолу, певно, шукав міток. Мерин із нарочитим заповзяттям, хтозна перед ким показуючи свою байдужість, потягся до кущика трави; а коли знову підвів голову і кинув очима на машину, тракторист уже був у кабіні, і плуги, холодно зблиснувши лемешами, опускалися між купиння. Дизель заревів на все горло, але скоро голос його став глибшим та соковитішим, гусениці владно підібгали шмат суходолу, лемеші врзалися в цілину, і широка борозна простелилася вслід трактору. Часом йому ставало

сутужно — купини подекуди сягали аж до риштування плуга, — мерин чув, як клекоче, задихаючись, мотор, як гребуть дерен гусениці. В такі хвилини коневі здавалося, що це він сам знов у плузі; відчував, як виструнчується упряж, як хомут вривається в тіло і як вогонь біжить по жилах: «Вйю!», «Вйю!» Але після хвилинного безсилля голос трактора жвавішав, бадьорішав, скиби торфянистої землі вивергалися просто сіренького, у легкохмар'ї, неба — мерин байдужішав і вже не озирався, прямував до вівчарні, без поспіху, раз у раз спиняючись, коли надибував траву. Правда, і їсти йому не хотілося, це літо щодня був ситий аж до нудоти, тільки одне й знав — пастися. Види́вав на пагорб: у долині вихлясті диркавки косили отаву, самоскиди з картоплею бігли до села, а дизель внизу то натужно ревів, то супокійно татакав, наче табун коней вистукував копитами по крем'янистій дорозі; і кінь подумав, що зараз би не перечив, коли б його запрягли в найважчого воза — тільки б відчувати, що він комусь потрібний.

Минуло кілька ночей, перш ніж мерин поборов свою неприязнь і зважився підступити до трактора.

Кожного вечора, уже в присмерках, дизель проляскував повз вівчарню і спинявся посеред бригадного двору, де ще так недавно мерин грів свої болячі ноги. Тут він розвертався пласким гратчатим видом до воріт і швидко міняв голос — вуркотів густо, добродушно; тільки мерин відчував, як підбився трактор од цілоденного ходіння в борозні, тепер у нього насправжки було щось від дужого, але примореного коня, що, просунувши голову між жердок загону, важко видихує в обшмугляні бур'яни свою втому. Нарешті він зовсім втишковувався, гасив вирлаті очі і мовчазно стримів на тлі червоного студеного заходу, розпластавши по темній землі поли забагнючених гусениць. Ніч тужавіла, гусли, і трактор важчав, розпросторювався, розгалужувався, і скоро сама громіздка снасть машини висла над стайнею, в яку поховалися тонкоголосі диркавки, і тільки мерин почувався врівні з нею, бо він був такий же великий та самотній серед овечої отари, що нишкла десь між його копит.

Мерин переступав занизький для нього тин кошари і, тримаючись огорожі, сірою марою обходив двір,

винохував давній дух коней, по якому рудився. Коли ж тикав губами в мастильні плями на переколошмаченій гусеницями та колісьми тракторів трусі, голосно, гнівно пирхав, аж виляски вертались од стін вівчарні.

Булькати більмаки трактора доброзичливо назирали за блуканням коня.

З кожною ніччю кола, що ними никав мерин, вужчали, і одної часини він спинився супроти дизеля, ладен щомиті кресонути копитами та шарахнутись убік, у темінь. Але громадина незворушно мовчала, і кінь посмілішав, ступив ближче. Тут його збаламутила неймовірна мішанина запахів: мастил, землі, пригуклих лугових трав, а над усе — терпкий, гіркуватий запах розпашілого заліза. І тільки тепер мерин відчув, які зараз приморозки, які студені ночі, а від трактора жаріло, ніби від тіла коня, який щойно вернувся з важкої роботи і гарячі боки якого ще тремтіли по недавній напрузі. Він переважив свою застою до мастильного духу і підійшов зовсім близько до машини. Теплі хвилі лоскотливо заволокли його спину, теплом повіяло по все ще ниючих ногах, кінь опустил голову, і очі його зволожилися.

Уперше за багато ночей, відколи зостався сам, коневі не було одиноко й холодно.

Спозаранку приходив тракторист і відганяв його.

Але мерин не вертався в кошару, а віддаля заздро зирив, як машину поплескують по хребту, витирають лискучі боки і поять криничною водою. Скоро потому трактор пирхав у білясте небо кільцями диму і соковито, замиловано вуркотів, ніби скучив довгої осінньої ночі за власним голосом. Його тіло, всипане дрібними зернинками роси, парувало. Вівці дружно висипали з кошари, зчиняли колотнечу та галас, тлумлячи хурчання дизеля; мерин презирливо шкірив зуби і спроквола брів через луг у бік підлісся. Вівці подивовано витрішкувались на нього і за звичкою дріботіли слідом, але скоро вівчарі завертали отари на пасовища. Мерин лишався сам — тільки зграї перелітних птахів тужно ячали в тумані та пошелестували висипи очеретів. Але ці звуки не манили коня — вони були давно знайомі, обичайні і тому майже чужі. Він желіпав отаву і прислухався тільки до все голоснішого хурчання

трактора — скоро і він сам виповзав з-за пагорка, обминав мерина, як тоді, вперше по своїй з'яві, впрягався в плуги і, круто змінивши голос, вів по цілині широку нескінченну борозну.

Мерин перечікував, доки трактор на кілька скоків опередить його, і плуганився слідом, понад самісінькою борозною. Так він проходив з кінця в кінець гону один раз, і другий, і третій; походя вищипував високі острівці отави та струшував з гриви груддя сирої землі, що їх шпурляв у коня тракторист — його, певно, такий непроханий почет дратував. Втім, скоро тракторист звик до мерина; тракторист потішався з чудернацької прихильності коня до машини і деколи навіть поїв його водою з масного, погнутого відра. Вода пахла газом і залізом, але то були запахи трактора, і мерин пив залюбки.

Тепер мерин у години роботи ступав майже побіля трактора, і коли машина в болотистих, в'язких місцях нагужувалася, стугоніла, задихалася, кінь теж щосили напружував свої м'язи, впирався копитами у вогкий дерен, вичавлюючи мутну воду, і на узвишсях з полегкістю віддихувався. Поки тракторист оддалік на лузі обідав, трактор та мерин стояли лице в лице, спочиваючи по роботі; трактор вдоволено похуркував, і кінь бачив, як дрібно тремтять од втоми його гарячі, в іржавих заїдинах губи.

А небо з кожним днем облягало все нижче, обрій близився. Якось дизель приволік з підлісся плуги, геть почикрижив лігвище, і меринові довелося всю ніч топтатися на багнистому ржавцю. Ранком трактор незвично довго дрімав, коли ж нарешті вибрався за ворота, то не поїхав на луги, а попрямував полівкою в бік села. Аж на роздоріжжі спинився, трохи похурчав, поки тракторист зчищав з лемешів твань, відтак звернув на битий шлях. Мерин знав: шлях веде до містечка (раніше він частенько там базарював з хуторянами). Кінь спробував було і тут супроводити машину, але скоро тракторист вискочив із кабіни, виламав на узбіччі лозину та відігнав його, боляче хльоскаючи по зніжених за вільготне літо боках.

Трактор знову поповз, волочачи плуги, які лишали на шляху ритвинистий слід. Мерин зазивно заіржав, але ніщо не змінилося ні в русі, ні в діловитому, густому гурчанні машини, що віддалялася, губилася в роз-

дольних полях та луках. Кінь довго стовбичив на роздоріжжі, потім вернувся у двір, на лігвище трактора; в колдобинах од плугів та гусениць стояла вода, заткана барвистою масною плівкою, що пахла дизелем. Диркавки, вертаючи з роботи, сунули прямо на мерина, але він стояв незрушно, опустивши між колін голову, і вони не витримували перші, обминали. Уночі вперіщив студений дощ, удосвіта зовсім схолодало, і кінь покритися тонкою крижаною попоною. Коли він спозаранку почалапав до криниці, ледве переступаючи задубілими ногами, крига на боках ламалася з тонким, ніжним дзвоном і похрускувала під копитами. По кількох таких ночах мерину одгородили кутка і, загнзудавши, звели у вівчарню. Він трохи потовкся грудьми об загорожу, а таки втишкувався.

Тільки ще багато ночей снилася йому широка, наче містечковий шлях, борозна.

Як упали сніги, невзбари мерина запрягли в сани, і він до полудня катав по хутору та ближчих дорогах галасливу дівтуру. По довгим меланхолійнім байдикуванні рух п'янив. Теленькав дзвінок на дузі, груддя снігу летіло з-під копит увсібіч, стрічний вітер полоскав розпашілі груди коня — він жадібно ковтав очима білу кружелицю і снів молодістю: витворки необ'їжджених лошаків, колотнеча в табуні, полохлива вільгота нічного в лугах... На містечковім шляху давня туга пробудилася в ньому, і мерин неохоче стишив біг та повернув назад, коли одна з віжок напнулася. Його скоро розпрягли, але туга лишилася, і хоч по гулянці кортіло попоїсти, іти у вівчарню, де в яслах лежало пахуче лугове сіно, не зважився.

Кінь потинявся по двору, обминаючи навіс, де одна з диркавок крутила соломорізку, змочив губи в кориті з криничною водою і стиха поллентався полівкою, підбираючи віхті вівсянки, що напалада з возів. Вітер пружнішав, хутірські пси качалися в снігу, гави за стодолами збиралися в зграї. Добрів до роздоріжжя, відтак, майже бездумно скоряючись своїй химері, звернув на містечковий шлях. Тут вівсянки не попадалось, і кінь прискорив ходу. Вітер вимітав сніг з ямок, що їх проштовхували копита, і сизими пасмами котив поперед мерина. Кінь брижив храп, але вдихав пісню снігову куру — давні осінні запахи вимило й вивітрило.

Тільки з баюр, де восени буксували автомашини, тхнуло гумою: він їх перестрибував, бо то був дух диркотливої мільги, а не дизеля.

Непомітно зчинилася віхола; вколисаний згадками, мерин тільки й помітив негоду, коли провалився по черево в замет. Сіра тьмариста пелена кружляла навколо — до всього уже й сутеніло. Кінь шарпнувся вбік, але й там було глибоко; шлях запропастився хтознакуди. Він заіржав — тільки вітер пронизливо зіпонував у вухах, що бралися скоринкою вогкого снігу. Тоді мерин, інстинктивно ошаджуючи сили, поплив за вітром, перевалюючи із замету в замет своє обважніле тіло. Особливо кепськo траплялося у видолках, де сніг сягав храпу, як кінь не витягував шию. В такі хвилини спокій та розсудливість полишали мерина, він борсався, робив багацько зайвих рухів і вибрався на пагорок геть пітний, знеможений. Піт швидко застиг, холодацьке тіло, і кволість не раз скрадалася до мерина; в такі хвилини кінь згадував довжелезні гони в підліссі, коли він невідступно чалапав поруч трактора, і кволість на якусь часину відступала.

...Він би таки проминув містечко і загинув би в снігу, якби не теплий дух людського житла, що його раптом приніс повів вітру. Мерин став бокувати, одвертати голову від скажених ляпасів хвищів і скоро прибився до закрижанілої горожі; тепер шкутильгав уздовж тинів та частоколів: замети тут були вищі, зате вітер, уже вкоськаний хатами, що темніли неподалік, віхтелив зичливіше. Мерин сподівався, що йому ось-ось трапиться вулиця, аби югнути в неї та забитись десь під стріху. Але горожі не бачилося кінця-краю, тини й частокולי доточив височезний паркан, і тільки погода мерин на решті запримітив пролом: декілька дощок було відірвано, тільки дві жердини темніли на тлі блакитнуватого снігу. Мерин ледве просунувся між ними — спина геть задубіла й не гнулася.

І тут його раптом ошелешив паморочливий, щемний запах. Це не був дух ні вихлястих диркалок, ні автомашин, ні мотоциклів. Так землисто й гірко, так пам'ятно пахнув тільки вирластий містечковий зайда, біля якого мерин пригрівався в холодні осінні ночі. Кінь радо пирхнув, проганяючи кволість, і ступив назустріч рідному духові. Сніговиці тут майже не відчувалось,

вітер вихвітькував десь угорі, і за кілька кроків мерин побачив край повіті, під дахом якої темніли знайомі обриси лобастої, вуглуватої кабіни та рубчатих грудей; двоє великих очей сизо блимали з-поміж того залізного громаддя. Кінь затремтів з радості і приступив ближче, сподіваючись на тепло.

І тут на нього вперше повіяло од трактора холодом, зимнішим, колючішим, аніж сніговиця. Не ймучи віри, він тицьнувся мордою в груди дизеля, що їх пам'ятав теплими, і раптом губи коня та храп обпекло морозом; з несподіваного болю він скинув головою, лишаючи на залізі шматки шкіри, і відступив убік. Лише тепер мерин побачив перед себе другу таку ж самісіньку тіль, за нею чорніла ще одна кабіна на широких лапатах гусеницях; мерин йшов уздовж тракторів, що стояли під довжелезною повіттю, і всі вони були холодні та схожі один на одного, наче вишикувані в шеругу мертві бригадні вози.

Мерину стало скумасно і тепер уже по-справжньому зимно — відчув, як замерз та зголоднів, хворі ноги його знову, як тоді, влітку, одерев'яніли й підгиналися. Певно, він би і проколінкував усю ніч між переметів та тракторів, якби зненацька десь не краю повіті не затеплилось вирласте оранжеве око. Мерин зрозумів: вогонь — і з останніх сил попрямував на нього. Лизав засніжену шибку сторожки, хоч вона й не гріла, тільки тамувала щем обпечених губів. Був такий збайдужений до всього, що, коли сторож розчинив двері та настрополохано гукнув у темряву: «Хто там?» — навіть не нашорошив вуха. Сторож якийсь мент постояв у сінцях, відтак все ще обережно переступив поріг; аж тоді прогучав його охриплий голос:

— Тю на тебе, холеро, злякав діда. І кого ж тут на безлюдді носить, думаю. Ну-ну, чого скалишся? Мо', кусючий? Еге, та ти, бачу, не з добра сюди забрів. Заблудився, видать. У таку негідь і людині лихо, і скотині. Саме залізаччя стоїть собі. Залізо воно що ж — мертве...

Мерин відчув, як дідова рука повзе по його храпу, було незвично, трохи боляче, але він не боронився. Рука доповзла до очей, обібрала ожеледь над повіками, тоді забабралась у гриві, зчищаючи закрижанілий сніг та обламуючи дрібні бурульки. Потому шорсткі, як брезент, дблоні сторожа зачали боронувати спину коня,

аж доки снігова скоринка не злуцилася. Кінь затремтів та сердито збрижив шкіру, проте скоро од того боронування тепла хвиля покотилася по тілу, і він злагіднів, втишкувався. Але тепер близький, смаковитий запах збурило голодного мерина, він повернув голову, зизо глянув на діда і потягся до його кожуха. Сторож сердито ткнув коня рукавицею у храп, а таки поліз до кишені, дістав окраєць хліба і розломив навпіл.

— На вже, дармоїде, об'їдай старого...

Мерин хапливо ткнувся щемкими губами в теплу дідову долоню.

1967

НЕБО

Головного бухгалтера провели на пенсію. Подарували кишенькового годинника і доміно. Пенсіонер прощався з кожним за руку, обіцяв навідуватись і все зиркав на годинника, ніби мав куди спішити. Потім усі знову всілися за свої робочі місця, головний бухгалтер лишився посеред кімнати один; він кивнув головою невідомо до кого і вийшов. Усі вдавали, що дуже зайняті своїми паперами, але усім було незатишно й сумнувати, неначе когось поховали. А коли ховають, завжди думають про власну смерть. Широкий стіл головного бухгалтера неприємно порожнів; Петро Петрович зашкунтильгав через кімнату, викидаючи далеко вперед скалічену ногу і підтягуючи до неї коротке, барилкувате тіло, обережно взяв обіруч крісло головного бухгалтера і посунув до самого столу, аби не впадало у вічі. Ніхто не мовив жодного слова, проте усі з Петром Петровичем згодилися.

Знову стало тихо, але тиша ця була м'яка й млява — не працювалось. Завідуючого викликали в управління, і кожен шукав причину, аби раніше піти з роботи. Оправдовувались не перед начальством — на бухгалтерському столі лише скло лобастилося — перед собою.

Незабаром Петро Петрович і Анатолій Сергійович лишилися самі в просторій, з вервечкою столів кімнаті. Вони старанно кладали кісточками рахівниць і скрипіли перами, ніби хотіли переконати один одного,

що дуже зайняті. Насправді ж їм було ніяково мовчати, а говорити не наважувались. Відколи стало відомо, що на місце головного бухгалтера з управління нікого не пришлють, а всі піднімуться по службовій лінії на щабель вище, вони уникали зустрічей віч-на-віч. Обое були помічниками бухгалтера, разом поступали на службу, щойно організувалася контора, а зараз комусь одному випадало підвищення. «Думає, що я тільки й сню бухгалтерським кріслом, — ніяковів Петро Петрович, прислухаючись до шерхоту паперів на сусідньому, через прохід, столі. — Та по мені хоч сім років мак не роди — голоду не буде...» — «Має мене за суперника, нібито я претендую, — роздумував Анатолій Сергійович. — А я зовсім не претендую...» Красиві слова були його маленькою слабкістю.

Петра Петровича гнітила тиша й недоговореність, зараз він справді не думав про посаду, котра звільнилась; йому здавалось, що варто тільки перекинутися з Анатолієм Сергійовичем кількома словами, і всі непорозуміння розвіються, зробиться на серці легко та спокійно.

— Пробачте, Анатолію Сергійовичу, що турбую. Чи не позичите ви мені на хвилиночку гумки? Червоної, для чорнила...

Говорив швидко, прагнучи втиснути якомога більше слів, ніби щось од того залежало. Анатолій Сергійович приємно порожевів, метушливо шукав у шухляді гумку, тоді поквапливо підвівся з-за столу, простяг руку з гумкою через прохід і ввічливо мовив:

— Прошу, будь ласка...

Петро Петрович теж підвівся з-за столу, став коліном скаліченої ноги на стілець і потягся через свого стола та прохід назустріч колезі. Їхні руки зустрілись, але пальці довго плутались, передаючи гумку; то була напружена пауза, вона скінчилася веселим сміхом Петра Петровича. Гумка опинилась у його долоні; він сидів на краєчку стола і тёр у відомості зовсім біле місце. Анатолій Сергійович теж дуже тепло всміхався. Минула хвилина, Петро Петрович знову перегнувся через стіл, і їхні руки знову зустрілись над проходом, застеленим доріжкою з жовтими та зеленими смугами.

— Величезне спасибі...

Заяснило, і вони обговорили перспективи місцевої футбольної команди. Але серйозної розмови не

вийшло, бо ніхто не відстоював свої думки, а спішив погодитися з колегою. Анатолія Сергійовича подібні розмови про футбол тільки дратували, він полюбляв глибокий, компетентний аналіз; тому поспішив замкнути стола і піти в садок за дітьми. Вони дуже люб'язно попрощалися.

Коли парадні двері контори хряснули за Анатолієм Сергійовичем, Петро Петрович не витримав, прикульгав до вікна і став за лутку, аби той не помітив, випадково озирнувшись, і довго дивився в спину колезі. Анатолій Сергійович був високий, гарний мужчина, злегка бабухатий, але то від сидячої роботи. «Якби я заплющив очі, а потім відкрив і Анатолія Сергійовича не стало,— мучився різними фантастичними думками Петро Петрович.— Або якби завтра прийшла телеграма з викликом Анатолія Сергійовича до столиці, на високу посаду. Хай хоч ну самим директором тресту його призначають, ніскільки не позаздрю...»

Петро Петрович важко зітхнув, увімкнув світло і, вмостившись на стільці, вперто схилювався над паперами. З вікон пливла синь, прошита багровими голками заходу, далі шибки потемніли, набубнявіли і відгородили контору од усього світу. Петро Петрович вимальював кожну цифрочку, кожну літеру пестив, ніби добра господиня рідкісну квітку. Списавши аркуш, підводив голову, відносив папір на простерту руку, милувався здаля. Виходило дуже чисто, акуратно, красиво. Іноді йому здавалось, що припустився помилки: тоді гарячково перекидав кісточку рахівниці і зітхав полегшено — все було правильно. Коли боліла рука чи терпи пальці, Петро Петрович думав про завтрашній день і радісно всміхався. Він уже десятки разів чув, бачив ранкову сцену, відшліфував її до найтонших ноток у голосі: він прийде за півгодини до початку робочого дня і вдасть, що дуже зайнятий невідкладною роботою, потім прийде завідуючий; він завжди приходив заздалегідь, коли немає наради в управлінні, а завтра ніякого засідання не передбачається. Завідуючий привітається за руку і скаже заклопотано: «Про квартальний звіт поговорюють, треба серйозно взятися». Петро Петрович помовчить над паперами, потім зведе голову і трохи здивовано, ніби все те не варте уваги, мовить: «Квартальний звіт? Я ще вчора на ваш стіл поклав...» І знову схилиться над паперами. Завідуючий спинить-

ся на півдорозі до свого кабінету, недовіжливо зиркне на Петра Петровича: «Коли ж ви встигли?» Петро Петрович ворухне плечима і нічого не відповість, головне нічого не сказати тієї хвилини, ніби нічого не сталося. Тоді завідуючий повільно й замислено піде до кабінету, сяде в крісло та зачне переглядати звіт, у якому кожна цифрочка і кожна літерка знає собі ціну. Тим часом зберуться всі конторські працівники, прийде Анатолій Сергійович, як завжди, з невеликим запізненням, вибачливо мовить: «Своє покоління в дитячий садок репрезентував» (Петро Петрович ніколи не дорікне йому тими щоденними запізненнями, не те що колишній головний бухгалтер), тоді й вийде завідуючий з квартальним звітом у руках та скаже... Петро Петрович навіть собі не признавався, що скаже начальник тої хвилини, але він скаже щось дуже радісне для Петра Петровича...

Пізно увечері помічник бухгалтера поклав новеньку папку із звітом на стіл начальника, пов'язав шию вовняним шарфом, одяг чорного плаща, вимкнув світло, замкнув двері і вийшов на ганок. Після кабінетної тепліни — старий бухгалтер боявся протягів, і других рам досі не виймали — нічна свіжість трохи сп'янила його, запаморочила голову. Петро Петрович легко дихав, смакуючи терпкою прохолодою, пахощами молодої трави, і прихилився до одвірка. Поспішати не було куди — до автобусної зупинки десять кроків, а вулиця аж до самого перехрестя, звідки випірне автобус, темна. Як завжди, опісля завершеної роботи помічник головного бухгалтера почувався молодшим та здоровішим, ніж те було насправді. Раптом схотілося добре попоїсти, він почав з превеликим апетитом думати про смачну вечерю, що її зготувала дружина. Молодими зголоднілими очима озирнувся навколо — вздовж вулиці білили низенькі штахети, а над ними — абажурні вікна: сині, жовті й оранжеві; тіні густі, сонні, весна вдала — завтра перший футбол, день обіцяється сонячний, небо чисте; Петро Петрович підвів голову, притримуючи рукою капелюха: небо, розіп'яте на чорних рукастих осокорах, здалося йому сьогодні на диво об'ємним, може, тому, що він давно не зазірав у нічне небо, все якось нагоди не траплялося. В зеленкуватій туманній запоні висіли найбільші зорі — яскраво-білі, наче мармурові чорнильниці на столі завідуючого кон-

торою (в голові Петра Петровича билося ще одне порівняння, але він прагнув забути його: не полюбляв вільності — наче груди молодій жінки). Трохи вище небо було густо втикане сріблястими конторськими кнопками без будь-якого порядку і розрахунку, аби лише надійніш тримався невидимих опор темно-синій намет. Тої ж хвилини Петро Петрович почув скреготливий передзвін старого автобуса в кінці вулиці і сіпнувся, аби пошкунтильгати до зупинки, але щось утримувало його наодинці з небом, зовсім хлопчача цікавість, ніби йшов через багато кімнат, розчиняючи одні за одними двері, і хотілось іти, з надією розчиняти. Він проминув зорі-чорнильниці і зорі-кнопки, а далі геть усе небо було засіяне іскорками — справжнісінька зіркова віхола, замети зір, кучугури зір, перемети зір, аж небо посвітлішало, вицвіло, зблідло; щось дуже знайоме було в тім небеснім краєвиді, хоч він довго не міг пригадати що, і тільки коли автобус спинився, хряснув дверми та виплюнув на тротуар пожованих пасажирів, Петро Петрович зрадів: щось подібне бачиш, коли дивишся на світло-крізь стару, подзьобану олівцем кальку, — він схаменувся, мугикнув здивовано: «Гіч — кіно...» — і пострибав майже на одній нозі, заносючи другу далеко вперед та ледь торкаючись підбором тротуару. Автобус уже стулив губи, та Петро Петрович так відчайо затарабанив у вікно, що двері прочинились і кондукторка роздратовано гукнула:

— Ми в гараж...

Від автобусної станції додому було близько, і Петро Петрович, зайшовши, ковзнув по ямкуватім дерматині до вікна. Автобус рушив, над містом висіло жовтувате марево, і небо з того боку видавалося звичайнісіньким, далеким, далеким, а зорі — дрібними. Петро Петрович після сутички з кондукторкою і собі відчував легке роздратування і вже дивився крізь брудне скло без будь-якої зацікавленості, навіть трохи зневажливо, винуватячи небо в своєму запізненні: ще півсекундочки — і лишився б опівночі посеред вулиці, а це ж, мабуть, останній автобус, ногу на плече і — шкунтильгай. Він уявив, як сторожоко йшов би серединою вулиці, косяючи на кожне дерево, чи ніхто не причаївся в тіні, не чатує. Мерзлякувато перехнябив плечі і відсунувся од вікна ближче до проходу; всю дорогу дивився в спину куняючої кондукторки та думав, розповідати

дружині про свій план чи промовчати, аби несподіванішою була для неї завтрашня радість.

Ще з двору почув Петро Петрович цокіт швейної машинки і зрадів, що дружина не вклалася спати, його тягло до розмови. Смакував холодний грибний борщ, ойкаючи од задоволення, хрускотів підсмаженими капустаними голубцями, що з їхніх долоньок капало масло, пив густий вишневий компот, спльовуючи кісточки в блюдце, і розмовляв з дружиною про свою роботу. Останніми днями всі їхні розмови були навколо пенсії головного бухгалтера і змін, що намічалися в конторі.

— А він тобі, значить, і каже...— дружина прагнула подробиць.

— Ага, він мені й каже: «Думаю, що наші завтра програють...» А я так делікатно подивився та й мізкую собі: «Випробовує, чи не в'юн». В'юнів, аби ти знала, не кожне начальство полюбляє. Наш стосовно цього — святий. «Не на того втрапив, — знову собі мізкую. — Ми люди щиросерді». І говорю: «Футбол, бачите, така штучка, що навіть начальству не підлягає. Можуть і програти...» Він засміявся й відпустив.

— Весело засміявся?

— Ще б, сподобалося. Одразу зрозумів: і начальство не гладжу, і супроти вітру не плюю, власний погляд маю.

— А не розсердився? — турбувалася дружина.

— Та ну... Їхав на засідання — за ручку...

Але настала мить, коли йому перехотілось і їсти, і говорити. І хоч наситився, од жирного аж нудило, настрій мав якийсь непевний, порожнюватий. Раптом почав думати, що апетит у нього сьогодні ніби штучний, розмова теж силувана, і все те, аби заглушити солодкувату тривогу, що смоктала душу після споглядання неба. Неначе зорі наврочили... Мабуть, перепрацював сьогодні. Роки про себе нагадують. Петро Петрович швиденько роздягся і, хоч жінка бідкалася, що давно немає листів од дочки, котра вчиться музиці в столичнім училищі, пірнув обличчям у прохолодну подушку, заснув.

Але десь у другій половині ночі Петро Петрович прокинувся. Над ним пустельно чорніла чорнота з білими тіннями од вікон, наче там, на ганку контори; він лежав горілиць, дивився в невидиму стелю та зга-

дував зорі: спершу крупні, мов чорнильниці, потім дрібніші, наче канцелярські кнопки, а далі саму дрібноту, а там, над дрібною, ще дрібніші, і ще, ще, а коли він до них наблизився, найдрібніші стали схожі на мармурові чорнильниці, за ними сріблився повний розсип дрібноти, і так без кінця-краю. Він і раніше знав із книжок, лекцій, телепередач, що всесвіт безконечний, але сьогодні, чи це вже було вчора, на конторським ганку, трохи сп'янілий од весняної свіжості, він уперше відчув безконечність і тут же спробував забутись, бо те відчуття якось непокоїло, солодко тривожило, ніби все падаєш та падаєш крізь сон і знаєш, що дна не буде. «Справді, доки б я не падав (а може, піднімався, летів), мені кінця не сягнути — за планетами планети, за зорями зорі, за світами світи,— збуджено думав Петро Петрович. — Кажуть, галактика... Але ж там деь нова галактика, і ще одна, і знову галактика, і безліч галактик (дивне слово — безліч, пружинне — без ліку), бо нічого ніде не може бути, як це — нічого? — обов'язково щось є — і так завжди, вічність...» Він не мав сили стриматися, лежати спокійно, крутився в ліжку, ніби його лоскотали. Дружина теж прокинулась, підняла од подушки сонну голову:

— Ти чого, мо', болить що?

— Думаю...

— Про що?

Петро Петрович хвилинку помовчав:

— Про безконечність...

— А...—пробурмотіла дружина, перевертаючись на інший бік, і раптом здивовано зиркнула на нього; він побачив світлі зіниці її очей, ніби далекі зірочки.— Про що?

— Та ти спи... Приверзлося тут різне. Сон...

І сам ткнувся в ніч, міцно стуливши повіки; думав — забудеться, розвіється.

Але вранці все пам'яталось. Він згадав, що хотів сьогодні піти на роботу раніше, і, скоряючись своїм учорашнім бажанням, почав збиратися, навіть не поснідавши.

— Та щось не хочеться об'їдатись,— мовив стурбованій дружині, ковтнувши склянку малинового чаю.— Їм завжди як не в себе.

Вона промовчала, тільки пильно глянула в обличчя, бо з ночі мала чоловіка за хворого і бідкалась, що йому

зашкодило: може, в гриби якась поганка втрапила чи квасоля не доварилась.

— Так ти б ліг, полежав. Вранці автобусів — один за одним.

— Я пішки піду, — несподівано сказав Петро Петрович, хоч досі і в думці не мав шкутильгати аж до контори. Але сьогодні йому хотілося заперечити дружині.

— Та де це бачено — в таку далечінь пішки, — вже з ганку мовила вона і прошептала вслід, зиркаючи в сусідні двори: — Ще люди подумують, ніби без копілки сидимо.

Її завжди непокоїло, що подумують люди. Петра Петровича це теж досі турбувало, але сьогодні йому було затишно ступати майже забутими, майже незнайомими вулицями — він давно тут не бував, користуючись послугами регулярного автобусного сполучення.

У ноги стелилася м'яка позолота вологих од травневої роси тротуарів.

Цвіли дерева — осокори, берези, клени. Пахло живим теплом, молодим листям. Петро Петрович зупинився, прислухався. Вулиця дзвеніла, навіть не дзвеніла, а солодко-тривожно (в цім було щось од учорашнього неба) гула, ніби велетенський дзвін, якого легенько розгойдують. То дзвеніли, гули над цвітом бджоли — пили медово-коричневу паморозь осокорів, салатіві багнітки беріз, гойдалися на кленових люстрах. Петро Петрович топтався посеред вулиці, смішно задерши голову. Незнайома жінка недовірливо обминула його, ще раз обернулася, сипнувши холодним докором: «Уже зранку нажлуктивсь... А ще культурний, у брилі...»

Він тільки всміхнувся на той докір. Прикульгав під самі вікна до вишневого гілля, що перевісилося через штахети, бруньки розпускались, у зеленім ласкавім віночку паленіла ще туго сповита квітка — самий пуп'яночок у липких долоньках, біле з рожевим, щось невимовно чисте й ніжне. «І як воно в світі: з нічого — така краса, — здивувався Петро Петрович, одразу ж дивуючись і з свого подиву: ніби уперше на світ народився, ніби досі не жив, не бачив. — Життя...»

На роботу він припізнився, і це сталося вперше за багато років. Петро Петрович сів до столу, не знімаючи плаща, тільки капелюха поклав на прес, і знову, як

там, на вулиці, безпричинно всміхнувся. Ніби був раптово оглушений і досі не міг опам'ятатись.

— У вас що, трипроцентна виграла? — пожартував Анатолій Сергійович, і всі з цікавістю озирнулись на Петра Петровича. Під тими поглядами він став приходити до тями, зняв плаща, причесав ріденьке волоссячко, крізь яке просвічувала жовтувата лисина, і почав займатись невідкладними справами. Приємний шерхіт канцелярських папок, бухгалтерських книг, зведень, звичний запах чорнила і паперу, поодинокі телефонні дзвінки, ділові й випадкові, поодинокі відвідувачі — точний, вивірений ритм робочого дня, ніби ритм великого годинника, потроху вгамовував Петра Петровича; вертав йому самого себе. Він кинувся в щоденність, ніби віл, котрий бреде у джерело, рятуючись од гедзів. І справді, незабаром увесь світ почав вмщатись у звичні, роками вивірені рамки. Йому кортіло дізнатись, чи приходив уранці завідуючий та що говорив. Ловив погляди колег, чи не помітить часом якихось змін, нових настроїв, але всі працювали спокійно й діловито, як завжди, і всі поспішали на футбол.

Петро Петрович вийшов удвох з Анатолієм Сергійовичем. Передфутбольна гарячка вже тіпала його, але він розповів колезі про свій стан: кортіло дізнатися, що той думає про все це, хоч зарані передчував відповідь і запитував швидше для власної певності.

— Конфігурально, — відповів Анатолій Сергійович, погордливо несучи над людськими хвилями, що пінилися біля воріт стадіону, лобасту голову, — не бачу в запитанні смислу. Кожен десятикласник знає, що всесвіт вічний та безконечний. Це давно доведено наукою, і дивуватися нам не доводиться. Зараз учені знають віддаль до кожної видимої зірочки, більше того...

Анатолій Сергійович почав називати цифри, і Петро Петрович захоплювався знаннями колеги, котрий знає небо, як свою оцадну книжку; од тих пояснень таємничий всесвіт зробився дуже-дуже звичним, ніби робочий стіл Анатолія Сергійовича, де кожна річ знала своє місце і своє призначення.

Минувши ворота, вони розійшлися в різні боки — Анатолій Сергійович на кожний матч брав квиток подалі від колег, побоюючись, що йому заважатимуть розмовами аналізувати ситуацію і мислити. Він кохався, за його словами, в інтелектуальнім футболі.

Петро Петрович усівся у своїм третім ряду і святковими очима оббiг стадiон. Грав духовий оркестр — блищали бiлi, i золотистi трибуни. Мерехтiли червонi й синi постатi футболiстiв — розминалися. По зеленому полю котився бiлий м'яч — за ним нiхто не бiг, м'ячiв було багато, вони шугали над стадiоном, нiби голуби, гра ось-ось мала розпочатись. Полю, здавалось, не було кiнця, м'яч усе котився й котився через штрафний майданчик, через центр, прямуючи до широкої сiрої лiнii, що окантовувала поле; пересiк сiру лiнiю, вмовстився в кут i знову залопотiв по зеленому полю, всмiхаючись до сонця бiлими круглими вилицями. Якось по телевiзору показували фантастичний фiльм, там людина пливла по темному небу, нiби розгрiбала зорi руками, зорi мерехтiли, — падали на екран, а вглибинi народжувалися новi сузiр'я, i їх теж обминала людина; коли заплющити очi та нiби пiдниматися все вище й вище, всесвiт пливе мимо, хвиля за хвилею; це нiби в снi: сильно забажаєш — i пiднимаєшся, все залежить од твоєї волi, од твоїх зусиль (синi атакують, четвертий номер рветься до ворiт, по самому краю поля, ось-ось м'яч зiрветься в кут); уявляти полiт дедалi важче i важче, аж стомлюєшся, мусить же бути десь вiдпочинок, межа, нiщо («М'ячик, ну миленький, ну дороженький, ну закотись у ворота», — молить поруч десятилiтнiй хлопчик, стуливши на грудях долоньки); але ж нiчого — не може бути, всюди щось є, тiльки вже несила пливати, нiби йдеш проти течii, торкаєшся дна самими пальцями нiг, i здається, що попереду стiна, непереможна, непроникна, i розумiєш, що годi рватись у безконечнiсть, щось мiцно тримає тебе внизу, на землi, i починаєш розумiти, що годi битись об ту стiну, як метелик об скло («Гол! Гол! Гол! — тисячоголосо скандував стадiон. — Гол! Гол! Гол!»); легкувато паморочилась голова, м'яч закотився у ворота, закинчувалась перша половина гри. Як швидко збiг час, навiть нецiкаво, що буде далi; стадiон ревив, Петро Петрович пiдвiвся й пiшов мiж людських спин та людських облич, перечiплюючись через ноги.

I по довгiй дорозi з матчу, i пiд вечiр, i ввечерi, i вночi, i вранцi Петро Петрович вже не пробував мiряти всесвiт, як не вабив його той безконечний полiт, а дивився навколо, в себе, в iнших, порiвнював давно знайоме, звичне з солодкою тривожнiстю поетичноi

таємничості, що раптом оточила його. За цієї напруженої внутрішньої роботи в більшості своїй те, що досі вважалося невимовно важливим, вічним, поруч з вічністю справжньою виглядало тимчасовим, дрібним або й нікчемним. Пробудилась колишня молода ніжність до дружини та дочки, і вона не тьмарилася поруч безсмертного блиску зір; пригадалось чомусь дуже яскраво й глибоко, як чалапав по бездоріжжю прифронтової смуги, відпросившись у командира на один-однісінський день, аби лише побачити, поцілувати, приголубити. Не тьмарилась робота — він любив рахувати і красиво писати, любив порядок і точність, цифри були тінями іншого великого світу, котрий йому судилося зводити до кількох багатозначних чисел. Зате багато недавніх мрій опадало, як опадає мертве дубове листя повесні, хотілося розсміятись, і було трохи жаль; все ж згадав, як часто уявляли вони з дружиною одну сцену: він приїздить додому на машині завідуючого, завідуючий часто підвозив старого бухгалтера, сусіди здивовано зиркають через штахети на блискучу чорну «Волгу», а жінка гукає назустріч з порога, аби й сусіди вчули: «Геть запанів мій чоловік, відколи начальником призначили!..», і невесело посміхнувся. Ніби досі жив дуже близько до навколишніх речей, і вони видавались невинувато громіздкими, заступали світло, а тепер став віддалік і речі набували реальних розмірів.

Уранці Петра Петровича покликав до себе завідуючий, і всі притихли, проводжаючи його очима, бо давно чекали на цей виклик. На столі завідуючого лежав позавчорашній звіт Петра Петровича.

— Сідайте, — сказав завідуючий, припалюючи сигарету од блискучої запальнички. — Я вирішив поговорити з вами ось з якого приводу. У нашій конторі, як ви знаєте, звільнилася посада головного бухгалтера. Управління вважає, що ми маємо досить своїх перевірених кадрів. Я мав змогу давно оцінити вашу ретельність і думаю запропонувати цю посаду вам.

Серце помічника бухгалтера шалено застрибало, він щасливими очима зазирнув у обличчя завідуючого, — то була мить, коли здавалось, що останніми днями нічого не сталося і він назавжди лишиться тим же Петром Петровичем, яким був досі. Але небо видзвонювало зовсім близько велетенськими білими дзвонами, а

може, то були велетенські білі очі, що перед їх світлом хотілося бути кращим, ніж ти є насправді: «Якщо я, крихітна жива краплинка, що загубилась у безмежності всесвіту, хочу бути рівним йому, я мушу бути рівний йому...» — повторював він трохи безладну, але сповнену для нього глибокого змісту фразу. А вголос сказав:

— Я дуже дякую. Тільки не зможу. Роки не ті. Та й освіти малувато. — І додав по хвилі, перемагаючи ще частину себе: — Якщо хочете знати мою думку, то кращого за Анатолія Сергійовича не знайти. Роботу знає відмінно, молодий, вчиться заочно в інституті, та й сімейка чимала, доплата б згодилася...

Завідуючий довго та уважно дивився в очі Петра Петровича. Він легко витримав той погляд.

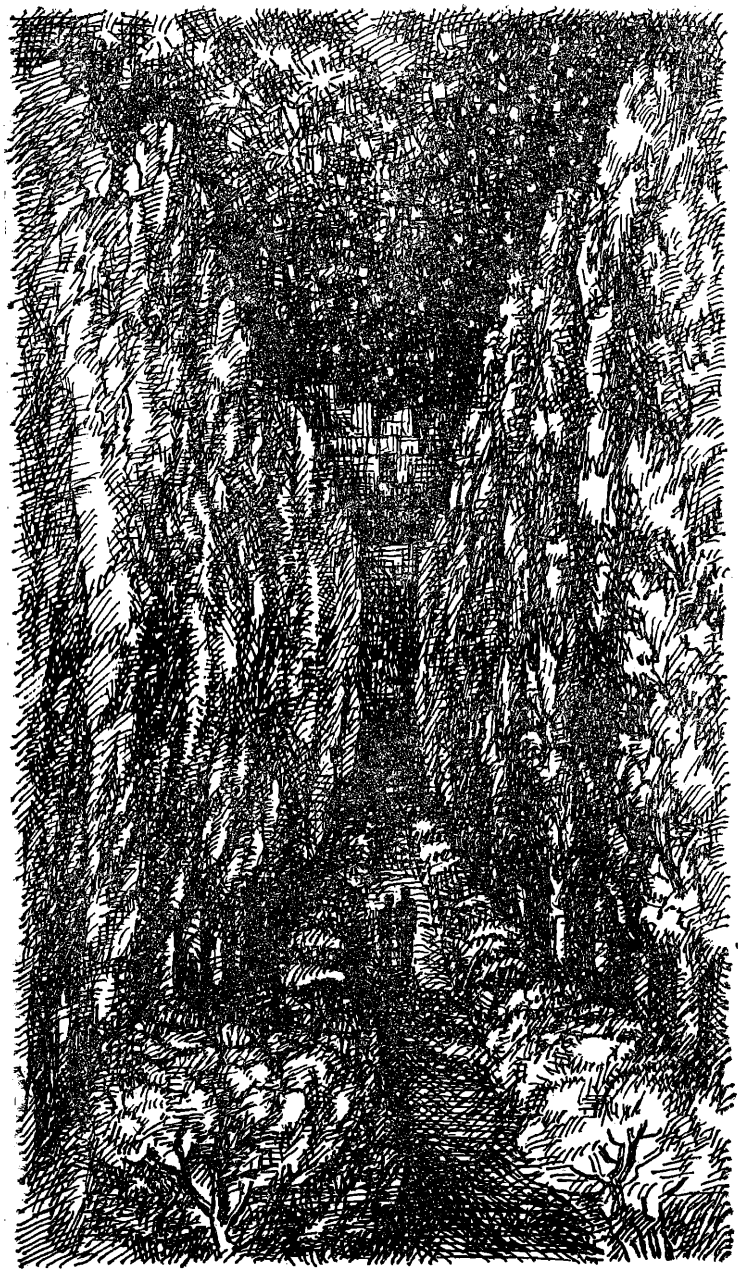
— Шкода, — мовив завідуючий, підводячись з-за столу. — Я вважав за свій обов'язок запропонувати вам цю посаду. Що ж, покличте Анатолія Сергійовича...

Петро Петрович ласкаво причинив за собою двері і зиркнув на колегу:

— Вас, — він дуже наголосив на «вас», але з тою ж лагідністю, — просить до себе завідуючий...

Він знову засидівся допізна в конторі, вигадуючи спішну роботу, хоч була п'ятниця і ніякої терміновості не вимагалось. Тоді побрів містом, сахаючись автобусів та людних місць, аби не зустріти знайомих. Майбутня розмова з дружиною все важчала, не вистачало ні слів, ні бажання пояснювати. На краю парку темніла древня церква, бані підіймали вгору хрестати руки та калькували небо; його вразила їх ницість, порівняно з тим, що жило над ними і в його серці.

Неподалік гарцювали вогні і звуки танцювального майданчика. Петро Петрович звернув убік і йшов по алеї, аж поки буйство мелодії не захлинулось у пахучих тінях. Тоді сів на лаву, підвів голову і задивився в небо. Небо покірно опускалось. Тільки Петро Петрович не став чекати — заплющив очі, аби яскравіше бачити. Спершу зорі швидко замерехтіли мимо, а потім пливли все повільніше, важче, ніби річка порвала пута русла і розлилась по рівнині. Але колишньої стіни не було, Петро Петрович знав, що тепер її не буде, ніщо не стримувало польоту, од якого приємно паморочилася голова і завмирало серце. Лишилось проминути дві єдині зорі, що наближались, росли на чорному оксамиті, а за ними — таємнича безвість, солод-

ко-тривожна межа, якої не переступить ніхто. І раптом Петро Петрович зрозумів, що то наближаються не зорі, а очі Анатолія Сергійовича, широко розплющені і такі здивовані, що, здавалось, подив не вивітриться з них довіку. Анатолій Сергійович перекладає свої папери в стіл головного бухгалтера і не зводить погляду з Петра Петровича, і всі нишком зиркають на Петра Петровича, і в очах усіх той же захоплений подив, отже, завідуючий все розповів. Петро Петрович не підводить голови, йому легко пишеться і легко рахується, йому приємне те захоплення, а коли з його столу летить на підлогу калька, головний бухгалтер контори Анатолій Сергійович похапцем нахиляється, піднімає її і подає помічникові бухгалтера, той бере прозорий аркуш і вдячно киває головою...

Петро Петрович розплющує стомлені очі. Небо мовчить, глибоке і звабне, наче криниця в степу.

1965

БІЛИЙ КІНЬ ШЕПТАЛО

«...сутеніє; раптом
на галявині — кінь — самотній».
Р. М. Рільке

Босий підпасок тягнув через бригадне дворище батіг — зимно блискало дротяне охвістя. Шепталові зсудомило спину: якимось повесні він задрімав у приводі, підпасок дошкульно хльоснув, дротинки порвали шкіру, ранка, вподобана гедзями, досі не гоїлася. Хлопчик наблизився до огорожі і хвацько стрельнув батоном, аж луна прокотилась од клуні, що на краю села, та сивою гадючкою повисла курява. Коні, гризучи й штовхаючи одне одного, сахнулись од пострілу в куток. Тією живою, наполоханою хвилею Шептала зім'яло, притисло до жердин; гостро тхнуло потом, він гидливо підібрав губи та весь зіщулився — змалку ненавидів табун, гурт, і в загорожі, і на пасовиську волів бути сам. Спершу бригадні коні глузували з того, далі звикли й самі почали обходити Шептала. Хлопчик

наблизився до конюшні, зазирнув у темну ополонку дверей:

— Дядьку Степане! Казав завфермою, щоб ви до привода конячину прислали. Бо на завтра свиням зелені нема.

Шептало нашоротив вуха. Неприємна, знайома млявість — провісниця всіляких прикростей — закралася в груди. Сьогодні суботній вечір, роботу скінчили раніше, і він насолоджувався спокоєм та тишею себе надією на завтрашній відпочинок. Звісно, якщо вранці не поженуть до міста. Але він сподівається на Степанову добрість. З конюхом у нього особливі стосунки. Інші коні це відчують, тому й недолюблюють Шептала. Степан ніколи не б'є його, хіба ненароком у гурті зачепить пугою чи про стороннє око стьобне. Ніколи не посилає на важку роботу, якщо є кого іншого послати. Бо він, Шептало, кінь особливий, кінь білий, а коли й попав у це бригадне стовпище, то завдяки злому випадку, химерам долі. Справжнє місце йому не тут, хто зна, де він може опинитися завтра. І Степан це розуміє. Степан що: маленький чоловічок, навіть не білий, а якийсь землисто-сірий, з брудними, корявими ручиськами. Але навіть він своїм приземленим розумом тямкує тимчасовість своєї влади над Шепталом.

Коні заспокоїлися, розбрелися по загороді. Шептало знову лишився сам. У дверях з'явився Степан, спинився на порозі, пильно дивився на коней; від того погляду млявість обняла груди і покотилася до колін, що зрадливо затремтіли. Шептало вперше пошкодував, що опинився на видноті. Хотілося проштовхатися в середину табуна, загубитися між ребристих кінських тіл. Він удав, що не помічає конюха, схилив голову до прив'ялої трави.

«На мене вкаже, обов'язково на мене», — думав похлоливо, про всяк випадок, щоб прикрість не була несподіваною, хоч певно знав, що Степан його не потривожить.

— Шептала візьмеш, — сказав конюх хлопчикові. — Тільки зачекай, напою.

Білий кінь підвів голову і жалібно глянув на Степана великими водянистими очима. Привабливість теплого надвечір'я мертвіла, опадала, як зжовклий лист під буйним поривом осіннього вітру. Думка про робо-

ту забарвлювала все в темні, холодні тони. З усіх робіт він найбільше недолюбував крутити привід і їздити до міста, хоч інші коні вважали це найлегшим. Цілісінький день, до темряви, ходити по колу, топтати власні сліди — в цім було щось принизливе. А ще принизливіше котити заставленого корзинами та бідонами воза серединою ранкової міської вулиці — колеса торохкотять по бруківці, торохкотять бідони, хитаються корзини, кудкудакають кури, гелгочуть гуси. Навколо ж стільки святково вбраного народу, стільки коней із сусідніх сіл, і всі бачать сором його, білого коня. Коли вже бути відвертим до кінця, то він соромився упряжі, соромився становища робочої худобини, яку вільно запрягати, поганяти, стьобати батогом кожному Степанові... Хоч і випадали хвилини, коли він у своєму приниженні гостро, солодко звеличувався (його, білого коня, загнудано, заковано в хомут, поставлено під дугу; хай буде соромно людям, які те вчинили), але це була надто коротка і безперспективна втіха.

Шептало старанно, щоб не виказати засмучення Степановим рішенням, жував скошену вранці траву, між якою хоч і траплялись його улюблені конюшинки, але зараз здавалися прісними. «Я на базар завтра не поїду, та й не переробився вдень, обурина возив. Інші, ледь розвидніється, до міста почимчикують, дати перепочинок треба...» — міркував Шептало, і в кінських очах поволі випокоджувалось. Йому кортіло будь-що виправдати Степана, довести, що той не мав кого послати у привід і лише через безвихідь потривожив Шептала. Так було легше — через гірку безнадію перекидався місточок. А може, конюх боїться, що ніхто з коней, окрім нього, не встигне до ночі порізати зелень, і свині лишаться завтра голодні? Мабуть, саме так. Вони, люди, знають: на Шептала можна покласти. Такий покірний і роботящий, тільки віжок торкнись, уже чує, вже розуміє, підганяти не доводиться. Він свого досяг, зумів прикинутися; вони повірили — хіба не має пишатися своїм розумом і витримкою? Ще коли його, молодого й гордого, вперше осіддали, ганяли по царині до сьомого поту, хльоскали до кривавих рубців на боках і привели в загін геть вимочаленого, знесилоного, інстинкт білого коня підказав йому, що рано чи пізно люди зломлять його. Супроти вітру довго не пробіжиш, і розумніше до часу прикину-

тися скореним, лишившись у душі вільним, аніж бути скореним насправжки. Перші роки упряжного життя він побоювався, аби люди не розгадали, що він тільки прикидається покірним, і рвав голоблі з останніх сил. До того ж краще тягти, не очікуючи на батіг, ніж ковтати принизливе підстьобування. В тій добровільній напрузі було щось від самостійності, від волі. Але тепер ніхто не сумнівався в його ретельності, і він іноді дозволяв собі стишувати крок, тягтися за червоними китицями конюшини на узбіччі дороги. Помітивши на дорожнім піску нетерпеливу тінь людини, докірливо косив оком, мовляв, ви ж мене знаєте, це я так, піджартовую, і спішно переходив на чвал.

Степан вийшов з конюшні, поцьвохкуючи довгим, наче гони спечного дня, батогом, відчинив ворота загорожі. Коні, боязко косячись на батіг, почовгали дворисцем до бригадних воріт. Шептало, як завжди, перечекав, коли скінчиться тіснява в проході, і вийшов останній. З усього нинішнього життя чи не найважче гнітила його оця табунна, тричі на день, подорож до колодезяного корита. Вже багато років, відколи його забрано од матері, ніхто не питав Шептала, хоче він пити чи ні, а тільки відчиняли огорожу, хльоскали батогом і гнали вузькими провулками, де од густої куряви було так само тісно та задушно, як і од пітних, гарячих кінських боків. З часом справа почала нагадувати про себе перед загальним водопоем. Води в кориті часто не вистачало; щоб не цідити крізь зуби іржаву каламуть, Шептало й собі змушений був штовхатись і лізти наперед, у тісняву, ніби звичайний кінь.

Хтось зачепив Шептала копитом — дві молоді кобилки затіяли посеред вулиці за кілька кроків од Степана, жартівливу бійку. «Мало вас сьогодні ганяли, — злісно подумав білий кінь, відходячи вбік. — І як цей Степан терпить? Я навів би порядок. Водопій — то водопій, нічого витанцьовувати, ніби в цирку».

Взагалі він ніколи не розумів обмеженості деяких коней, котрі прагнуть на кожному кроці суперечити, огризатися, показувати свій характер. Ніби цим чогось досягнеш, окрім батога. З сумовитою зверхністю спостерігав Шептало, як Степанів батіг розганяв у різні

боки молодих кобилок; у цих вороних, сивих, гнідих, перистих так мало розуму, що просто дивуєшся. Особливо коли бачиш усе трохи збоку, як зараз. Скільки потрібно було днів тихої, непомітної боротьби, поки Степан змирився, що Шептало бреде на водопій трохи збоку, трохи позаду, ніби він зовсім не бригадний, а сам по собі! Ні, він не бунтував, не ліз під батіг, а тільки відставав щодня на півголови, на півкроку і озирався на конюха, вкладаючи в той погляд увесь розум білого коня: мовляв, ти ж знаєш, я не підведу, я інакший, ніж вони, нас із тобою таких тільки двоє...

Червоне сонце опускається в роз'южену куряву, за лісу — краєчок грозово-синього хмаристого холоду. В глибині банькатих Шепталових очей — рожеве тремтіння, наче без підків ступає по кризі. Зате скільки незалежності в кругім вигині шиї, в густій гриві, у розміреному ритмі струнких ніг! Такі хвилини окуповують і безглузде кружляння в приводі, і сором міських ранків, і колотнечу навколо корита. Він забував, що одразу після водопою на нього одягнуть хомута й поведуть на ферму, а може, запряжуть ще й завтра, і позавтра, і кожного дня, до самої смерті. А коли здохне, люди здеруть шкуру і закопають під ліском. Якось він сам возив туди одного гнідого; з-під попони стриміли червоні кістки ніг, а слідом бігли голодні пси і жадібно облизувалися. Він усе забував, крім одного: тремтливої ілюзії волі та влади. Попереду клубком куряви котить табун, за табунієм — Степан, а за кіньми і Степаном — він, Шептало. І можна досхочу тішитися уявою, що це він, білий кінь, жене до водопою і сірих, і вороних, і гнідих, і перистих. І Степана разом з ними, всесильного милостивого й злого Степана, а сам ні від кого не залежить і нікому не кориться. Жовтаві соняхи перевисають через тини, од лісу віє прохолодою; вночі задощить, вони ночуватимуть у конюшні, а може, й у привід не запрягатимуть. Думки перестрибують, ніби плуг на розворотах, спокійні й приємні, як літній вечір після роботи. Страх провалюється все глибше, виколисана в стійлі довгими ночами ненависть розвіюється, і Шептало поглядає на конюха поблажливо: він не мститиметься Степанові за ті випадкові удари, без цього не можна, без цього ніякого порядку не було б серед

коней. Солодке почуття прощення й солідарності з конюхом охоплює Шептала. Він піднімає голову і ласкаво, заклично ірже. Степан озирається і, ніби вперше помітивши Шепталову сваволю, люто блимає з-під рудих брів:

— Ах ти ж, ледаче зілля!

Батіг злітає в червонясте небо, довгий та в'юнкий, тонким дротяним охвістям безжально оббиває Шепталові спину й гостро впивається в тіло. Білий кінь з несподіванки високо піднімає задні ноги, спотикається на рівному місці і, полонений страхом, що вириває з глибини тіла та пирскає холодним потом, забуває всі недавні думки, кидається в гущу, в гарячі кінські тіла — гніді, вороні, перисті. А батіг наздоганяє білу спину, січе, жалить...

Образа була така несподівана, приголомшлива, глибока, що білий кінь не пам'ятав, як проминули довгу вулицю й розсипалися по піщаному косогору, нижче якого стримів колодязний журавель, а ще далі, за вищипаною гусячою цариною аж до самого лісу стелилися луки. Він тільки переставляв ноги, опустивши голову до самої землі, поки свавільний кінський потік кудись, — тепер було зовсім байдуже куди, — ніс його. Шептало ще ніколи не почувався так зле — несподівано все йому відкрилося, побачилося без попон, без прикрас, ніби відкраяна зненацька глиба чорнозему. Його повільно засмоксував глибокий, як прірва, відчай.

На косогорі Шептало спинився, підвів голову, глянув навколо тужними очима. Його чутливі ніздрі збрижились, ожили, губи тривожно оголили гостру підкову зубів. Сонце сіло, луки димчасто синіли, а над лісом беззвучно, загрозливо росла кошлата грива невидимого вороного, що застиг перед велетенським стрибком на небо. Пахло травою, квітами, деревами, болотами, дощем, і всі ці запахи зливалися в один, знайомий і безконечно далекий запах, що раптом стрепенув Шептала, підхопив, пружно кинув із косогору. І він побіг, збуджено форкаючи та загібаючи копитами пісок, схожий на короткогривого стригунця. Матір упрягали в лісникову двоколу, а він біг збоку зеленими розорами доріг, зазирає у зелені сутінки хащ, заходив по коліна в жовтогарячі лісові ромашки і, наполоханий птахом, що пурхав з-під копит, мчав ліською дорогою

навздогін білій ставній кобиліці. То було дитинство, і пахло воно молоком та конюшиною. Потім вони до самого вечора паслись удвох на лісових галявинах та просіках, і мати розповідала про гордих білих коней — його дідів та прадідів, що гарцювали на залитім різноколірними вогнями помості, і милуватись їхньою красою щовечора сходилися людські натовпи. Все життя цирк для нього манливо, запаморочливо пахнув святковістю міських ранкових вулиць. А в цих владних пахощах далечі ховався п'янкий дух забутої волі, що просочився крізь сотні поколінь білих коней та несподівано сколихнув Шептала. Він так і не підійшов до корита, хоч дуже хотів пити; штовхатися зараз між пітних тіл було понад його силу. Стояв трохи осторонь, спрагло нюхаючи вологий пісок, і прислухався до своїх марень, схожих на полохкі досвітні сні. А в тих народжених запахом снах красиві білі коні бродили у виляглий сріблястими хвилями траві, купали дужкі тіла в чистих річках і виходили з води на піщані коси, неначе на залиті вогнями циркові ацени. Побіля вільних коней теж жив страх, але інший, не Шепталів страх перед Степаном, а будоражливий, живлющий страх, що кликав до відважної боротьби, до змагання.

— Бач, не п'є, бісова худобина, — почувся хриплий Степанів голос, проганяючи видіння. — Надівай недогнuzдок та й веди, бо не встигнете. Коли б на дощ не зібралось, диви, як суне...

Почувся шерхит босих хлопчачих ніг, чіпкі руки пригнули голову білого коня, спритно накинули недогнuzдок і владно сіпнули до себе, Шептало бездумно, із звичною покiрністю ступив кілька кроків за хлопчиком і раптом з болісною ясністю, як ніколи досі, відчув свою неволю. Перед очима попливла витоптана власними копитами одноманітна суха земля, диркотів привід, торохкотіло колесо по бруківці, свистів батіг і вибухав лайкою Степанів голос. Шептало задер голову — ніздрі дражнило гострим запахом волі.

— Но-но! — суворо гукнув хлопчак, пробуваючи пужалном стегно коня. — Не балуй!

І тоді сталося несподіване для хлопчика, для Степана і для самого Шептала. Од того поблажливо-зверхнього дотику його бридливо пересмикнуло і підняло. Білий кiнь з нечуваною силою шарпнувся, вирвав кiнець поводя, дико звівся на задні ноги, біс-

нувато стріляючи страшними кривавими очима. Цієї хвилини він був справжнім білим конем, відважним та одчайдушним, як його далекі предки. Хлопчак відсахнувся, у грізнім подиві занімів Степан, а Шептало легко опустився на передні ноги, збив копитами сипкий пісок, перестрибнув рів і помчав через гусячу царину в лугову синь.

Незабаром форкання коней, Степанова лайка, тягуче рипіння журавля і плескіт води в кориті розтанули, згинули у вечоровій безвісті, ніби їх ніколи і не було. Навколо Шептала росла, ширилась аж до трав'яних, утаємничених обривів воля; воля пахла живою вільгістю, міцним настоєм лугових трав і молодого сіна. Йому ще ніколи в житті не бігалося так легко. Втрапив на вкочену колесами лугівку, копита відбивали чіткий ритм, і, роздражений тим ритмом, він навмисно прискорював біг, наздоганяючи самого себе та розсипаючи по крутій шії густу білу гриву. Не було ні хомута, ні голобель, і ніхто не сіпав за віжки, вказуючи шлях. Дорога впала у зарослий верболозом рукавчик, перестрибнула коріння та сухий хмиз і різко завершила вбік, уздовж пересохлого русла. Під ноги білому коневі стелилася висока, що не знала коси, зовсім як у його недітніх видіннях, трава. Злегка світилися в сутінках пригладжені лігвища вітрів, темніли стрілки щавлю та смачно вабила конюшина. Шептало пірнув у запахи. Мокрі мітлиці лоскотали черево та груди, він нагнув шию, занурив голову в трави. Темно-зеленим хвилям не було кінця-краю: тугі, кошлаті гриви хлюпали в груди, лоскотали ноги. Шептало спинився, напорошив вуха і сторожко скосив очі. Він був сам-самісінький на всю луку. Мовчала трава, мовчало віддалік громаддя копиць, схожих на вершників, що поснули з піднятими забралами — нерухомими контурами лелек, усе потонуло в безобрійній, німій тиші. Білий кінь сп'яніло заіржав, не в силі стримувати буйної радості. На іржання білого коня коротким клекотом обізвався лелека — клекіт захлинувся в урочистій задумі, і знову все стихло, здавалося, навіки. Шептало упав на спину, покотивсь по луку, з насолодою підминаючи траву та сміючись, як уміють сміятися тільки коні — голосисто й заклично. Над ним висіли зігнуті в колінах ноги, а над ногами — половина неба, волохатого, темного, половина густо-синього, з яскравими блискітками зір.

Шептало гордовито кресонув копитом зірку і застиг, ніби чекав на іскру. Зненацька по волохатій хмарності цьвохнуло болюче білим, наче із сириці плетеним, с'яйвом. Шептало різко, поза його волею, крутнуло та звело на ноги. Ще довго не міг отямитися, принюючись до вим'ятої трави, — сьогодні уперше наполохався блискавки. Неприємний спомин засмоктав у грудях: спека, вигоріле небо, шелест соломи на стерні, щем спини, скусаної гедзями, косарі при обіді. Шептало забродить у овес і відчайсно котиться по хрускотливій сухій хвилі, батіг гострий, наче коса, — з чіпкої білої сириці, він біжить по стерні, а батіг жалить, жалить...

Нічна волога стала незатишною, мулькою, ніби стійло повесні, коли немає підстилки. З-за копиць, од річки, віяло теплом. Білий кінь радо попрямував на тепло, полощучи боки об шерхаті долоні копиць і розгойдуючи одноногих, потривожених лелек. Копиці пахли ситою зимовою нічтю, коли завірюха безсило б'ється в стіни, шелестить по дверях сипучим снігом, а в стайні парко й дрімотно.

Але з кожним кроком до річки сінний дух відступав перед п'яною повинню ще денного тепла і тривожної водяної вільгості, од якої глибше дихалось і кортіло бігти, брикатись, іржати. Коли ж берег упав, оголивши бронзову спину нерухомої, сонної води, Шептало не стримавсь і побіг, перечіплюючись об кореневища верболозів, грузнучи в піску та задихаючись од не званої досі, нестерпної, та все ж солодкої спраги, яку вільно було вгамувати живою, а не іржавою водою. І він рвонув понад берегом, по міліні.

Молотив копитами теплуваті хвилі, бризки смачно дражнили губи. Шептало шурхнув у глибіню і поплив, оглушений плескотом, пінистим виром, що зчинився навколо нього. По небу прокотився невидимий грім і впав десь поблизу, за лісом... Це були найкращі хвилини Шепталового життя. Ніколи досі і вже ніколи опісля білий кінь не почувався таким наповненим живлющою силою природи — од трав'яних хвиль до білих громів у вишині. Вийшов на сизу піщану косу і, струсивши воду, знову заіржав грізно та бойовито, перегукуючись із громами. Тепер йому захотілося спокійно напитись, і він пішов по сизій косі до затоки. Пив скупими ковтками, цідячи воду крізь зуби і шкодуючи, що уже втолив спрагу.

Раптом небо над Шепталом напнулося, наче віжки, коли віз на косогорі, тріснуло навпіл, у тріщину хлюпнуло яскравим світлом, і Шептало побачив у водянім дзеркалі себе — незвично білого, аж до щему в очах. Здивований, він перечекав, не рухаючись з місця, щоб не скаламутити води, поки знову засвітилося, і знову побачив свою чисту, прекрасну білизна

Перші краплі крихітними копитцями пробігли по затоці — починався дощ. Шептало побрів до ліска — гірка правда, несподівано відкрита, засмутила його. Протягом усього життя в стайні обманював себе: він уже давно не був білим конем. Він був бруднувато-сірим, попелястим і тільки тепер, викупавшись у річці, знову став сліпучо-білим красенем, схожим на древніх предків. Недаремно Степан хльоскав його батогом, як і все інше бригадне бидло.

Узлісся, наскрізь промите дощем та прочесане вітром, гривисто розгойдувалося, ніби голови коней у степу. В шепелявих заростях було темно, мокро і сиротливо. Білий кінь похолодно сахнувся — сосни глухо гупали об землю молодими шишками. «Степан справді буває дуже злий. Немов щось знаходить на нього, але з ким цього не трапляється, та ще на такій роботі. Скільки нас на одні плечі, а хіба ці гніді, сірі, перисті, вороні, сиві щось розуміють?» Шепталові неждано закортіло почути Степанів голос, ласкаво ткнутися мордою в його замаخورчені долоні, хай навіть ударить, висварить. Білому коневі бувало завжди по-справжньому гірко, коли його зневажали та били, але незабаром невідомо звідкіля з'являлася винувата довірливість до кривдника. Раніше він дорікав собі за відсутність гордості, але тепер, серед пустинного темного луку, ця довірливість була бажана й приємна. Вона єднала його із селом, із Степаном, як і недогнуздок, що час від часу потеленькував. Шепталові подумалося, що весь сьогоднішній вечір — і коли біг, вирвавшись із хлопчачих рук, і коли вигулювався серед високих трав та в річці — він повсякчас відчував на собі владний Степанів погляд. Так застоялий жеребець змагається з вітром у прудкім бігу по колу, напнувши довгі віжки, кінець яких тримають сильні руки конюха. Але ця гірка правда вже не сколихнула Шептала, він тільки прищулив вуха і прискорив біг. Дощ ущух, тільки небо все ще спалахувало холодним білим полу-

м'ям, вихоплюючи з темряви білого коня, що поспішав до села розмокшим путівцем. На вулицях, між тинів, стояли широкі калюжі, і коли спалахнула блискавка, Шептало знову бачив у них своє відображення. Він заклопотано зупинився, думаючи, як-то здивується Степан. І коні здивуються, бо ніколи не бачили його такого білого, гарного. Степан вважатиме, що він хоче виділитися, показати норів. А справді, кому й що доведеш? Тільки собі гірше зробиш. Краще вже й надалі прикидатися сіреньким та покірненьким. Сьогоднішнє перешумить. Хай завтра у привід відправить чи до міста, а згодом вони з конюхом порозуміються. Недаремно ж білим коням даровано розум. Головне, щоб він, Шептало, знав про свою білизну, а для чужих очей краще лишитися колишнім.

Шептало ступив кілька кроків, ліг у грязюку і покотився по дорожній хлюпавиці. Коли звівся на ноги, вже не був білим конем; до ранку грязь підсохне і він стане таким же сірим, яким був досі. Колишній спокій та розсудливість повернулися до Шептала. Звичайно, бригадний двір замкнено, але перелаз між конюшнею і клунею — з одної низької жердини. Двір знайомо пахнув перепрілою травою та вівсянкою. У стайні не світилося, Степан спав. Коні дрімали у загорожі, під навісом. Біля комор сонно бив у рейку сторож. Шептало обійшов загорожу — ворота щільно причинені і взяті на ошийник. Білий кінь, скільки зміг, просунув голову між двох жердин загорожі та й собі задрімав, притомлений нерозумною блуканиною...

1966

СОВІСТЬ

Лихо настигло Василя в дорозі — колесо пірнуло в колію, віз сіпнувся і обліг на бік. Лозового вдарило в груди березовим рублем, ще й засипало крижанистими пластами конюшини.

Він прийшов до тям під вечір. Лежав на печі, вчуваючи поруч смерть. У хаті пахло ліками. Біля мисника стиха шелестіла спідницею Одарка. Останніми роками до Василя час од часу навідувалась думка про близький спочинок, але він сахався її і гонив геть. Те-

пер стіни хати висли над ним глухою домовиною. Так і не заснув до ранку — жахався задрімати і не прокинутись. Цей вечір і ніч думалось гостро і хворобливо-відчайсно; що раніше проступало ледь вловимою здогадкою, хвилиним відчуттям, тепер виростало в його голові у велику сповідальну думу. Він мовчки вовтузився на теплій черені, не знаходячи собі місця — ехидне колесо котилося по ньому, колесо з майже виправдальних слів: «Усе життя по закону жив... Усе життя...»

— По закону... — вистригнуло в хатню пітьму глухе й болісне, ніби хотів переконати себе чи приспати.

Одарка тривожно прошептала з лежанки:

— Може, узвару?

Не спала, значить. Таки боялась...

А під ранок якесь розпливчате рішення, не доступне раніше для нього, дужого, вже більш свідоме і осмислене, зародилось у Лозовому. Можливо, здогад цей звучав так: «Закон садовить людей на різні лави, закон робить з людей суддів, позивачів і підсудних. Але мінає час — вмирають судді, позивачі, підсудні. Отже, смерть сильніша закону, — вона жартома руйнує будівлю закону, вона всіх садовить на одну лаву. Але один вмирає спокійно, як святий, іншому болить марно згайноване життя, а третій мучиться в останні хвилини, ніби на кривавій пласі — так страшно вмирати з тягарем у душі. Отже, є щось дужче од смерті, щось вище закону, життя, нас, щось вище...»

Василь хапався слабими руками за те світло, та воно відпливало в ніч і блимало звідти ледь видимою манливою цяткою.

Опівдні через поріг переступив син — забрюханий і посірілий від втоми. Радо-здивованими очима дивився, як батько, хоч і з придавленим стогоном, опустив ноги з печі і шукає валянок. Відтак кинув погляд на матір:

— Ну-у-у, а я вже думав, щось сталося... Перетривожився...

Одарка винувато заметушилася біля печі, готуючи обід. «Хоронити приготувалася, — думав Василь, важко пересуваючи по долівці валянки. — Знала — сина захочу бачити...»

— Ну, здоров, синку! Спасибі — не забуваєш батька...

Син легенько потис шкарубкі Василеві пальці. Син не любив ніжностей. Раніше ця стриманість подобалася Лозовому — бачив сина справжнім мужчиною. Сьогодні недовірливо глянув на свою долоню і навіть щось затримав її перед себе.

— Болить? — нахилився син, очі його непокоїлись. — Я ж легенько.

Пахло смаженим салом. У сковороду плюхались яйця. Син захоплено розповідав, як важко було добиратися з міста весняними шляхами, як буксувало таксі і він з півдороги тьопав пішки. У Василя пробудилася гордість: він знав, що син пройшов би задля нього і всі тридцять кілометрів. Тепер сумніви здалися йому смішними, а нічні думки він одкинув, як непотріб. Різав хліб тонкими — для гостя з міста — скибками і милувався сином.

Син від'їздив наступного ранку. Треба було по службі, він завжди спішив по службі і більше одної ночі не гостював у батька, відколи перейшов на власний хліб. Вони рано прокинулись, поснідали і вийшли у вогку сирість. Жовтаві краплі нічного дощу мліли на темних стріхах, темних акаціях і огорожах. Пружний теплий вітер обійняв Василя, він обережно дихнув. — усе ще боліло в грудях — і подумав: «Опісля дощу весна на поправку піде. Треба з горбодом рішати...» Його дратувала ця настирлива думка, адже син від'їздив, і хто зна, коли вони побачаться, може, під осінь — він так рідко буває вдома, раз на рік, коли відпустка. «Треба привести комісію і рішати з городом. Сьогодні ж...»

Раніше від'їзд сина теж був для нього святом. Василь одягався у синові дарунки: пальто — такого ніхто не носив у селі, окрім директора школи, підношену шапку, підношені черевики — і вони удвох ішли через ранкове село до колгоспної контори, звідки рушали в місто машини. Люди шанобливо віталися і довго озирались, а жінки біля криниць ставили повні відра на цямрини і гомоніли, який гарний син у Василя Лозового. Провівши сина, без поспіху міряв дорогу назад, ловив заздрісні погляди і тішився ними.

Сьогодні все було похмуро і не святково. Василь помічав, що син занадто нервує, боячись запізнитися на машину. Він поспішав і за колишніх приїздів, але Василеві якось не впадало те в око — він кунався у

врочистості і гордошах. Одарка провела їх до загального двору — шлях через село був завеликий для її ревматичних ніг. Вона плакала, але сліз майже не було, тільки очі зробилися червоні і припухлі. Стали прощатись. Син притулювся синюватою щокою до матеріного обличчя, вона ж цілувала ворсистий комір його пальта. Василь уперше дивився на те ніби збоку — хмурувато-жалібно і строго.

Він бачив, як син цілує повними губами повітря, а на його обличчі проступає трохи нудьгуючий вираз. Син ніби соромився материних почуттів чи вважав їх смішними. Але був доброю дитиною і вибачав матеріні слабощі. Це майже зверхнє прощання спершу здивувало Василя, а потім засмутило. З-за тинів визирали сусіди, і Лозовий сердився, що сьогодні усе не так, як завжди. Він хотів забутись і тепер став настирливо думати про город. «Слід усе по правді, по закону. Щоб зла не було. Не треба зла...»

Вони рушили через темнувату позелень загального двору. Мовчазно сіріла край шляху Одарчина постать. Син раз по раз обертався та махав білою, іграшковою рукою. Руки ці завжди викликали у Василя повагу до сина й до себе. Він дивився на свої долоні, геть посмуговані розорами, ще й бороновані, ще й дьогтем просякнуті і од того задубілі, що й вогонь їх не брав, коли припалював з вуглини цигарку, — такі долоні були і в батька його, і в діда, і в прадіда, а в сина — наче скибки городської булки, — це він, Василь Лозовий, єдиний в роду їхнім послав дитину в науку, одірвав од волячих хвостів... І син платив йому за те любов'ю. Він примчав у село по розбагнюченій дорозі, щойно вчув про батькову хворобу, і хай малс гостював, як завжди, — але служба не тітка, вона не чекає. Хіба Василеві замало пройти крізь усе село, серединою вулиці, поруч такого сина? Мимо двору Богулі, що все хотів мати сина, а родились дочки, мимо двору язикатої Орини, чиї сини далеко й рідко пишуть, мимо двору Матвія, що його син вчився з Василем у сільській школі, а тепер возить воду колгоспним телятам, мимо двору Ракового — син теж у місті, але на нижчій службі... Мимо двору Орининого, мимо двору Єгорового, мимо двору Ракового... «Закон робить з людей суддів, позивачів, підсудних. Та вмирають судді, позивачі, підсудні. Смерть дужча од закону...»

Думки танцювали, випурхували та з'являлися знову, дразливі і неприкаяні. Василь різко, перемагаючи біль у грудях, звернув набік і пішов попідтинню, халаючись за мокрі, слизькі кілки, аби не бовтатись у калюжах.

— Ви чого? — зупинився син.

— Ти йди, йди, синку, — ніжно відповів Василь, бо тепер ще більше любив сина, але вже любов'ю глибшою і ріднішою. — Бо тута вимажешся.

І вони пішли далі, зрідка перемовляючись через калюжі.

До міста їхала єдина машина з бідонами молока, і гурт жінок очікував, поки вона повзтиме од ферми. Біля кооперації гуркотів трактор, що мав супроводжувати машину до траси. В центрі села було сиро, вітряно і незатишно — круглі слова гучномовця вітер котив по моховитих покрівлях. Лозові притулились до підвіконня в коридорі колгоспної контори. Син перепитав про одного шкільного товариша, іншого, поцікавився родичами — чи всі живі-здорові, — і вони замовкли. Мовчали довго. «За якісь півгодини син поїде і ми не побачимось до осені, я скучатиму, а зараз ми мовчимо, нам нема про що говорити, певне, ми все переговорили за один вечір і за один ранок. Чому нам нема про що говорити?» — занепокоєно думав Василь. Вони завжди, ще син бігав до школи, говорили про когось або про щось і ніколи не говорили про себе. Він учив сина бути чесним, бо нечесного карає закон, мати снагу до праці, бо ледарів закон не цінує, поважати старших, бо так велить закон... Він учив сина жити так, як прожив життя сам, поки смерть не війнула в душу чимось більшим і справедливішим — згідно правил, що їх встановили інші люди. Василеві зробилося не по собі — він думав, який уважний і точний у нього син: повернеться в місто трохи сердитий на матір, що марно зірвала його по такій дорозі з роботи, і знову кожного місяця, одного й того ж числа — четвертого або п'ятого — приходитимуть п'ятикарбованцеві перекази, знову заїде він на одну добу під час відпустки, а коли батько і справді помре, примчить надовше, ітиме за домовиною і щиро прагнутиме заплакати.

— Може, вам грошей не вистачає? — враз розплескав син Василеві думки. — Я можу більше висилати.

Мені платню підвищили.

— Спасибі й за те, синку, — відповів Василь, радо даючи розвіятись думкам, що гнули його до землі. — Хіба нам багато треба?

Тепер Лозовому було соромно, що так зганнявив сина, а все після тої неприкаяної ночі. І що йому приверзлося? До того ж син нагадав про гроші і повернув до більш виразних та болючих думок:

— От тільки город відрізають.

— Знаю, — одказав син, пильно зиркаючи на вулицю, чи не з'явиться з-за рогу машина. — Все по закону. Вас двоє лишилось, а син забезпечений. Я, все ж, більше висилатиму.

— Знаю, що по закону, — сердито відповів на те Лозовий і додав: — Вишняку шкода...

— А ви сьогодні ж вимагайте у сільраді комісію, хай переміряють, щоб нікому образливо не було — ні Варці, ні вам, і рішайте. Хоч дрова будуть.

Заюшеною вулицею, що од ферми, п'яно, з боку на бік, повзла машина. Трактор ковтнув повітря і стрельнув у хмарне небо кільцями білого диму. Жінки заметушились, хапаючи клунки.

В обличчя Василеві хльоснув вітер — сухий, рішучий.

Земля вже не квасилась під чобітьми, тільки м'яко пружинила — дихала. Темнозубі розсохи метрівки описували вздовж городньої межі дугу за дугою, ніби впивались у Василеве тіло і з холодною байдужістю виривали з нього шмаття. Лозовий ступав за секретарем сільради нога в ногу. Він ні про що не думав, тільки рахував метри, а в очах жально мерехтіли барвисті смуги: фіолетово цвіла картопля, жовтаво мріло жито, просо вилискувало червонястою поливою волоття, він пам'ятав з давніх-давен, що сіяли в цьому кінці городу, що і коли родило, а що тільки займало місце. Не чекав, що так важко буде те віддавати. Ніби хто роки відлічував Василю один по одному, та все ближче до немочі — прощався. Варка йшла збоку. Що найбільше бісило Лозового — впевнено, по-господарськи. Темнуваті лінії міцно стиснутих губ; сухі, глибокі очі на вилицюватому обличчі підкреслювали не те що погорду, а якийсь надривний виклик усім і всьому. Наближались до вишеньок, що перекреслю-

вали город уперек. Василь уже міряв десятки раз кроками і паском, усе ще не вірив, усе ще тишив себе надією. Але метрівка колихнула молоде гілля, ще раз стрибнула по той бік вишеньок і аж там спинилася. «Підросли б, — холодно подумав Василь, одмахуючись од рожаїстого гілля, що все ще тремтіло на тлі сонячного синього неба, — не жди картоплі скраю. Тінь висмокче. А Варка вишнями об'їдатиметься. Ще й Пузатий строк одбуде, вернеться...» І болісна до щему в грудях образа підхопила Лозового.

— Так що робитимемо з вишнями? — тихо, проте паголошуючи на останніх словах, ніби хтось суперечив; запитав Василь. — Я садив...

— Маєте право рубати, — діловито відповів секретар.

— Рубай! — коротко сказала Варка, ніби вже цюкнула по тонкому синюватому стовбурі. Голос був хриплий, простуджений, проте під басистими нотками ніжно, як спогад, калатали дзвоники, давні, дівочі.

Василеві кортіло полатись, але заїдається при начальстві не став.

Плюнув і пішов по сокиру.

Секретар втикав мітку.

Ранкову сирість вивітрило, хмари розтанули під хвацьким квітневим сонцем, і тепер зима, страхала хіба що ляпасами сіверця, хоч і нахабнуватого, але безсилою. В затишку ж було зовсім тепло. Василь довго сидів на призьбі, розімлів і розм'як. Під хатою сокири не було, ще до хвороби притулив десь у сінях — і це трохи опам'ятало його. Рішимості не було, була тільки втома — од хвороби, од злості, од справи, що мав вчинити. Він грізся і прислухавсь, як сонячні промені мовчазно повзуть по руках, обличчю — ніби мухи. Але не дрімав — одне й те ж видіння пливло перед ним: гострінь сокири розпанахує ніжну, молоду кору, легко впирається в рожаїсте тіло вишні. Все безглуздо: варто було йому кілька весен тому посадити деревця на пару кроків ближче до хати — рубати не довелося б. Зараз вишняк не горітиме, він порубає стовбури на короткі цурпалки і складе під хатню стіну — вони довго, до літа сохнутимуть. Василеві було шкода городу, праці, дерев, котрі мав зрубати. Злість на Варку, а заодно і на весь світ, раптово підступала до грудей; зав'язувала в свідомості вогняного вузла, і

водночас туга за чимось далеким, втраченим, тяжко зітхала в його розбурханій душі. Він не зовсім розумів, що з ним. Врешті підвівся, аби шукати сокиру, і, згадавши, що вона стоїть під драбиною, проминув сіки, пішов до хати, ніби хотів відтягти те, що мало статися.

Двійко Варчиних дітей стояли біля лави, на котрій біліло блюдо з розмоклими у наливці вишнями. Четверо рученят бабралося у соку, ніби горобчата в поросі. Хлопчик був зовсім маленький і хитався на цибатих ніжках в саморобних, стоптаних до халяв чунях. Втрачав рівновагу, розгонисто сідав на долівку. Тоді пальці випурхували із щербатого рота і вишні котились по новеньких воцатих дошках трохи не до порога. Дівчинка проводжала ягоди жалісливим поглядом, піднімала брата і сердито частувала його штурханами. Одарка застигла біля печі, поклавши одну руку на зігнуту спину, а другою тримаючись за виступ комина. Ніяково і трохи боязко чигала вона з-під опущеної голови на чоловіка. Спершу Василеві не подобалось, що Варчині діти вчащають до них. Мулько ставало Лозовому, коли четверо круглих оченят вперто і зовсім не перелякано зоріли на нього з-під випуклих Іванових лобів. Потім звук і навіть радіти став, що в порожнечі двох нових хат бриніли дитячі голоси. Ще учора він тихцем приховав гостинця — кілька цукерок з тих, що привіз син, і тепер радо поліз на піч під подушку. Цукерки трохи розтанули в теплі, пом'якшали, але обгортки сяяли ще лискучіше. Василь саме ділив дарунок — одну тобі і одну тобі, одну тобі і одну тобі, — коли двері рвучко розчинились і поріг переступила Варка. Її густо-червоне, з поливою землистих тіней обличчя палало гнівом. Слова, як завжди, були злі й образливі:

— Чого не рубаєш? Рубай, іди рубай! Дітей приручаєш? Хочеш совість підлатати? А ось не хочеш? На! На! Вони не сироти! Ідїть до мами, крихіточки мої, киньте беку цю, хай подавляться нею. Ми самі купимо, самі. Мама поїде на базар, продасть курочку і купить велику-велику кетю...

Вона шарпала дітей, майже не пам'ятаючи себе, розкидала по долівці цукерки, хапливо одягала на малого Іванову шапку поверх хустки і тягла з хати.

Хряснула дверима — вони відскочили і довго рипіли, вдивляючись у темні вогкі сінці.

Старі мовчали. Василь дивився у вікно, обіпершись руками на лутку, ніби вдавав, що не чув нічого, — він бачив, як Варка тягла дітей через город до свого двору, міцно затисши їх рученята у своїх спрацьованих долонях. Дивно, хлопчика вона породила того дня, коли Івана судили. Василеві не вперше було позиватись — він знався на законі, поважав його і вимагав поваги од інших — але тоді навіть сторонні люди раяли йому домовитися з молодим сусідом тишком-нишком і не затівати справи. «Але ж мусить бути справедливість, — думав тоді Василь, ходячи по судах. — Пузатий (так прозивали Івана на хуторі) порушив закон, вчинив злочин і мусить відповідати за нього, хоч би скільки дітей обвисали руки. Закон єсть закон. Сьогодні він украв два вулики, а завтра очманіє і піде людей різати. Правда, молодість гуляє в Іванові, та й легкий чоловік він; правда, що й споїли його лихі друзі та підмовили задля випивки вкрати, усе то правда, але на те й закон, щоб триматися його букви. Якщо він, Василь Лозовий, перший в селі, а може, й у районі, законник, порушить закон і не стане позиватись, чи на добро між людей піде?»

Варка звернула за лісу, і тепер лише картата хустка її віялась од швидкої ходи. Дітей зовсім не було видно.

— Насипай обідать, — байдуже сказав Василь.

Він подумав, що обов'язково зрубає вишні, але вчинить це поночі, коли усі спатимуть.

Навіть не знав, чому так вирішив.

Може, стомився.

Коли Василь прокинувся, косоокі шиби лежали на долівці, ніби білі хмари. Вікна одливали синню — легкою, блідуватою. Лозовий підхопився і, босий, у підштаниках, подався через місяцеві мережива до столу. Його зненацька, ще в сні, полонив страх: книжечки з законами зникли, він не зможе нікому довести, що мав право рубати вишняк, і його засудять. Поклав руку в куток — сухо шелеснув папір, все було на місці. Василь полегшено передихнув, опустився на лаву. І треба ж такому привертися — куди поділися

б ті книжечки? А шкода було б — він їх збирав здавна, відколи став розумітися на житті. Багато односельчан приходило на пораду до нього, і він кожному міг дати відповідь, порившись у своїх паперах. Тепер він згадав, що мав робити. Слід було прокинутись раніше, поки ще місяць не піднявся, але грець з ним, він своє йде рубати, не крадене. Нашвидкуруч одягся, дістав сокиру з-під мисника — звечора наточив — пішов до порога навшпиньки, аби не розбудити Одарку. Було б негаразд, якби дізналась, куди зібрався. Слова не мовить, а подумає хтозна-що. Цікаво, що б вона подумала? Він переміг у собі нагле бажання розбудити Одарку та розпитати, що вона думає про його вчинок, і вийшов з хати.

Василь довго йшов городом до вишеньок, що бриніли сизими тінями, і кроки його все коротшали. Ішов, скутий весняною ніччю, своїми думами, що ніби відтавали, втрачали різкість у синьому мареві навколишнього світу — тихого і врочистого. Лискучий новенький місяць дивився з-під хрещатих брів Василеві в душу — ніби все знав, про все здогадувавсь. Небо було високе, але тепле й затишне, як хатня стеля. І Василеві здалося, що він стоїть посеред величезної хати, і зорі заграють до молодих очей його, і весь він молодий, щасливий, добрий. Тільки тепер він відчув, що на ранок не буде заморозків, зігріваюча вогкість пеленала землю, ніби вибагливу дитину, обіцяючи деревам квіту, а землі ріст. Вишні мрії тепер далеко-далеко, і годі було Василеві дістатися них. Натомість сусідські хати пливли назустріч по ніжному мареву, і в заскленних місяцем рамах видавались людські обличчя, багато облич, котрі дивитимуться, як він, Василь Лозовий, рубатиме молодий вишневий сад, аби не дістався він самотній Варці, що б'ється з дітьми як риба об лід. Кудись у високість відпливала схилена в шанобі перед батьком, але глуха до серця його синова постать. Одарка стояла біля велетенської печі, зігнута роками, хворобою і обвішена сріблястими зірками — дружина його, на котру він ні разу за все життя не підняв руки, але й у серце не зазірнув. Одарка, життя якої минуло поруч і все ж було далеке, як зорі. Він обернувся — нові, просторі й порожні хати залила місяцева повінь — і побрів назад. І знову йшов довго, ніби все ще вагався чи гарячково думав над

життям своїм. Потім сидів на призьбі і поспіхом згор-
тав цигарку, неначе хотів гіржуватим димом загасити
внутрішнє полум'я. Василь відчував: щось важливе
і вкрай необхідне для кожної людини прийшло до
нього, хоч і запізно. То були невеселі й тривожні дум-
ки про душу свою: «Закони потрібні, і вони вірні, по-
ки існують, як русло для людської совісті. Якщо ж
всередині людини порожньо, якщо вона не думає, не
відчуває, не б'ється в душі своїй зі злом за добро віч-
не і любов, якими тримається все найкраще — земля,
весняна ніч, квіт вишневий і молодість людська, —
тоді, й дотримуючись букви закону, можна чинити
злочин. Є щось вище закону, пристрастей, смерті —
душа людська». Василь не міг сидіти спокійно, мусив
думати, думати... Він заплював недопалка і поспі-
хом подався з двору у синю ніч, ніби камінь, що його
випадково зрушили з місця і він котить з косогору
все стрімкіше, стрімкіше, захоплюючи собі подіб-
них — і вся лавина мчить у гірський потік, який
розіллється по долині та дасть ростки життю, молододу-
му і буйному.

Забута сокира холодно сяяла просто місяця відто-
ченим лезом.

Варка заспала. Снівся Іван — за два роки вона за-
була його п'ятики, бійки, матюки і зараз бачила
майже світлим. Ця любов, підігріта розлукою і люд-
ським недовір'ям, впала на дітей — хворобливо, не-
самовито; кожен стрічний уявлявся Варці таємним
ворогом її сім'ї, і — дивно — відчуття вини інших в
її нещасті додавало жінці сили. Вона ще більше за-
мкнулась у собі, відкидаючи всякі спроби допомогти, і
сама борсалась у своєму житті — горда й непри-
мирена.

Прокинулась і хутенько стала розпалювати в печі.
Але вогкуватий торф не горів, лише чадів жовтим ди-
мом. Варка взяла сокиру — тупу, з щербинами — і
вибігла у двір. Краєм ока, ніби нехотя, зирнула на
свій город — як виріс за вчора — і спинилась: драз-
ливо й невимушено впоперек городу бовванів вишняк.
Вона була така певна, що звечора його не стане —
тепер стояла розгублена. Якусь мить добра згодадка
мріяла в її наболілій душі, але слідом вибух при-
страсної злості полонив усе. Жінці вже видавалось,

що Лозовий пожалів її, змилювався над дітьми, задля дітей, ним осирочених, поступився вишневим садом, — а жалості до себе чи співчуття Варка потерпіти не в силі була. Вона бігла до вишень крізь червоний туман ненависті, що застелив очі. Але ні, вона не буде робити це тихцем, вона скаже їм усім усю правду, вона засипле їм очі їхньою милостиною, їхнім співчуттям, ніби сирою землею; вона кине в їх банькуваті очі всю свою любов до Івана, до дітей, котрі виростуть і відплатять за її згорьоване життя, — і Варка, рубаючи, шматуючи вишняк, гукала в зеленкуваті вікна, у чепуристі хати, у штахетні двори, що підступали до неї:

— Сама проживу! Сама! Здохну, а милостині не піду просити. Пльовала я на поміч вашу! Іван вернеться, зачекайте, він вернеться, отоді ви ще заплачете. Картопля, картопля треба мені, а не вишняк!

Коли Варка звалила останню вишню і озирнулася — дерева лежали, ніби занесені в ранніх снігах журавлі.

Вона лихо озирнулася довкола, аби заїстися з кимось і довго, затято лаятись.

Але все мовчало.

З її димаря тремтливо вився димок.

1964

СОНЦЕ

Часом йому самому здавалося, що живе в цій хатині край села відтоді, як Старий запалив на небі першу свічку. Потім люди назвали її Зорею.

Тепер зірок тих навіть Чортові не злічити.

Перше до нього щоночі навідувалися. Стукали у віконце. Ротате обличчя тулилося до шибки:

— Тобі завтра сонце підніматися. На черзі...

Дідько, зіщулившись у своєму кутку, відмовчувався. Гонець для певності ще раз дзенькотів об раму. Відтак шепіт трави під ногами гостя потроху віддалявся.

Згодом перестали кликати. Певно, забули. Стежка до вікна поросла споришем та лободою. На призьбі щоліта викохувалася рясна нехворощ. Узимку вітри, догоджаючи Дідькові, вивершували навколо його осе-

лі кучугури снігу аж до бовдура. Об таку пору ставало зовсім тихо, тільки мишва несміло шолопотіла в підпіллі та подеколи, опівночі, в димар шугала тутешня Відьма — старе, шпетне бабисько. Чорт не любив її. Відьма багато галасувала, безугавно лящала чужими, підхопленими на Лисій горі словами, меглялася по хаті, обриваючи павутиння. А крізь той гамір, гук, герготню проступав чорний жах перед смертю — стара боялася вмирати.

Хоч грати з Відьмою в карти Чорт не відмовлявся — непомітніше збігав час. Він кивав Сніговицям, Сніговиці припадали до шибок, тримаючи на блідих долонях іскринки-каганчики. Хата повнилася холодним синім блиманням. Стара, тасуючи карти, безсоромно шахраювала, тільки обіграти б господаря. Нещирість гості веселила Чорта — він бачив карти наскрізь.

А сонце сходило і без нього — юне, рожеве.

Правда, бачив його Чорт хіба що в години безсоння. Відколи поселився в хатині, вподобав присмерки. Вкладався спати під ранок, тільки-но в небі чувся пошвист — то чорти з усієї землі летіли на схід піднімати сонце. Увечері його будили цвіркуни. Спроквола розплющував очі: останні червонокрилі птахи пливли з хатини. Стіни гасли, смутніли, піч повніла й набурмосювалась. Визирав у вікно — на заході ще палахкотіло горно, але не було кому роздмухувати його і жар остигав, закутувався в сивий попіл. Червоні птахи злітали в небо, і крила їх танули, губились у синюватій безвісті. Небавом з тієї туманистої сині проступали бліді личка зірок. Припізнілі вози, далеко обминаючи Дідькову оселю, вертали з поля. Баби стишували голоси і хрестилися. «Жив! Жив!» — лементували на сухій вербі горобці. Цвіркуни безсоромно славословили Ніч.

— Геть! — гукав Чорт до горобців, і горобці дружно випурхували з гілля, летіли в село.

— Цитьте! — казав цвіркунам. Цвіркуни злякано німіли.

І тоді облягала тиша. Чорт широко розплющеними очима дивився в сутінки, що котилися з поля, — легкі, сірі хвилі. Дідькове серце солодко й смутно щеміло. Сутінки повнили хату, піч і стіни тонули в них, Чорт лишався наодинці з собою. Рипіли двері. Марухи,

перехтячи босими ногами, вносили білі, як Місяць-підповень, свічечки. Чорт нетерпляче махав рукою — Марухи гасили свічки і зникали. Нечутно ступав до села повз Дідькову оселю Сон у довгій білій сорочці. Хата розкривалася, неначе квітка нічної красолі, стіни вже не заступали сухої верби, а крізь стелю світилися ще білі, немічні зорі. Час ледве ворухив крильми, а потім зовсім спинявся, завмирав.

— Живу... — солодко простогнав Чорт, і дві радісні сльози покотилися з його очей по щоках, упали на долівку. Два стебельця бузини випнулися на тім місці з землі, подибали на призьбу й стали під вікном, ніби на чатах.

— Живу... — знову прогучав Чорт. Це були найкращі хвилини його життя — на межі дня і ночі.

Тоді сідав під сухою вербою й свистів, глушачи пісні та дівочий вереск, що долітали з села. Пуп'янки зір тільки починали розпускатися, і Чорт любив їх, присмеркових. Пізніше, коли зорі будуть вповні, він на них і очей не підніме. Кажани линули над самісінькою землею, та, зачувши Дідька, стрілами шугали в небо.

Чорт щасливо, супокійно усміхався.

Десь опівночі Дідько чимчикував до млинівки — змолоти тютюну. Гукав Сон. Той клав свою долоню на чоло млиняру. Чорт пускав колесо. Сокотіла, полохаючи рибу, вода в корцях. У млині пахло борошном, мишами, скреготіли жорна, ерма тремтіли. Дідько тримав під мучником пригорщі, доки вони не наповнювалися доверху тютюновою трухою. Тоді, звисивши до води безп'яті ноги, сідав на греблі, висипав на стежку тютюн, брав його по дрібці, нюхав і голосно, з насолодою чхав.

Місяць-повня, круглий та білий, наче жорно, гойдався над незворушною землею. Хрести могилок темніли на березі річки. Од цвинтаря по крутій місячній дорозі чиясь грішна душа, ковзаючи і спотикаючись, тягла вгору велетенську мажу.

«Врешті, сонячне світло — лише манлива хвиля, що її неминуче заступає Морок, — думав Чорт. — Який сенс важити життям, піднімаючи в небо це розжарене опудало, якщо воно за якісь години знову котитиметься вниз? Скажіть, коли ваша ласка, який сенс? А во-

ни, дурники, все ще сподіваються сотворити світ заново. Воістину, і на землі, і на небі не знайдеш і дрібки мудрості!..»

Очамрілі від Дідькового тютюну, шуки вистрибували з річки, блискали під Місяцем, наче шаблочки злих вояків, і хапали у водянім дзеркалі тьмяні відбитки зір. Зеленкуваті раки хутко виповзали на білий пісок.

Якось його розбудили серед білого дня. Яскраве світло хлюпнуло у вічі — аж защеміло. На порозі стояв худенький, згорьований чоловічок із солом'яним брилем у руках.

— Чого тобі? — буркнув Чорт, ледве стримуючи роздратування.

— Прошу пана Дідька пустити нас у комірне. Погорільці ми. Увесь хутір вогнем узявся, нема де подітися. Я — з жінкою, а вона вагітна, уже на часі. Хоч живим у яму лягай...

— Я що тобі, газда? — вишкірився Чорт, затуляючись волохатою долонею од сонячного променя. — До людей ступай, а чортів я не радив би чіпати, бо й того позбудешся, що маєш.

— Я вже нічого не маю, пане Дідьку, — мовив чоловічок, беручись за клямку дверей. — Окрім жінки. Так ваш брат над нею не вільний, бо то чиста душа.

— Іди, іди, звідки прийшов, — неприязно проказав Чорт. За образу варто було якусь ману кликнути на зайду, але дуже спати хотілося. Повернувся на інший бік і одразу заснув.

Прокинувся од гуркоту грому. Над хатою бухикало, тріщало, важелезне каміння котилося по небесній тверді. «Знову Старий розквотався, — подумав Чорт. — Невне, чимось наш брат допик. Ганяє куцих. А може, сп'яну...»

Доц за вікном лив як із відра. Крізь сіру пелену — дві постаті під сухою вербою. Чоловічок у брилі і молодиця, завинена в хустку, черевата. Тулилася до дерева, поклавши на живіт долоні.

Дідько хутко заплющивсь, але жінка з руками на вип'яченім череві стояла в очах. Опустив руку, торкнувся пальцями округлої, наче живіт молодиці, землі. В землі щось пульсувало, переверталось, пнулось до світла. «І земля вагітна, — подумалось Чортові. —

Ця завжди вагітна. Плодяться, плодяться, а Дідько сонце для них викочуй на небокрай, спалюючи себе, наче куль соломи... Тільки ж який дурень у грозу стає під суху вербу? Старий жодної не промине, обов'язково вцілить...» Дивуючись із самого себе, розчинив вікно і на повен голос, пересилуючи стогін неба та лопотіння дощу, гукнув:

— Гей ти, чоловіче! Хто тебе вчив у грозу під суху вербу ховатися?

— А куди маю дітись? — хмуро відказав той і одвернувся.

— Ну... ходіть уже до хати, — мовив по хвилі Чорт, не в змозі одірвати погляд від живота молодиці. — Грозу пересидите...

Чоловік поклав на плече клунок з пожитками, молодиця взяла з-під верби баняк, і вони ступили до сінець. Уже були в хаті, коли небо з тріском розірвалося навпіл, і вогняна стріла влучила у вербу. Дідькові гості перехрестилися.

— Не поспішайте хреститись, — холодно скривився Чорт. — Не в церкві.

Ратом баняк вислизнув з жіничиних рук, грюкнув об долівку й покотився до підпиччя. Молодиця вхопилася за попереk, сіла на поріг. Судомо перехльоснула її миловидне лице.

— Почалося! — зойкнув чоловічок, підхоплюючи жінку. — Вибачайте нам, пане Дідьку, але почалося! Катерино! Катерино!..

Дістав з мішка сірячок, постелив на лежанку. Уклав молодицю. Відтак розгублено забігав по хаті. Жінка стогнала. «Які ці люди гармидерні!» — Чорт уже жалкував, що змилювався над погорільцями.

— Чого метушишся, чоловічку?

Той настрополохано озирнувся:

— Родити має. А де тепер ту повитуху шукати? Води б зігріти, а як? Усе мокре, така лея...

— На горищі колись солома валялася...

— Хай бог тобі здоров'я дає, пане Дідьку, — прокавав чоловічок і метнувся з хати.

— Дасть, — посміхнувся Чорт.

Гість засунув у піч баняк з дощовою водою, поклав у челюсті віхоть соломи. Дістав з кишені кресало, вишневу губку. Бив кресалом по каменю, сипалися іскри,

але вогка губка й не думала тліти. «Які безпорадні ці люди», — подумав Чорт і гукнув у сіни:

— Маруха, вогню!

Тієї ж миті віхоть спалахнув. По челюстях печі застрибали червоні відблиски. Жінка стогнала. «Хай як знають.— Дідько згорнувся у своєму кутку калачиком і прикинувся, що засинає.— Хай як знають. Що мені до них?»

Не знати, скільки часу сплигло. Можливо, Чорт справді задрімав. Неждано крізь безбарвність затишку пробилось нове відчуття: воно тривожило, баламутило душу, ніби хтось залишив відчиненими і хатні, і сінешні двері. Вітряні веретениці снували по підлозі, сягали кутка й шпигали Дідькове тіло. Відтак веретениць зарясніло, і об'явився біль. Перше тільки дразливий, потім уже глибший, різкіший, буцімто з Дідька плели вірвовки. Чорт кліпнув віями — було вже темно, під піччю цвірчали ніким не вгамовані цвіркуни; раптом нечуваний досі Дідьком зойк заглушив усі нічні звуки. Навіть грішники на самому дні пекла так не репетували. Од того зойку Дідька зсудомило. І знову веретена впились у тіло, вивертаючи нутроці. Чорт, дряпаючи нігтями глину, покотився по долівці.

— Маруха, свічки... — ледь видихнув.

На підвіконні, на комині, у мисниках заблিমали вогники. Чорт побачив зжовкле, пітне обличчя жінки: скусані губи, більмаки вирлатих очей, скорчені пальці у волоссі. Чоловічок м'яв у руках бриля, жалібно дивився на господаря:

— Я в цім не знаюся, пане Дідьку. Хіба я коли бавив? А вона вперше родить...

Тієї ж хвилини жінчині пальці поповзли по тілу до високого півкулястого живота. В цьому повільному русі було щось насторожуюче, жахаюче. Обличчя напружилось, тіло виструнчилось, відтак скинулось угору, наче риба у верші, і знову зойк стьобнув по синіх вікнах. «Як вони важко родять, люді...» — Чорт конав од болю, бо дуже близько од нього була ця жінка, якій боліло. Він вчинив помилку, дозволивши погорільцям переступити поріг своєї хати. Хто впустив до хати, той впустив у себе. Хіба він і його хата — не одне й те ж? Але ж навіщо? Невже вони, бідолашні, не

знають, що все одно помруть: і ті, що родять, і ті, кого родять?

Молодиця затіпалась у чоловікових руках, аж гойднулись та відступили назад свічки, що на комині. Чорта знову скрутило — ламало, шматувало, чавило, ніби він мав ось-ось родити. Приповз до печі, зіп'явся на коліна. Тієї ж миті свічки погасли, у хаті стало темно й тихо, ніби сам Морок ступив на поріг. Навіть породілля примовкла. Було чути лише, як із стріх крапле дощова вода. Чорт мовив у челюсті декілька слів. За хвилину вікна червоно блиснули, в комині гупнуло і посеред хати забовваніла постать давньої Дідькової знайомої — Відьми.

— Бабила коли? — прошепотів пересохлими вустами Чорт.

— Бабила, бабила, тільки замолоду, ясновельможний, — заторохтіла Відьма. — Гадкуещ, завжди була така порохнява? Та усеньке село колись...

— Зроби що треба, — обірвав її мову Дідько, киваючи у бік лежанки. — Лише без балощів...

— Слухаю, ясновельможний.

Знову спалахнули свічки. Помолоділа, добріша з лица, Відьма ступила до породіллі. Чорт забрався у свій куток. Чоловічок, одісланий Відьмою, стовбичив при порозі. Баба поклала на живіт молодиці сухеньку руку. Жінка притихла. Баба засукувала рукави кофтини. Чорт з полегкістю зиркнув у вікно: Місяць уже викотився, висів над млином. Час тютюн молоти. Сьогодні він так і не натішився присмерками. Гості завадили. Швидше б уже родила — і випровадити. Вернути колишній спокій. Хай плодяться, хай ростуть, хапаються за чуби, вмирають. З нього досить цієї катки край села і сутінків.

Раптом зойк, ще пронизливіший, болючіший, страшніший, ніж усі попередні зойки, гойднув хату. Здавалося, стіни впали, земля дрібно-дрібно задрижала, а самого Чорта вивернули навиворіт. Тупі пили шматували поперек. Відчуваючи, що далі терпіти несила, що він зараз волатиме жакніше, аніж породілля, Чорт звівся на ноги, гукнув нетерпляче: «Сон! Сон!» — і, немов підкошений, упав у його рятівні долоні.

І рзбудив його теж Сон. Буцімто з Чорта стягли теплого кожуха — стало зимно.

— Рука затерпла,— тихо мовив Сон.— Якась бездонна ніч. Мені вже давно час на спочинок. Але зараз я тебе знову присплю.

— Не треба.— Дідькове тіло спочивало у приємній втомі та легкості, ніби після лютої борні, в якій переміг. У хаті теж було тихо і супокійно. Звільна дихала на лежанці молодиця. Долоня Місяця спочивала на ночвах, підвіснених до сволока. Чорт підвівся, ступив ближче. В ночвах, сповите білим ганчір'ям, лежало щось крихітне, з видовженою, схожою на глечик, голівкою, дуже смішне в своїй мализні. Воно навіть дихало тихо, мов свічка.

«І стільки мук заради цього кавалка? Які нерозумні люди...» — хотілося звично подумати Дідькові.

Але звично не думалось.

— Тимчасовість, мить, бганка в морі, а теплий, — оскалив зуби.— Парость...

Відтак звів руки над ночвами — грівся. Од крихітного, щойно народженого тіла віяло живим і чистим, наче полум'я червоної ружі, теплом. Тепло те, пестячи Дідькові долоні, розливалось по всьому тілу, розтоплюючи віковичну кригу душі: щось нове, незнане, дивовижне лоскотало й тривожило Чорта.

Вийшов надвір. Ніби мимохідь зирнув угору — небо було чисте, а зорі — пишні, наче річні лілеї. До Дідька підпливали запахи молоді кропиви, лободи, неба, води, очерету, бузини... Дідьковою оселею ставала уся земля, розбуджена весною, переповнена соками, дрімотна й тиха, як сяєво Місяця. Вперше розхотілося сидіти під сухою вербою й пересвистуватися з вітром. Продерся крізь бузину — в поле, ступив на розімлілу після теплої зливи ріллю. Відчув, як тисячі, мільйони паростків, таких, як там у ночвах, вишпиговуються до світла із земної товщі.

— Скільки їх, і всі прагнуть сонця,— жажнувся Дідько.— І всі чекають, що під ранок хтось його вико- тить для них.

Колючі мурахи повзали по ногах, а в глибині тіла знову оживав біль.

«Землі теж болить, коли родить, — подумав Чорт.— Навіть уявити ту муку важко. Але ж родить...»

Крізь біль, муку відчув радість землі, що народжувала, радість парості, яка народжувалась, і добра задрість сповила його серце смутком.

Вернувся до хати. На призьбі, завинений у мішок, ловив дрижаки чоловічок.

— Гаразд, приймаю у комірне, — глухо проказав Чорт, зиркаючи на вербу, що тільки й лишилася суха та мертва цієї весняної ночі. — Жменею молотого тютюну дячитимеш щотижня. Тільки жінці перекажи, хай кутка мого не білить...

— Помагай тобі біг, пане Дідьку, — проказав чоловічок, підводячись із призьби та низько вклоняючись.

— Який там біг... — зітхнув у сінцях Чорт.

Ступав навшпиньки через хату, щоб не розбудити немовля й молодицю. Але в ночвах все одно ледь чуто ворухнулось. Чорт присів на долівку і легенько гойднув колиску. Вгорі, на сволоку, тихо рипнули вервечки. Немовля примовкло, знову задрімало. Сон, геть укоськаний роботою, замаяничив поблизу.

— Така довга ніч, — знову поскаржився. — Сил уже немає. Швидше б ранок.

І побіг, його знову кудись покликали. Чорт, підбгавши ноги, сидів на підлозі, гойдав колиску — йому вже давно не було так гарно. Зненацька почув важку спішну поступ, і в грудях його неприємно схолодало, а плечі опустилися. За вікном прогучав голос:

— Мало чортів зібралося. Багато хто свого кутка тримається. А вже давно на часі сонце піднімати.

Гість трохи зачекав на відповідь, тоді зітхнув і подався далі. Чорт зіщулився, боячись поворухнутися. Раптовий тужний страх здавив горло. Ніби побачив громовицю, якою Старий цілився у його вербу. Голосно заплакало немовля.

— Цить, цить! — підхопився Чорт, узявшись до колихання якимись чужими, одерев'янілими руками.

Тієї ж хвилини на лежанці скинулася молодиця, глянула на Дідька широко розплющеними очима, обіруч вхопила дитину. Чорт вийшов з хати. Раптом закортіло понюхати тютюну. Прощкував до млина по струпчатій полівці — земля теж помітно дерев'яніла, тужавіла. Місяць, блідий, хирлявий, уже тулився до обрію. По сірому холодному небу плуганилась у бік цвинтаря тінь, запряжена у мажу.

А на сході й не рожевіло. Млинар тупцював у хижі. Сну поблизу не було. Чорт пішов понад річкою. За очеретами, в березі, брьохалися русалки. Вибігли на-

зустріч Дідькові, довгокосі, у вінках з осоки, закружляли навколо зеленкуватим манячінням, загукали:

— Полин чи петрушка?

— Полин, — хмуро одказав Чорт, сідаючи на траву. Русалки наполохано стрибали у воду. Розчісували волосся, бавилися з рибами, вервечились по річці. Та з кожною миттю гомін їхній вгасав, як гаснуть під ранок зорі.

— Час додому, дівчатка, — шелеснуло над водою.

— Мабуть, що сонце вже ніколи не з'явиться.

— Швидше на дно, подружки!

— Холодно, холодно, холодно!

Прошелестіло — стихло. Тільки темні бганки по воді. А з неба падали білі птахи — тривожно ячали, збивалися на лузі в гурти й застигали, наче снігові замети. Молоді пагони осоки в'янули, облягали на воду. У березі вже подзвонював дрібними крижінками шерет. Чорт спроквола пішов до хатини. Мертвіюча земля сумно гула під його ногами.

«Хай ще сьогодні ми викотимо сонце на небосхил, хай... — бурмотів до себе. — Але ж це знову одна мить життя — день. Крихітна піщинка у морі часу. Де певність, що завтра сонце теж піднімуть? Чортів і зараз жменя. А сьогодні добра половина нас, як не більше, ляже кістьми. Я згоден загинути, якщо Старий скаже: хлопці, підніміть сонце ще раз і це — назавжди, ніч уже ніколи не наступить, повік буде сонячний день».

Але ж Старий так не скаже. Небо мовчатиме, як мовчало досі. А Чорт мусить полишити затишний куток і ризикувати життям, ніби воно в нього нічого не варте, ніби він матиме інше...

Дідькові груди стискалися од жалю до себе.

Серед колючої п'ятми червоно теплилися хатні вікна. Чорт прочинив двері — челюсті печі лизало полум'я. Просто вогню сиділа молодиця з немовлям. Мале смоктало грудь. По білому жінчиному тілі гуляли блимавки. Чоловік кутав її плечі сірйчком. Чорт забився у свій куток. Хата теж застигала, мертвіла. Крижаніла покрівля, волога після дощу, щулилися стіни, покректував холонучий чернінь, клякнули цвіркуни, і все те віддавалось у Дідьковій душі глухим, глибоким болем. Загупало під вікнами, тривожний голос гінця бився в шиби:

— Чортів лишилося мало, ми не в силі викотити

сонце. Якщо хочеш, аби ніч скінчилася, швидше лети на поміч. Я приходжу востаннє...

— Не піднось дитину так близько до вогню, — мовив чоловічок.

— Воно ніколи не побачить сонця, — заплакала молодиця, і рожеві крапельки сліз упали на долівку. — Хай хоч тепло відчує...

— Все одно колись би померло, — меланхолійно відказав чоловік, ледве ворущачи вустами. — Як і ми.

— Але ж ми щасливіші — ми бачили сонце. Коли б то моя дитина прожила на світі хоч один день... Вночі народитись і вночі померти... Навіщо ж я стільки мук прийняла?

Чорт звівся на ноги — груди відтавали, тіло ставало легким, як вітер. Проходячи повз молодицю, кинув грубувато:

— Якщо не повернусь, малюкові твоєму хату відказую.

Жінка звела на Дідька заплакані очі, в них жевріла надія. Хата теж стрепенулась, відганяючи кволий, передсмертний сон. Чорт пробіг м'якими пальцями по моршкуватім, червонім личку дитини, легко зітхнув і вийшов надвір. Не було ні Місяця, ні зір, ні неба — сама пітьма. Підняв руки, свиснув і шугонув у темну безвість.

Здалося, він летить уже вічність, а попереду жодного просвітку. «Невже заблукав?» — стурбувався Чорт: добру тисячу літ він не ступав далі млина. Аж ось на обрії ніби гранат достиг: червоно-сиза зірниця. Гранат ріс, доки не став променем, що вигулькував з-за краю землі і червонив шмат неба. У березі одвічного океану бурились невидимі хвилі. Їхній клекіт покривався гвалтом, лементом великого стовписька. Одразу стало темно. Потім загрожуюче дихнуло варом. Гарячий крутень заплескав, завив навколо Дідька. Чорт ковзнув по його веретену на землю. З прірви, неподалік океану, пашіло вогнем.

І він зрозумів, що десь там, унизу, сонце.

Чортів було навколо — страшенна сила. І живих, і мертвих. Обсмалені тіла — в червоних відблисках — кривавили усю царину навколо прірви. Юрмище пекельників, дідьків, куцих, водяників, домовиків, лісу-

нів, очеретяників безладно тупцювало навколо довжелезних гаків та линв.

— Чи всі чорти зібралися? — раптово пролунав над натовпом чийсь владний голос.

— Усі, усі! — загукали з боків, мабуть, гінці.

— До праці, товариство!

І стало на царині тихо. Лише океан шумів, б'ючись грудьми об кам'яний берег. Чорти мовчки взялися за гаки і ступили до прірви. Передні одразу ж упали під ноги товариству, та лави на них не зважили: ішли на приступ. Чорні тіні метлялись по червоному полю.

Дивно, але Дідькові аніскілочки не було страшно. Навіть коли думав, що ось-ось передні впадуть і він лишиться віч-на-віч із сонцем. Якась дужа сила підхопила його на своє могутнє крило і несла вгору та вгору. З тієї вишини бачилося стільки, що аж мліло у грудях і сльози котилися з очей од незнаної досі радості. Не шукав сенсу в пожертві, не думав, чи підніматиме хто сонце завтра. Знав одне: він мусить підняти його сьогодні — хай дитинча, яке народилося вночі, побачить світло. А там — що буде.

Нарешті гаки торкнулися тверді. Лави стояли зовсім близько од країв прірви, і було так жарко, що жевріли обличчя.

— Товариство, дружніше! — знову прозвеніло над цариною, і чорти підважили сонце.

Але сонце навіть не здригнулося.

— Товариство, ще дружніше! — покотилося над берегом, пересильюючи гомін океану.

Дідько обіруч вхопився за гак і наліг на нього, відчуваючи, що так само вчинили навколо мільйони побратимів. По краплі вичавлював себе в цей спільний порух: до дна, до останнього подиху — і вже ані сумнівів, ані тихих присмеркових радощів, ані його самого, колишнього. Натомість існував новий Дідько — мільйоннорукий. Він до останку розчинився у гурті.

І гак переваживсь; щось загуло, засичало, заклекотіло під землею. Раптом червоно-малинова, в блаватній намітці куля випливла з прірви. Наляканий океан видихнув пару і відступив, оголивши дно, а шереги чортів упали, скошені язиками полум'я, ніби трава косяю. Сонце спинилось і загойдалося над самісінькою землею, ладне щомиті скотитись назад, у прірву.

— Воно падає! Тримаймо! — заволав Дідько, не впізнаючи власного голосу: таким могутнім та пристрасним він видався.

Міцніше стис держално гака — на царині зводились усі, хто ще мав силу звестися. Тепер Дідько ішов перший. З кожним кроком вогняна хвиля ставала палючіша. І коли руки ладні були розімкнутись, а ноги — підломитися, він думав про молодицю, яка так важко родила вночі... «У цьому є якийсь сенс — родити і піднімати сонце. Чвари, бійки, бруд буденності, все одно сенс є. Життя...»

Тіло поволі згоряло, і болю не було меж.

Тисячі гаків звелися, підперли кулю, що дихала палом, штовхнули її вгору. Розбурхане сонце, засіваючи берег вогняними бризками, легко покотилося по крайнебу.

Земля щасливо затремтіла, ніби в коханні.

Дідько лежав на опалених тілах — помирав. Знав, що помирає, чув, як земля по краплі всотує його сили. Чорти, хто залишився в живих, чвалали до води. Черпали повні пригорщі, бризкали позад себе — з кожної бризки народжувався молодий чортик. І вже було їх на березі без числа. «А я, легкодухий, боявся що завтра не буде кому піднімати сонце, — подумав Дідько. — Старий знався на своїм ділі, коли творив світ».

І він потяг своє чорне, дотліваюче тіло по оранжевому піску — до океану...

1967

ФАШИЗМ

Триптих

Переднє слово

Моїй доньці три роки. Це той щасливий вік, коли світ ще не має тіней і все довкола здається вимальованим світлими, ясними фарбами. Життя для неї асоціюється з любов'ю та добрістю: вона любить маму й тата, тато й мама люблять її, а їх трьох любить добра, лагідна бабуся. Але з кожним днем повнішає потік інформації, що його вбирає жадібний мозок цієї крихітної людинки, і я з болем спостерігаю, як світ бачи-

ться їй все об'ємнішим, а відтак — складнішим у своїх суперечностях. Вона ще борониться, часом аж надто наївно. Коли я доходжу до місця в книзі, де вовк ковтає Червону Шапочку, дочка кладе на сторінку свої рожеві долоньки і каже:

— Цього не читай, тату...

Я перегортаю сторінку, розповідаю щасливий фінал казки і бачу, як личко її випогоджується. Побачивши в парку мертвого голуба, дочка поспішає переконати мене:

— Він не помер, тату, він спить. Ось весною листячко зазеленіє і він прокинеться. Правда ж?

— Правда,— легко погоджуюсь я.

А нещодавно, очікуючи перед телевізором передачу «На добраніч, діти», вона побачила на екрані вибухи, вчула стрілянину (кадри давнього документального фільму) і сумно зітхнула, відступаючи до іншої кімнати:

— Ой і не люблю ж я цієї війни...

Часом я щиро заздрю своїй доньці, але боронитися в такий спосіб не вивчився. Я не можу одірватися од документальної кінострічки воєнних років, не маю сили притамувати свою пам'ять, що підступно чатує на мене кожної миті: світ відкривався для мене в часи грізніші й суворіші, аніж для моєї доньки. Я не можу, як моя дочка, заплющити очі й сказати: «А я вже сховався!» Та й скільки б я не заплющував очей, тривога в мені, в моїй душі, в моєму мозкові — самомана тут не зарадить.

І коли я перед прогулянкою взуваю своїй трьохрічній доньці черевички, я намагаюся безперестанку говорити щось веселе, бадьоре, аби відігнати страшне видіння: купища дитячого взуття в корпусі Освенціму, що став нині музеєм. Я вже другий тиждень метлявся по Польщі з туристичною молодіжною групою і вже трохи стомився од яскравих вражень, мені вже хотілося додому, до своєї донечки, і я все частіше в якомусь готельному номері діставав з валізи крихітні, виготовлені з неабиякою любов'ю до малюків черевички — шкіряні, замшеві, повстяні. Потім ми їхали в Освенцім — за вікнами автобуса зеленіла озимина, в полях бовваніли постаті сівачів, велосипедисти котили по узбіччю дороги, дівчора бавилася просто своїх че-

пурних, підмальованих синім хат. Ясніло небо, сонце було яскраве, але по-весняному ніжне.

— А їх везли, мабуть, теж цією дорогою?..— спитала дівчина, що мовчала од самого Кракера.

— Ні,— коротко відповів гід,— їх везли залізницею.

Відтоді минуло більше року, але я й зараз бачу перед собою цей черевичок за склом музейної вітрини, він лежить зверху, шкіряний, посірілий від часу, моршкуватий. За моделлю він дуже нагадував черевички, які я віз для доньки. І раптом часові площини змістилися. Я почувався батьком, над дитиною якої висне смертельна небезпека. Музейної історії вже не було, була сучасність.

— Останнє, що ми показуємо всім екскурсантам в Освенцімі,— сказав гід, виводячи нашу групу з кам'яного холоду корпусів під ясне небо,— шибениця, на якій знайшов собі смерть за вироком народного трибуналу комендант освенцімського концентраційного табору Рудольф Гесс...

— А інші?..— здавленим голосом спитав хтось із групи.

— Інші?..— перепитав гід.— Інші, хто втік, десь там...— І він кивнув головою в бік од сонця.

ЖЕРТВА ДИЯВОЛА

1

Губи в'яжуть звичний ланцюжок слів, благоговійно біліють на тлі сутани долоні чи зведені догори, випромінюють віру, а молитва все віддаляється, підноситься до рожевих ангельських крил на стелі, ніби хмари солодкого фіміаму, і настає хвилина, коли вчений радник святої служби Юліус Мільх лишається наодинці з самим собою. Тепер слова його і рухи, навіть вираз обличчя живуть поза ним, самотійно, відчужено. Спершу Юліус трохи здивовано спостерігає їх, але дуже швидко це йому набридає, як набридли безконечні відправи в церкві богословської школи. Словам не вперше представляти і боронити його перед чужими очима.

«Але ж подібна молитва мертва, безкрила. Вона здатна сягнути хіба що стелі, а не бога,— картає себе вчений радник і одразу ж заспокоюється.— Якщо той,

по кому панахида, помер еретиком, все одно з тимчасового вогню перейде у вогонь вічний, а удостоївся святих дарів, то і без моєї молитви місце в раю забезпечено».

— О господи і пресвята діво Маріє!..

Зате Юліус бачить, як наливаються соком барвисті вітражі вікон, як линяють та худнуть вогники свічок, і небавом сонячний промінь, наче золочена королівська шпага, наскрізь протинає каплицю. А той, кого повели перед світанком на міський майдан, уже нічого не бачить і не чує, ставши пригорщею попелу, який розвіють по вітру чи кинуть у річку. Юліус пригадає змучене, висохле обличчя грішника — ще вчора вони з братом Роберто доповідали трибуналу інквізиції про еретичні положення, добуті з книг звинуваченого. Груді богослова повняться тихою, світлою радістю, він обіймає і пестить очима сонячний промінь. Воістину великий Григорій мав рацію, щастя вибраних у райських сельбищах не було б повним, коли б щасливці не мали змогу кидати погляди за межі раю та радіти, споглядаючи страждання братів, що їх пожирає вічний вогонь. Він так глибоко не відчував і не радів життю, поки не удостоївся близько познайомитися з діяльністю святої служби.

Шкода, монастирський сад сьогодні знову смердітиме згарищем і паленим м'ясом. А може, вітер у бік міста? Яке блаженство походжати вогкуватими доріжками між покраплених росю виноградних лоз, вслухатись у мелодійний передзвін зозуль, дихати пахощами розмарину та лавру і плести мереживо витіюватих думок. Ось-ось скінчиться аутодафе, брат Роберто Граціано повернеться з майдану. Юліус приборег для нього оригінальну сентенцію. Тут лише він, Граціано, здатен оцінити його дотепний розум, усі інші збожеволіли од ненависті до еретиків. Хіба не варта пам'яті нащадків математична точність вирішення: «Якщо всі три релігії — Мойсея, Магомета і Христа — невірні, то всі люди помиляються; якщо одна істинна — помиляється більшість людей». Братові Роберто це буде до серця, він знову дивуватиметься розумові Юліуса, а це навіть приємно, навіть приховувати — усі ми грішні.

Правда, останнім часом їм дедалі рідше випадає бути наодинці. Верховний інквізитор отець Франціско наблизив до себе брата Роберто, навіть келію одвів по-

руч власної. Братові Роберто всміхається червона шапка абата — отця Франціска шанують у святім Римі. Все — суєта людська. Його преподобіє полюбляє говорити, що відрізняє схизматика од правовірного з першого погляду. А в духовному сині так помиляється. Тільки він, Юліус, знає душу вченого радника святої служби Роберто Граціано.

Панахида за упокій душі спаленого єретика скінчилася, брати-домініканці поважно лишають капицю, гасять свічки. Сонячний промінь плямить дерев'яні постаті пророків і золочені грати кафедри. Юліус прикриває очі долонею — він у молитовнім екстазі, і ніщо не завадить його розмові з богом. Брати розуміюче обминають його, сутани шелестять, ніби сухі губи. «Якщо всі троє — Мойсей, Магомет, Христос — були справжні пророки, посланці бога, і кожен пророкував інше...» Капиця спустилася, в урочистій тиші за вікнами кує зозуля. Сонячний промінь бринить, ніби струна органа. Тоді за спиною народжуються поквапливі кроки, шурхотять мимо і стихають десь там, у глибині капиці. Юліус розплющує очі — перед олтарем стоїть Роберто Граціано, ніби щойно з хреста знятий: обличчя з-під каптура болісно біле, аж зелене.

— Брате Роберто, — кличе Мільх. Йому ще ніколи не доводилось бачити Граціано таким. — Брате Роберто...

Роберто зі стогоном падає перед розп'яттям на коліна, ховає обличчя в долоні.

Здивований Юліус обережно виходить з капиці.

2

Вечоріє. Червоне сонце котиться по вистелених виноградниками пагорбах. Молодо рожевіють струни тополь. Із сизих свічок каштанового цвіту скрапує полум'я. Але сьогодні братові Роберто чужа та меланхолійна краса. Відсутнім поглядом ковзає він по морській затоці, поцяткованій білими вогниками вітрил. Ніби він навіки розпрощався із світом і його гнітить це несподіване побачення. Юліусові тривожно й незатишно під Робертovими очима. Він ще нічого не знає, тільки здогадується: сталося щось лихе, і те лихе загрожує його спокою. Сусідньою доріжкою ходить пріор монастиря з прокурором святої служби. Слова

долітають уривками, немов хтось шпурляє пригорщі олив:

— ...І коли еретика роздягли, почали вмовляти, щоб сказав правду до початку допиту. А він відповів: «Я не знаю, що потрібно вашій милості...»

Брат Роберто заговорив, і Мільха дивує його голос — неждано радісний, легкий і ласкавий, ніби тягар знято з його душі.

— Брате Юліусе, я хочу вас першого повідомити, що твердо вирішив сьогодні ж подати верховному інквізитору п'ять власних положень, несумісних з догматами католицької церкви і буллами його преосвященства папи. Мене зобов'язує так вчинити моя совість.

Щось обривається в грудях Мільха, одразу стає холодно й пусто. Він ще не зважив сповна небезпеки, лише відчув її крижаний подих. Обличчя його помітно блідне, але жоден м'яз не здригається, не порушує виразу поважного благочестя. Прокурор святої служби розповідає абатові:

— ...Тоді наказали ще раз прикрутити мотузок, і прикрутили, і сказали йому, щоб говорив правду з любові до бога. Він тільки простогнав: «О боже!...»

Нарешті Мільх самими губами усміхається:

— Брате Роберто, вас, мабуть, глибоко вразило сьогоднішнє аутодафе. Але ж вам не вперше бачити, як справедлива кара спостигає еретиків і вони конають у земнім вогні, аби потім горіти у вічному. Що сталося?

— Мені відкрилося, що гріх сприяти діяльності, у справедливість якої не віриш. Ми з вами так часто говорили про це, і я зобов'язаний...

— ...Йому ще раз прикрутили мотузок, але він нічого не сказав...

— Ви, брате Роберто, перебільшуєте, — несподівано виривається у Мільха різке, протестуюче, ніби хтось замахнувся на нього, а він мимоволі захистивсь рукою. — Ми рідко говорили серйозно. Невже ви довіряли моїм жартівливим сентенціям?

— ...Потім прив'язали його до верстака за руки одним мотузком і за стегна одним мотузком, по мотузку зверху і над коліньми, і ще за ступню, по мотузку на кожну...

— Брате Юліусе, я супроводив його до самого вогнища, і він не покався, а коли підпалили хмиз і вогонь лизнув його ноги, він засміявся і гукнув, що досі

вірив у господа бога і святу матір церкву, але тепер ні в що не вірить, ні в бога, ні в диявола, бо, коли б існував бог, він би не допустив, щоб люди мучили невинних людей. О брате Юліусе, те, про що ми з вами любимо дотепно позлословити, він сказав на порозі жахливої смерті!

— Брате Роберто, мені здається...

— Я написав отцю Франціско, що надалі не зможу виконувати свої обов'язки при святій службі, бо її діяльність суперечить заповітам сина божого Христа. І я ще написав йому, що кожного спостигне кара за його діла, і молитви та церкви нікому не потрібні. Бог чує достойного всюди — у церкві чи в шинку, перед олтарем чи перед стійлом. Я написав йому, що віра без добрих справ — мертва і що добрі справи — це любов до ближнього і справедливість, а не подорож по святих місцях, сухий бездушний формалізм обрядів. Я написав йому, що єдина заповідь божа — не роби іншому того, чого собі не бажаєш...

— Тихше, ради всього святого, тихше, — прошепотів Юліус Мільх, широким кроком простуючи в глибину саду та захоплюючи з собою Граціано. Він уловив зацікавлений погляд прокурора і пошкодував, що зустрівся з братом Роберто саме сьогодні на очах у всіх. Прокурор з пріором віддалялись.

— Він відповів: «Я готовий служити богові», — і заплакав. Тоді йому прикрутили пальці лівої руки і наказали, щоб говорив правду. Він закричав плачучи: «Пресвята діво Маріє...» Тоді наказали... глечик води... правду...

Над його рівним, влаштованим життям раптово нависла гранітна брила, що загрозливо хиталася, готова упасти від легкого подиху вітру чи необережного кроку. Пристрасні слова Роберто не обіцяли в нім сходів, зараз Юліус спроможний був думати лише про себе.

— Бог свідок, брате Роберто, — це веління вашої совісті, я розумію. Можливо, ми й говорили свого часу щось подібне, я і зараз не пробую заперечити ваші положення, навіть схиляюся перед вашою рішучістю, але згодьтеся, в ці хвилини вами керують швидше емоції, ніж розум. Припустімо, я повторюю, припустімо, ви маєте рацію. Але чи хто достойно оцінить ваш благородний вчинок, окрім хіба що мене? Брати-домі-

ніканці? Вони надто зайняті молитвами, веселими піснями та симфоніями. Отець Франціско, цей караючий бог на землі? На його життя вистачить жертв, світ великий, а життя, дякувати богові, коротке, і він пам'ятатиме вас доти, доки не спопелить ваше тіло. Нащадки? — Юліус сумно й прозорливо посміхнувся. — На землях святої католицької церкви щодня палає стільки вогнищ, у нащадків вистачить власних бід і власного горя. Тепер ви згодні, що одні вважатимуть вас за дурня, інші за еретика, в очах декого розумнішого ви будете смішним фанатиком, а так званий народ вимагатиме для вас повільного вогню? Користі ж од вашої смерті, погодьтеся, нікому ні на гріш. А тим часом яка прекрасна можливість обдарувати людей добром, звісно, відповідно до наших слабких людських сил, відкривається перед вами! Вас наблизив отець Франціско, людина великих заслуг перед святою церквою, і в недалекому майбутньому ви одержите абатство, де зможете наближити життя до своїх прекрасних ідеалів. А хіба зараз, служачи в трибуналі інквізиції, ми живемо не для людства, не для його найсвятіших ідеалів, пом'якшуючи в міру своїх можливостей фанатизм та облагороджуючи ненависть? Зачекайте, будь ласка, я зарані знаю, що ви хочете сказати. Я все прекрасно розумію, бо свого часу сам пережив подібне. Ви зараз страждаєте од майже фізичного болю, що так неможливо, негідно жити, що це лицемірство суперечить розумові, моралі, совісті, що краще загинути, аніж чинити всупереч власним переконанням. А тепер погляньте на себе з іншого боку. Чи замислювалися ви, що швидко смерть легка, бажаніша, аніж смерть на повільному вогні сумління, совісті, маленьких перемог і великих поразок? Перша смерть — героїчна, приваблює, а наше життя — сірі, непривабливі будні. А може, це теж хрест, наша голгофа, і ми розумні, *гомо*, серед темної людської стихії, герої славетніші, мужніші, ніж ті, хто йде за свої переконання на вогнища і безслідно згорає? — Голос Юліуса звучить гордо й переконливо, без штучної акторської піднесеності — цієї хвилини він майже вірить у правдивість власних слів. — А озирніться, гляньте навколо живими очима, яка вічна, нетлінна краса! Хіба вона не варта нашого милування, нашого захоплення і вдячної хвали творцеві — богові? Люди завжди знайдуть причину різати, вішати, пали-

ти і ганьбити одне одного. Бути вище цих дешевих пристрастей...

— То я піду, брате Юліусе, — каже Роберто Граціано, перериваючи його мову. — Хочу встигнути передати положення нотаріусові його преподобія, щоб отець Франціско зміг уранці ознайомитися. Прощайте, брате Юліусе...

— Совість, добрість! — відчайно гукає Мільх, косуючи на темну постать прокурора в глибині саду. — Добро ілюзійне, хвилине, як морська піна, а зло конкретне й довговічне. Вам здається, що жертвуєте собою трохи не в ім'я людства, а погляньте, скільки зла невдячно сієте навколо! Як засумує отець Франціско. «Бретика пригрів», — шептатимуться задрісники. А неприємності, що впадуть на голову ваших рідних, ваших онуків і правнуків і, врешті, ваших знайомих..., Свята служба нікому нічого не дарує. Логіка невмолима: вся ваша жертва в ім'я інших — чистісінької води себелюбство, спасіння власної душі за рахунок ближнього...

Роберто Граціано мовчки повертається, йде у напрямку монастирської канцелярії. І зі збільшенням відстані між ними самотніше й моторошніше стає Юліусові. Він відчуває, що зараз поведеться гидко і згодом зневажатиме себе за цю хвилину, але вже нічого не може із собою вдіяти — страх сильніший за нього. Дрібоче навздогінці Граціано, придержуючи обіруч сутапу:

— Брате Роберто, я перепрошую... Ви не подумайте. Можливо, й справді я дещо перебільшував у колишніх наших розмовах, знаєте, я люблю гостре слово, то ви вже не згадуйте там, у святій службі...

То вже пізніше Юліусові довго бачилась у погляді брата Роберто сумна зневага. Насправді ж його очі цієї хвилини світяться тільки прощенням і неземною ласкавістю.

3

Навіть ніч не приносить жаданого забуття — Юліус перебуває на грані сну і дійсності, знесилюючись у лютих видіннях-передчуттях. По небу метляється масне полум'я, оголюючи потемнілі небесні ребра. Полум'я лиже тліючі ноги Юліуса, приланцюженого до стовпа, і він захлинається від немилосердного болю, каючись

у всіх гріхах, у всіх ересях минулих та майбутніх. На грудях танцюють догори ногами маленькі дияволята, і мальоване полум'я ганебного ковпака пече чоло. Нарешті над ним змилюються, приймають у лоно святої церкви і ведуть до тюремного підземелля, на довічне ув'язнення, на хліб та воду. Його приковують до вогких стін важкими ланцюгами, і течуть дні і ночі, ночі і дні з пекельною повільністю, ніби чорна в'язка смола.

Мільх прокидається, і одразу все пригадується з жорстокою, невмолимою ясністю. Мурована стеля келії, остуджена синім блиманням лампадки в кутку, тяжко, загрозливо осідає, і, вже зараз відчуваючи себе підсудним, звинуваченим, Юліус нітється під суворим оком отця Франціско, починає наполюхано пригадувати всі розмови з братом Роберто.

Він, Юліус, був такий необережний, такий довірливий! Гостре, дотепне слово — це його слабкість, він у душі актор, лицедій, а лицедієві завжди потрібні глядачі, як пані люстро, щоб милуватися власним відображенням. Хіба не він сміявся колись, що служителів бога розвелосся більше, ніж волопасів, і що блазненський одяг ченців приносить їм чималий прибуток? Хіба не він картав духівництво за розбещеність і моральну ницість? А потім патетично вигукував, що глибоко поважає людей, котрі за свої переконання, хоч би якими вони були, сміливо йдуть на вогнище і спокійно дивляться смерті в очі? Вчувши ересь, отець Франціско не жартуватиме, він примусить брата Роберто заговорити. О, він це уміє! І тоді все стане явним. Від згадки про холодну сирість тюремних кам'яниць у Юліуса Мільха мурахи біжать поза спиною. Закінчити на вогнищі чи у темниці так прекрасно почате життя! Який злий жарт долі. І не буде ні приємних роздумів над Арістотелем, що так звеличують душу, ні сонячних росяних ранків у саду, ні хмільної терпкості виноградного вина — усе в міцнім молодім тілі Юліуса волає проти безглуздої напасті. Він падає на коліна і повзе по холодній підлозі навістріч синім тіням діви Марії та її розп'ятого сина. Молиться пристрасно, жагуче, як не молився ніколи, хіба що в дитинстві. Він просить богоматір змилюватися і замовити за нього добре слово перед сином. Хай не губить його молодого життя, хай простить йому зухвалі бо-

гохульства й нерозумні ересі. Юліус спокутує вину тривалим постом та молитвами. По золочених німбах богів мерехтять сині бганки та глибокодумно хмурять воскові чола, потім лампадка змовницьки підморгує і гасне. Забобонна людина сприйняла б це як особливу немилість богів, але Юліус Мільх, учений радник святої служби, тільки шкодує, що олива скінчилась невчасно — звечора полінувався налити. Питьма неждано заспокоює. Тепер він знає: од богів годі сподіватися на раду. Він лишається наодинці з долею і, як оточений звір, раптом знаходить у собі сміливість та сили для відчайдушного нападу. Мільх тверезо й хижо оцінює ситуацію. Невже він марно стільки років вивчав схоластику і всю казуїстику хитромудрого диявола — спокусника невинних людських душ? На останню думку десь у глибині свідомості яснє, він схоплюється за той промінчик надії, але розум продовжує шалено працювати. Страх перед покаранням зникає, всі інші емоції теж пригасають; Юліус Мільх покірно віддає себе у чіпкі руки вченого радника святої служби, звиклого до химер судового інквізиційного процесу. Він, Юліус, боїться, що отець Франціско всіма засобами добиватиметься у брата Роберто імен спільників по думці, і Граціано в камері допитів першим назве його. Це вірогідно лише за однієї умови: якщо розпочнеться справжній процес проти вигаданого кубла еретиків у монастирі. Але отцю Франціско не дуже приємно буде так зганьбитися перед святим престолом, на його славу всевидячого захисника християнської віри упаде тїнь. Отже, верховний інквізитор та вчений радник інквізиції до певного часу спільники, і якщо знайти вдалий привід не розпочинати процесу, а все звести до химерної випадковості, залежної не од людей і не од бога, а хоч би від того самого диявола, згадка про якого так вчасно заяснила в думці...

Відтепер Юліус спокійний за власне життя, і ніщо не заважає йому подбати про інших. Учений радник вдячно молиться невидимим богам. Врешті він, Мільх, не так про себе турбується, як про брата Роберто. Для Граціано це вірний шлях рятунку. Він уникне вогнища, варто лише зізнатись у зносинах з дияволом і погодитись на церковну епітїмію. Йому здавна доля брата Роберто болить гостріше, ніж своя. Скільки вмовляв не гарячкувати, не поспішати, мислячих

людей так мало на цім світі, чи розумно жертвувати хоч одним з них? Спасибі пресвятій діві Марії та її милостивому синові, спасибі заступникові нашому, святому Домінікові, що просвітили раба свого.

Благословляється на світ — сіріє загразоване вікно, з кутка присмерково, химерно проступають образи богів. У розп'ятого Христа — поганська голова диявола. Диявол панібратськи підморгує братові Мільху, лиже багряним, кольору полум'я, язиком зміїсті губи і змовницьки трясє цапиною бородою...

Юліус одвертається.

4

Отець Франціско черпає кухлем звечора запасену послушниками воду і босоніж дріботить вогкою прохолодою стежки. Це він постановив розвести квітники по під вікнами святої служби, хоч багато хто дивувався з того, маючи на думці, що інквізиція мусить гнітити серця еретиків суворістю та неприступністю.

— Свята служба — клопоть царства небесного на землі, — казав таким отець Франціско. — Царство ж небесне не страшить, а пом'якшує грішні душі. Якщо ж еретик уперто опирається волі божій, то хай бачить, що промінює на вічний вогонь та вічну муку.

Особливо ж щедрий сад інквізиції на червоні троянди. Їх тонкі пахощі будять солодкі мрії у верховного інквізитора про вічне блаженство в райських гаях, а дивна ніжність пелюсток зрідні ангельським крилам, що їхній святий трепет благословляє отця Франціско в хвилини інтимних розмов з богом. Років зо три тому він наклав на себе покуту: не поливати квітники і не милуватися трояндами, а весь той час проводити в молитвах. Причиною була тяжка провина: якось на аутодафе, коли зводили на вогнище засуджену ним молоду еретичку, він замість радості, що католицька віра торжествує, відчув у глибині душі гріховну жалість. Правда, та слабкість виявилася хвилинною, і незабаром отець Франціско одминив покуту. Тепер караючі вогнища здаються верховному інквізиторові червоними трояндами, що він їх творить во славу єдиного бога і святої церкви, а червоні троянди на квітниках інквізиції — крихітними вогниками, що ними творець нагадує отцю Франціско про його тяжкі обо-

в'язки перед всевишнім та людьми. Все частіше, коли інквізитор перебуває близько вогнищ, на яких конують уперті грішники, та ще серед усіяних пурпуровими спалахами трояндових кущів, знаходить на нього внутрішнє просвітління, і він плаче од радості, що вподобився не лише відчувати красу і мудрість творця, а й оберігати божий виноградник од лисиць — нечестивих єретиків.

Вода рум'яниться та іскриться в промінні молодого сонця, шелестить візерунчастим листям трояндовий кущ. Отець Франціско ховає руки за спину, щоб не поранити рукавом сутани молодого листя, і нахиляється над трояндовим кущем, пірнаючи в запаморочливі пахощі квіту, зелені та землі. Але марно, дивне злиття в душі земного й небесного, коли чути ангельський спів у кришталевих сферах, не приходять. Він розчаровано випростується і знову йде по воду, та вже не так енергійно і без ласкавої усмішки на обличчі. Надто важкі думи тримають сьогодні душу в лабетах і не дають їй розкритися назустріч новому божому дню. Отець Франціско лишає на ганку кухля і поспішає до келії. Молиться лагідно, спокутливо. Він знає, чим важча рука господня, тим більше любить господь свого вірного раба. Небо послало йому нове випробування. Єдине, що він має, — духовний паросток його, — зробився лукаво мудруючим єретиком. Він виконає свій обов'язок, покарає гординю, хоч би що там подумали в Римі, хай лишень пресвята діва Марія не відмовить йому в силі і твердості, бо він тільки людина, тільки божий меч у непримиренній боротьбі всевишнього з лукавим.

Просвітлений молитвою, що пригасила вагання та сумніви, отець Франціско прямує через залитий сонцем монастирський двір до канцелярії святої служби. Тепер думки течуть звичним руслом, і навіть легке збудження, як перед кожним новим процесом, молодить верховного інквізитора. Стрічні ченці шанобливо вітаються, а він уже підозріло приглядається з-під низько опущеного каптура до кожного, як до можливого однодумця Роберто Граціано. Єресь — то гнійна рана, і знешкоджувати її слід, не шкодуючи тіла. Хіба не благочестивіше пожертвувати сотнею невинних, ніж проминути одного винного? Що важить земне життя порівняно з вічністю? Мить, марево...

У канцелярії на отця Франціско чекає радник святої служби брат Юліус Мільх.

«У душі тривога і страх, хоч уміло маскує», — відмічає тренований погляд отця Франціско, і одразу ж, вирішуючи долю радника, послужливо підкочується думка: «Його часто бачили з Граціано...» Брат Юліус уклоняється, ховаючи обличчя од суворих очей верховного інквізитора.

— Моя вірність католицькій церкві і моя совість зобов'язують донести вам, високоповажний отче, що брат Роберто Граціано, аби втолити нечестиву спрагу свого розуму, продався дияволу, споконвічному ворогові роду людського. Я маю незаперечні докази його добровільної спілки з духами зла і готовий присягнути ся на святім євангелії...

Отець Франціско мовчить, розсипавши по бильцях темного крісла тонкі прозорі пальці.

— Коли брат Роберто шукав філософський камінь, до нього з'явився диявол в образі подорожнього і запропонував свої послуги. Але брат Роберто запитав, хто він такий. «Хто б я не був, тільки я один можу вказати шлях до істини», — відповів спокусник. Тоді переляканий Граціано перехрестився, і диявол одразу ж зник. Пізніше брат Роберто зацікавився таємницею небесних сфер і дуже мучився, що не здатний їх розгадати. Одної ночі, виснажений марними пошуками, він у відчаї покликав Люцифера: «Пане, якщо ти допоможеш мені, я шануватиму тебе у всьому і служитиму тобі». Той не примусив себе чекати — з'явився цього разу в обличчі чорного ефіопа. «Я покажу тобі всі дев'ять небесних сфер, — сказав диявол, — якщо ти продаси мені свою душу і відречешся од Христа й діви Марії». І Роберто Граціано власною кров'ю підписав угоду. О преподобний отче! Якийсь час ми були досить близькі з братом Роберто, і тепер у мені палає гаряче бажання врятувати душу нещасного з чіпких демонських рук і повернути Граціано в лоно святої церкви. Молитви братів та сувора покута...

Мільх усе говорить і говорить, поспішаючи, ковтаючи слова, немов боїться, що йому не дадуть доказати, а верховний інквізитор не перериває його, хоч прислухається більше до себе. Варто лише повірити радникові, і все бачитиметься в іншому світлі, приємнішим, бажанішим. Винні тільки диявол і Роберто: брат Юлі-

ус — верткий богослов. А чи не постраждає в такому разі справа святої церкви? Отець Франціско вагається. Він неприязно думає про зловтіху заздрісників, що обіли святий престол, варто лишень донести їх пресвященству про кубло єретиків у монастирі. Бог почув його ранкову молитву і прислав брата Юліуса — отець Франціско досить потерпав за католицьку віру. Що ж, він схиляється перед божою волею. В покорі Мільха, в голосі Мільха бринять нещирість і затаєна тривога, інквізитор опускає занадто проникливий погляд.

— Єдиний свідок — ще не свідок...

— О преподобний отче! Монастирські ченці засвідчать мою правоту, — Юліус підводить голову.

— Іди, я подумаю, — стомлено каже отець Франціско, намагаючись не зустрічатися з братовими очима.

— Надіюсь завжди і всюди лишатися слухняним сином святої церкви...

«Учені богослови так потрібні зараз серед африканських схизматиків, — думає верховний інквізитор, втупившись у зачинені Юліусом двері келії. — Мені б не хотілось опісля часто зустрічатися з братом Мільхом. У нього багато суетної гордості, і він став свідком моєї слабості...»

5

Брат Петро кладе руку на євангеліє і клянеться говорити святому суду тільки правду.

— Роберто Граціано благоволіє до диявола і має його за божого брата, якого несправедливо позбавили престолу. Роберто Граціано не раз заявляв у трапезній, що істинним творцем був диявол і настане, мовляв, день, коли він займе місце бога. А ще він казав, ніби все добро на землі од диявола, а все зло — від бога, і хто служить богові — бідні та нещасні, а хто служить дияволу — сповнені щастя...

Брат Жан кладе руку на євангеліє і клянеться говорити святому суду саму тільки правду:

— Серед ченців давно ходить чутка, що мати породила Роберто Граціано в шістдесят три роки од диявола, котрий являвся їй в образі вовка. Роберто народився на світ з головою вовка і зміїним хвостом. Два

перших роки мати годувала його м'ясом молочних дітей, яких викрадала ночами в чесних людей...

Брат Альваро кладе руку на євангеліє і клянеться говорити святому суду саму тільки правду:

— Місяців зо три тому несподівано помер молодий послушник Раймунд. Перед смертю він зізнався братам, що одного вечора пішов назирці за Роберто Граціано в кінець монастирського саду. Роберто довго стояв на галявині і дивився в небо. Нарешті звів руки, мовив якісь магичні слова, і тієї ж хвилини з шумом, подібним до клекоту водоспаду й стогону бурі, з'явився чорний демон, жахливий з вигляду. Кудлата голова його сягала верхівок тополь. Демон смертельно ранив послушника Раймунда...

Брат Маттео кладе руку на євангеліє і клянеться говорити святому суду саму тільки правду:

— Роберто Граціано показував братам воскову кулю, що нібито мала зображати собою землю, і проштрикував кулю голкою, щоб загинуло на землі все живе, богом створене...

Брат Антоніо кладе руку на євангеліє і клянеться говорити святому суду тільки правду...

6

Верховний інквізитор :

— Я звинувачую тебе у тім, що ти продав свою душу дияволу і стоїш з ним супроти царства бога-отця і бога-духа святого...

Роберто Граціано :

— Отче! Я завдячую поданим вашій милості положенням тільки власному розуму та своїй совісті і готовий поклястися в тім на святому євангелії...

Верховний інквізитор :

— Я, верховний інквізитор, попереджаю: тільки повне визнання своєї провини, щиросерда сповідь і щира готовність прийняти церковну покуту можуть урятувати твою душу і тіло.

Роберто Граціано :

— Отче! Мені немає в чім зізнаватися. Подаючи свої положення на ваш суд, я хотів лише добра людям та християнській вірі. Озирніться навколо, отче!

Де терпимість і добрість, якими благословив землю Христос? Наша церква втратила будь-яку повагу мирян. Люди бачать у ній швидше церкву антихриста, ніж церкву Христову. Мені те болить, отче...

Верховний інквізитор :

— Я забороняю богохульствувати в цих освячених стінах! О, чому баряться громи небесні? Боже, доки триватиме твоє милостиве довготерпіння?!

Роберто Граціано :

— Отче, не накликайте громів небесних на безневинного! Моя єдина вина — моя совість. Я переконаний, ще ніколи справедливність не захистилася злом, а добро — страшними муками. Мені відкрилися ріки крові! Наша церква захищається кров'ю. У крові невинних мої руки, відколи я при святій службі. Візьміть мої руки і спаліть їх. Кров, кров, усюди кров!

Верховний інквізитор :

— Замовкни! Це кров єретиків, нечестивців, вона виправдовує мене перед людьми та богом! На землі в людських душах точиться вічна боротьба святого духа з дияволом, і я пишаюся тим, що всього себе віддав цій великій боротьбі. Бог дав мені сили та легіони ангелів на підмогу. Я запалив тисячі вогнищ во славу божу і для торжества католицької віри. І доки я живий, інакомислячі вмиратимуть. Першим інквізитором був бог, я тільки його караюча рука...

Роберто Граціано :

— Неправда! Мій бог добрий та милостивий. А вашого бога я проклинаю...

Верховний інквізитор :

— О пресвята діво Маріє, будь заступницею вірному рабові своєму Франціско. Я винен, що в сліпоті своїй звав єретика своїм духовним сином. Я спокутую провину свою, власною рукою підпаливши вогнище, на яким спопеліє його гріховне тіло, а душа його палатиме у вогні вічному...

Роберто Граціано :

— Отче!..

Юліус Мільх, учений радник святої служби:

— Мій дорогий і гаряче любимий брате! Я зійшов у цю сиру темницю не для того, аби сперечатися щодо істинності положень, поданих вами святій службі. Ще раз підкреслюю: можливо, в дечому ви й маєте рацію. І я не збираюся відхрещуватись од власних слів: свого часу ми й справді досить вільно та необережно розмовляли з вами. Я здавався б смішним, коли б навіть наодинці з вами намагався забути ці дотепні бесіди. Застерігаю вас, брате, од єдиного: сліпої довіри до власного судження. Не існує істини єдиної для всіх та вічної, є істина суб'єктивна, істина даної хвилини. Хіба одне це не переконали в примарності всякого знання? Ви, брате, чуєте зараз покаїнні слова людини, яка сама довгий час гнівила бога мудруванням і якій нарешті відкрилася глибина Соломонових слів: «Хто примножує знання, той примножує скорботу...» Отож, брате, сподіваюся, тепер ви погодитесь зі мною: жодна сентенція, яку в сліпоті своїй ми приймаємо за істину, не варта нашої жертви і наших мук. Ви мовчите, брате, але я бачу хід ваших думок і розумію ваше серце. Ви зараз у різкому зіткненні з людьми, серед яких живете, бо неспроможні примирити навколишню дійсність і свою совість. Повторюю, що не збираюся заперечувати плід ваших довгих роздумів — ваші положення. Я тільки вказую шлях, який виведе вас до людей. Тим шляхом є богорівна логіка.

Тільки вона завжди рятувала пробуджені розуми і надто чутливі душі. Логіка готова на ваше найперше бажання заповнити будь-яку порожнечу, перекинути місток над найглибшими проваллями і примирити вас із усім світом, зберігаючи вашу гордість і самостійність. Вам болить, що християнські таїнства осквернюються брудними руками церковних служок і від того велика ганьба католицькій вірі. Логіка ж цілком слушно довела вам, що це питання лише зовнішнього благочестя, і християнські таїнства у брудних руках не втрачають своєї цілющої сили. Та й хіба найгірший служитель бога не вартісніший від найкращого мирянина? Хіба апостол Іуда Іскаріотський не стояв вище Нафанаїла, хоч останній і був чесніший за нього? І, нарешті, якщо існує воля божа, воля вища, ніж моя,

то чому я маю відповідати за свої вчинки хоч би перед власною совістю? Я лише іграшка в божих руках, і чиню я добро чи зло, втім нема для мене ані заслуги, ані гріха. Як бачите, розум здатний виправдати все, саме тому розумні люди ніколи не були і не будуть фанатиками виключної ідеї. Ви, брате, мовчите, ви зневірилися і переконані, що ніхто на цьому світі не хоче зважати на істину. Гаразд, я облишу ваш розум. Я звертаюся до вашої чесності. Одягаючи сутану, ви тим самим обіцяли завжди і в усьому коритися святій церкві. Хіба гідно мислячої людини зраджувати свою молодість? Ви, як ніхто інший, знаєте, що я не менше замислювався над життям, шукав істину і, можливо, мучився тими ж самими болями, але якби свята церква сказала, що в мене лише одне око, я погодився б, хоч напевно знаю, що їх двоє. Отець Франціско милостиво дав вам два дні строку. Ви мусите, ви повинні зізнатися у своїх гріхах і прийняти церковну покуту. Інакше ви згубите і тіло, і душу. Вас сплять навіть не як еретика, а як жертву диявола. Ви можете мовчати, можете зневажати мене, моя совість чиста: я зробив усе, щоб урятувати вас. Я іду, тільки ще раз нагадаю один з принципів судочинства святої служби: небажання полегшити душу каяттям збільшує провину і відрізає шлях до порятунку...

8

У зелено-вощаних сутінках трапезної снується глуха наполоханість чернечих голосів.

— Я не раз бачив, як Роберто тинявся в саду з чорною книгою в руках, щось нашіптуючи, — збуджено мовить брат Альваро і хреститься. — Тільки тепер сподобило мене зрозуміти, що він накликав злих духів...

«Так то ж Овідій! «Метаморфози» Овідія», — хочеться засміятись Юліусові Мільху, але він згідно киває головою і гордовито мовчить: однак не зрозуміють.

— У його келії щонаочі допізна світилося, — шепоче брат Жан. — Якось опівночі я не витримав, підкрався до віконця, аж він стоїть посеред келії з чорною книгою...

«Боже, яка духовна убогість і темнота! — думає вчаний радник і в'яне од наглої, болючої тривоги: — Невже й мене підозрюють, лише мовчати до часу? Невже гадкують, що і я заодно з Роберто?»

— Роберто Граціано щоп'ятниці літав на відьомські зборища пити кров немовлят, — холодно посміхається Юліус. Тільки б не запідозрили в співчутті до еретика!

— О боже! О милосердний! — хрестяться перелякани ченці.

Цієї миті він уперше відчуває в собі ще одного Юліуса Мільха. Той, інший, прислухається до сказаного примирливо, майже без осуду, хіба що трохи дивується з глибин людської вдачі. І вже зовсім спокійно веде далі:

— Я бачив кров на губах брата Роберто...

Учений радник святої служби рушає з трапезної, вдоволено і вже зовсім безбоязно обвівши зблідлі обличчя братів. Насправді ж він поспішає, бо конче мусить зазирнути до себе в душу і зрозуміти, що сталося. Іноді здається, ніби смертельно переляканий, він, не оглядаючись, тікає і в цій судомній втечі занпащує себе. Натомість в душу вселяється хтось чужий, безжалісно цинічний. А ще глибше жевріє неприємна здогадка, що той, чужий, завжди жив у закутках його душі і тільки випростався на повний зріст, учувши німе прохання рятунку.

Юліус Мільх поважно ступає каштановою алеєю. Під ногами хрустять зелені їжачки падалиці. Врешті найцікавіше те, що він, справжній Юліус Мільх, розумний, сміливий, добрий, уживається з тим, переляканим, цинічним. Справді, щойно він підспівував безпросвітному невігластву ченців, які вважають за диявольщину все те, що чуже й незрозуміле їм, навіть поезію. Але знову ж, хіба мусить себе за те зневажати, коли він, справжній Юліус Мільх, внутрішньо сміявся з власних вимушених слів? А не скажи він тих слів, не постережись, — так легко потрапити на вогнище. Отже, щоб на цьому світі розумній людині існувати, доводиться носити в собі обох Юліусів. Невже в тім його вина? Звісно, ні. Винен світ і сили, що створили його таким недосконалим. І якщо бог існує, він не має права карати Мільха за власну творчу неповноцінність. Усе, виявляється, легко й просто. Він багато знайшов, нічого не втративши.

Зовсім не погано відчувати себе здатним на все і від того могутнім, водночас знаючи, що ти — не такий, ти — інший. Ніби величаєшся в небесах між кри-

шталевих птоломеївських сфер і бачиш далеко внизу свою завжди готову до дії звичну тінь. Навіть за найтяжчих життєвих обставин він зберіг не лише чистоту, добрість та мужність, а й повагу до себе.

А мисляча людина здатна жити, лише поважаючи себе. Тепер коли б швидше усе скінчилося. Він хоче спокійно жити і мислити. Гра виснажує. Йому болить не за себе — за Роберто. Чекання вогнища страшніше за саме вогнище. І його, Юліуса, обов'язок полегшити долю нещасного. Тільки тут мусить бути точний розрахунок. Аби ніхто не подумав, що він хоче прискорити слідство. Злий дух здатний на будь-які химери. Десь у старих хроніках згадується випадок, коли демони допомогли еретикові приспати сторожу і непомітно вислизнули з темниці. Треба негайно застерегти отця Франціско.

Юліусові спадає на думку, що в нього самого вселився кмітливий диявол. Але за хвилину він зневажливо сміється з власного забобону.

9

Цієї ночі радник святої служби Юліус Мільх майже не спить. Виснажений, він час од часу провалюється в тривожну каламутну сірість і одразу ж чує під вікном знайомий шерхіт ніг та похоронну молитву. Він прокидається: нарешті почалось і ось-ось скінчиться... Але навколо сама пільма й могильна тиша — наснилося...

Десь на ранок у пільмі народжуються кволі голоси. Вони дедалі густішають, наближаються, скорботні ритми молитви гнітять темряву. Пільма розчахується — по стіні келії повзе багряна хитка тіль вікна.

Юліус стає навколішки перед образами, молиться швидше для годиться.

А процесії із смолоскипами нема кінця — по стінах, стелі, образах шалено танцюють криваві демони.

І несподівано для Юліуса в його душі, зносячи стрункість логічних веж, наростає болісне відчуття провини. Це схоже на відчайний крик смертельно пораненого звіра. Вчений радник заплющує очі, але криваві демони вже топчуть його серце.

Юліус пристрасно молиться, випрошуючи тільки душевний спокій і прозорість.

Нарешті процесія кінчається і за вікном гасне скорботна молитва. Роберто спалюватимуть не в місті, повели на монастирський майдан — отець Франціско боїться розголошу.

Слава Ісусу, церква заступає, з його келії не видно вогнища, і багряні демони не стрибатимуть по стінах.

Тільки в монастирському саду завтра дратуватиме запах паленого.

Завтра він не піде гуляти. Він молитиметься.

Але що подумає отець Франціско? Сумує за еретиком. Не прийшов на аутодафе... В інквізителя — сотні очей, він усе бачить, усе знає. Як Юліус наважився не піти з процесією?

Юліус уявляє суворий погляд отця Франціско, і йому стає страшно. Жодної гальмуючої думки, тільки безтямний страх, страх...

Учений радник лишає келію і біжить навздогін смолоскипному потокові, що жевріє за церковними банями.

Звиклий до поважної ходи, він захлинається нічною вогкістю: тільки б отець Франціско не помітив його відсутності.

А Роберто Граціано він скаже слова християнської втіхи. Він попереджував, він умовляв, Роберто сам не захотів рятуватися. Роберто сам винен...

Але слів уже не потрібно — в широко розкритих очах прикутого до стовпа Роберто Граціано полощуться смолоскипи. Ченці шпурляють під ноги Роберто його книги. Отець Франціско палаючим смолоскипом благословляє хмиз. Вогонь грайливо гуготить і раптом пахає в обличчя еретика полум'ям та димом. Ченці підхоплюють молитву.

«І це — все? — думає Юліус, тверезіючи між темних чернечих постатей. — Скільки страху, боротьби, переживань, і це — все?» Він ще не знає причини свого невдоволення, адже усе сталося так, як він передбачав: на вогні конає жертва диявола. Але швидко розв'язка знімає напруження останніх днів — боротись уже не треба, він лишається наодинці з собою. І жодної логічної завіси, сама тверезість. Дим розвіюється, полум'я весело сокотить, і в тій яскравій віхолі далеко й гордо світиться недосяжне обличчя Роберто. Тепер несла більше себе обдурювати, він мусить зізнатися, що завжди мислив і мислить подібно до Ро-

берто Граціано, але любить своє тіло більше, ніж свою душу. А зараз він просто заздрить мужності Роберто, навіть смерті Роберто, заздрить усьому, на що сам не здатний, і тому ненавидить Роберто Граціано, як тільки людина здатна ненавидіти іншу людину. Великий страх породжує велику заздрість, велика заздрість — велику ненависть. Вогнище вибухає, ковтаючи жертву багряною пащею. І Мільхові раптом болить, що Роберто Граціано надто дешево купляє свою душу, свою волю і свою правоту. Не тямлячи себе од ненависті, він розштовхує ченців, кидається до вогнища і кричить у тріумфуючо-блаженне обличчя отця Франціско:

— Повільного вогню йому! Повільного!..

ПОЛЮВАННЯ

«Моя люба! Ти чекаєш од мене романтичних історій про нашу боротьбу в незатишних азіатських степах. Але війна — не розвага. Війна — це важка й небезпечна робота в ім'я трет'яого рейху, в ім'я майбутнього німецького народу. Хоч, звісно, для мого аналітичного розуму і тут є чимало поживи. Я спробую втілити твою примхливу цікавість, розповівши про один з моїх психологічних експериментів. Скромно сподіваюсь, що їх достойно оцінить наш великий фірер у недалекому майбутньому, коли до його ніг покірно ляже мільярднолюдна Євразія...

Почався цей експеримент раніше, в перші дні війни із збільшовиченими скіфами. Після закінчення училища я приймав на плацу одного з гарнізонів щойно сформований взвод. Ти можеш уявити собі стрій новобранців далеко не першого потоку, тобто людей у літах, батьків сімейств, з цивільними животиками і цивільними обличчями? Замість подвигів на фронтах, у полум'ї історичних битв, про які всі ми стільки мріяли, мені всміхалося робити солдатів із цих жирнуватих бюргерів... Але це був мій вклад у велич Німеччини, і я не шкодував зусиль.

Взвод кресав підковами асфальт. Наш народ, завдячуючи славній історії та мудрості фірера, — дисциплінований, але естетика стройового кроку, як і бального танцю, вимагає чіткості, викінченості рухів.

Особливо старанно, а від того й смішно, гунав чобітьми третій зліва.

— Третій зліва, до мене! — скомандував я.

І поки він біг, поки доповідав, втупивши в мене налякано-віддані очі, я багато згадав і багато передумав. Усе ж ми, німці, надто сентиментальний народ, і це нам шкодить. Тіні дитинства завжди зворушуватимуть нас. А для мене вони тим світліші, що осяяні спогадами про тебе: заколисані сонцем вулички, червоні череп'яні дахи між рясною зелені, остогидле і водночас рідне шкільне подвір'я і наш учитель літератури Юліус Мільх. Пам'ятаєш? Так ось, перед мною виструнчився він... Доля поблажлива до слабих, я ж уже тоді хотів бути сильним і в складній, поставленій передо мною дилемі вбачав її благість. В ті хвилини я вперше глибоко уяснив пророчу правдивість фюрерових слів, що гнила інтелігентська мораль, на якій нас виховували, не придатна для побудови вічного рейху. За нами розгублено, очікувально стежили півсотні поглядів, у які я був зобов'язаний вселити сталеву армійську відданість. Цього чекав од мене німецький народ. А просто мене застигли знайомі очі учителя літератури Юліуса Мільха — і якусь ледь уловиму мить мене тіпало од дикого бажання винувато обсмикнути мундира та пригадати хоч один рядок з Овідія.

— Кру-гом! — басом гримнув я. — Стройовим кроком — руш!

Мільх лантухувато повернувся і розмахнувся ногою, ніби збирався пофутболити сонце. Я несподівано відчув, що мене бісить кожен його незграбний рух — людини цивільної і чужої нашим ідеалам, нашій енергії. Під яскравим сонячним небом суворо й чітко чорнів асфальтований плац. Штраус, стрункий, голубокий німець чистої крові, учить стройовому кроку цих лисих блазнів, а не готується до московського параду переможців? Скільки літ він, Юліус Мільх, учитель літератури, фарширував мою голову любов'ю до всіляких Овідіїв та Данте, і я довірливо зубрив їхні сентиментальності замість того, щоб сталити свої волю і тіло! Погодься, що чоловікові не воювати, однак, що жінці не народжувати. Він же все життя учив проти-лежного. І я, вже не приховуючи раптової ненависті, закричав:

— Носок тягни! Тягни носок! Бігом — руш! Раз-два, раз-два, раз-два! Ногу, ногу! Лягти! Встати! Лягти! Встати, лягти! Встати! Перебіжками — вперед!..»

— Що сталося, Юліусе? Я звеліла Кларі прибрати обід, бо все на столі чахло.

— Боже, я справді запізнився! — Трохи розгублено й метушливо: — Але не хвилюйся, люба, прошу тебе, нічого не сталося. Зі старим учителем Юліусом Мільхом ніколи нічого не трапляється, крім одного — він зустрічає своїх колишніх учнів і пересвідчується, що земля ще вертиться, а час не знає спину. Все тече, все міняється, як полюбляли говорити древні.

— Юліусе, ти зобов'язаний берегти себе. Учнів багато, а ти в мене один.

— Сьогодні особлива зустріч. До школи завітав Франц Штраус, пам'ятаєш, коли він був школярем, часто брав книжки з моєї домашньої бібліотеки, потім командував взводом там, на Сході. Тепер він — полковник бундесверу і по-давньому сентиментальний та войовничий. У нас, звісно, було що згадати, таке не забувається. Він напросився на вечір, і я не міг відмовити.

— Чому ж ти не сказав одразу, Юліусе? У нас будуть гості, а я спокійна. Зараз ми з Кларою подумаємо, чим пригостити твого фронтового друга.

— Люба, він був моїм командиром, а не другом.

— І все ж це дуже романтично...

Мільх пройшов до кабінету, щільно причинив за собою двері і опустився в крісло. У вітальні мелодійно й заколисує пробив годинник. Так було вчора, позавчора, так буде завтра, і так буде завжди. А війна, фронт, лейтенант Штраус — то тільки поганий сон, який ніколи не повториться. При зустрічах він завжди говорив з учнями трохи поблажливо й іронічно, як людина, що прожила довге життя і знає, чим усе на землі кінчається. Тільки коли до канцелярії ввійшов Франц Штраус, Мільх ледве стримався, щоб не підхопитися із стільця і не виструнчитись. Навіть ноги зсудомило, а руки конвульсійно тіпнулись і випрямилися. «Ну, старина, ви прекрасно збереглися, — басовито промовив Франц Штраус і опустив руку на вчителеве плече. — Ми ще про себе нагадаємо...» Мільх згідно всміхнувся і мимоволі розправив плечі. Цей рух став першим його кроком назад, у минуле. Штраус

говорив, сміявся, слухав так, ніби його і вчителя зв'язувало щось більше, аніж уроки літератури. Вони були спільники, і полковник Штраус без слів, але настирливо нагадував про те. Головне ж, скільки не копався вчитель у пам'яті, він ніяк не міг пригадати колишнього учня Франца, а бачив лише лейтенанта Штрауса в новенькій формі на чорному, залитому сонцем асфальті і відчував, як дубіє його сковане невидимими оковами тіло. Навіть тепер він не належав собі, а весь був у владі лейтенанта Франца Штрауса. Вони зайшли до кафе, замовили коньяк. «За героїчне минуле!» — сказав Франц Штраус. І Юліус чітко, ніби по команді, підняв руку з чаркою, хоч його зовсім не радувало повернення минулого. Він сковано сидів за низеньким столиком кафе, втягнувши голову в комір пальта. Вони випили ще по одній, але навіть міцний коньяк не міг приглушити почуття провини та ніяковості, що він, солдат, сидить за одним столиком з офіцером, ніби рівний з рівним. Це було майже неймовірно, але справді так: поруч Франца Штрауса він забував своє довге життя серед книг, учнів, сім'ї і повертався на залитий сонцем стройовий плац...

«Ти пишеш, чи не скучаю за нинішнього життя по музиці, що в ній так яскраво проявився геній нашої нації. Люба моя, ти дружина німецького офіцера і мусиш розуміти, що військова справа — це теж музика, хай набагато раціональніша, ніж сентиментальність Моцарта, зате величніша й урочистіша за будь-які хорали. Коли я крокую вздовж застиглого строю, мені привиджується дитинство: відкрите піаніно, напружена стрункість струн, а замість блискучих багнетів і касок — чорні та білі клавіші, які тільки чекають владної руки, щоб народити бажану мелодію. Один твій рух, одне твоє слово — і стрій упаде, розсиплеться, вишикується в нові геометричні фігури, дивуючи небо чіткістю, строгістю ліній. Можеш заплющити очі і насолоджуватися своєю грою у цілковитій певності, що мелодія звучить і що твій колишній учитель Юліус Мільх з усіх сил витягує носок, ніби під твоїм пильним оком...

Так ось, про Мільха... Чесно кажучи, мій розрахунок виявився не зовсім точним. Я не сподівався, що випадок на плаці так сильно вплине на вчителя. Те-

пер я можу це пояснити: надто різким виявився перехід від неврастенічного гуманізму древніх до суворості армійської дійсності. Мільх — не мужчина. Мільх — учитель літератури, і тільки. Це був навіть не переляк, а глибока психічна травма. Помітивши мене за кілька десятків кроків, він механічно переходив на стройовий крок і щиро, хоч і незграбно, кресав тротуар, аж мені робилося шкода інтендантської служби. Стоячи в строю спиною до мене, Мільх з хворобливою готовністю чекав моїх команд і здригався, варто було мені лише кашлянути. Психічна травма заважала йому стати солдатом, я ж на перших порах цього не розумів, злився, вдавався до нових ексцесів і лише поглиблював рану. Але ж ти розумієш, люба, що інакше я не міг повестися. Коли йдеться про долю нації, доля одинака нічого не варта. Я майже вдвічі молодший за багатьох солдатів і, коли б не продемонстрував одразу своєї сили та влади, не зміг би дати третьому рейху зразкової військової одиниці. В моїх руках молот, яким нація кує своє майбутнє. Цілком випадково під цей молот потрапив мій шкільний учитель. Така доля маленьких людей: маси не здатні мати власну думку і діяти самостійно. Історія доручила цю місію нам.

Звісно, я — жива людина, і мене цікавило, чи впізнав Мільх свого кращого учня (школярем я полюбляв красне слово, особливо зворушувало мене, коли Юліус читав древніх уголос, із властивою йому патетичністю, в цьому було щось величне, піднімало дух).

Коли нарешті нас розмістили по вагонах і повз вікна попливли рідні ниви, я скористався своїм сентиментальним настроєм і наказав покликати Мільха до офіцерського купе. Юліус зумів бігти навіть у переповненому вагоні — в думці я це відзначив не без задоволення — і, захеканий, виструнчився переді мною:

— Пане лейтенант, рядовий Мільх...

— Облиште хоч зараз ці формальності, Мільх. Я стомився од них, — сказав я. — Сподіваюсь, ви давно впізнали свого колишнього учня Франца Штрауса?

— Так точно, пане лейтенант...

Я уважно спостерігав його, але клянусь, цієї хвилини на його обличчі не відбилосся жодного почуття.

— Прошу сідати, — промовив я, децю здивований відсутністю очікуваних емоцій. — Ви, вчителю, мусите

зрозуміти, ці дні ми готувалися воювати, а на війні не до лірики.

— Так точно, пане лейтенант...

— Я запросив вас сісти! — У моїм голосі почулося легке роздратування, і Мільх покійно опустився на краєчок лави, неприродно випрямивши спину і відкинувши назад голову, ніби сидючи виконував команду «струнко». Але роздратування швидко вивітрилося, за вікном метелились переліски, у долині синювато дзеркалилася ріка — все таке рідне щирому німецькому серцю, що хотілося ніжності: — Пам'ятаєте, вчителю, як шумів на шкільному подвір'ї старезний дуб? І сипав на мураву жолудями. Ми шпурлялися жолудями під час уроків, а ви добродушно відбирали блискучі кульки і складали на столі, ніби обійми пафронів.

Напружені очі Юліуса Мільха мовчки стерегли мене, ждучи тільки наказу. Правда, іноді його сухі губи несміливо здригались, ніби збиралися щось сказати, і одразу ж прирікали себе на безмовну статутну строгість.

— А пам'ятаєте... — почав я, все ще сподіваючись розбудити вчителя і зводячись на ноги, бо дитячі спогади завжди приємно зворушували мене. І тої ж хвилини, навіть раніше, підхопився з лави та виструнчився Юліус Мільх. Було таке враження, немов протягом усієї нашої розмови він тільки й думав, як би не прогаяти мить, коли слід підвестися і тим не порушити військового статуту. І ще я зрозумів, як важко було йому сидіти в моїй присутності. Все в ньому, набуте останніми місяцями, опиралося подібному святотатству. І навіть при великому бажанні він уже не міг бачити в мені свого колишнього учня Франца, він бачив тільки лейтенанта Штрауса.

— Ви вільні, Мільх, — сказав я.

Юліус Мільх радо віддав честь, чітко повернувся кругом і покрокував у купе. Я замилувався наслідками власної роботи — його бездоганим стройовим кроком...

Того дня мені було трохи сумнувато, я меланхолійно дивився у вагонне вікно і думав про долю великих націй, яким доводиться розлучатися з мотлохом минулого, щоб утвердитися у великім майбутнім.

Поїзд мчав на схід...

Ти, певно, вважаєш, що я пишався: в третьому рейху стало більше на одного солдата і менше на одного інтелігента. Але помиляєшся, любя. Людина, попри свою стандартність, все ж складнувата машина. Покірність Мільха, його хворобливий страх перед військовими догмами могли виявитися звичайнісіньким гіпнозом, який безслідно розвіється, щойно вчитель потрапить в інші обставини. І незабаром мої побоювання підтвердились. Нас розмістили в одному з азіатських сіл, на кордоні лісових масивів. Почалася перша й остання порівняно терпима наша зима. Рух лісових бандитів, яких тут прозивають партизанами, ще не став загрозливо масовим; час від часу нас тривожили невеликі загони, що намагалися захопити зброю і безслідно розтанути в хащах. Наш взвод в основному воював на провольчому фронті Німеччини і ліквідував більшовицьких активістів. Ти цодумаєш, що це чисто поліцейська місія; тоді й мене це муляло, але тепер я розумію, що великий фюрер дивився далеко вперед і беріг нас для важливих справ.

Так ось, уяви собі сцену: примітивне, побілене зовні та всередині стійло азіатів, що в них зветься хатою. В подібних норах змушені мешкати й німецькі солдати, бо в цім дикім краю і морози дикі. Перевіряючи пильність вартових, я обходжу ввечері хати, зайняті взводом. Шарпаю рипучі двері і застигаю на порозі, не вірячи власним очам. Сутінки. На припічку блимає каганець — своєрідний технічний витвір азіатів: розплескана снарядна гільза, а в ній — смужка шинельного сукна. По підлозі рачкує солдат Юліус Мільх з русявочубим азіатиком на спині. Азіатик знахабнів, буцає коліньми його в спину та підхльоскує долонями: «Но! Но!» Юліус засапавсь, але підстрибує і навіть ірже. Я перевів погляд на жінку, що стояла біля припічка і чітко вирізнялася на тлі каганця суворим темним профілем. Думаєш, в її очах світилася хоч крихітка вдячної радості, що солдат великої нації опустився до гри з азіатиком? Ні, з-під хмурих брів проглядав тільки біль, що її нерозумне дитинча грається з кривим ворогом. І я зрозумів, що ця жінка швидше задушить власного сина своїми корявими руками, ніж виховає його вірнопідданим третього рейху. В такі хвилини ще раз переконаєшся в мудрості нашого фюрера: справді, в ім'я майбутнього німець-

кої нації це плем'я лишається тільки знищити. Білі лантухи пари хлюпнули через поріг і вихопилися на долівку. Юліус повернув набрякле обличчя — здригнувся, рвучко підхопивсь на ноги і виструнчився. Азіатик ковзнув з плечей, розпластався на підлозі, захлинувся від плачу і кинувся матері в ноги. Жінка не рухалася, мовчазна й сувора. Я повернувся і вийшов з хати. Мені остогидла божевільна готовність Мільха скорятися. Він був покірний, але не мій.

Ти хотіла романтики. Що ж, ось один досить романтичний малюнок. Поглянь на карту — десь далеко на схід від рідного Рейну, в далеких азіатських степах загубився твій чоловік. Уяви приземкуваті оселі серед степу, червоний прямокутник школи — наш опорний пункт, — крихітну учительську з синім глобусом на шафі і моїм ліжком біля залізної грубки, яка ненаситно пожирає принесені дрова, аби хоч трохи захистити німецького офіцера від цього проклятого російського морозу, що геть помалював шибки кучерявим інеєм, прислухайся до рипучих кроків заkostenілих вартових під вікнами... У двері несміливо стукають, на порозі виструнчується викликаний мною вчитель древньої літератури Юліус Мільх. Я ходжу по кімнаті, торкаючись пальцями чола, немов забув щось дуже і дуже важливе — кожен рух і вся сцена зарані мною продумані. Не слухаючи казенних Мільхових слів, декламую, неначе в приємнім забутті:

З надією благає ангел бога:
«У світі диво дивнеє росте,
Тії душі проміння золоте
Сяга і в наші лазурові гладі,
Тож хай сюди їй стелеться дорога,
Без неї й небо не таке святе,
І праведники моляться за те,—
Нам тільки милосердя на заваді».
І мовив бог... І мовив бог...

Я повертаю до вчителя просвітлене й очікуюче обличчя, і раптом його строго вимуштрувана лінія губ ламається, обличчя блідне, а в очах спалахує давній вогонь фанатичного поклонника Данте:

І мовив бог: «Пождіть, усі ми раді
Забрать її, та є один, хто зна,
Що не йому судилася вона,
Нехай вона в його побуде владі,
Колись він скаже в пеклі: «Душі злі,
Я найсвятішу бачив на землі».

Ту донну ждуть в небесній високості,
Ні, не злічити всіх її чеснот...—

підхоплює його простуджений, хриплий голос, і бачу дві сльози, що котяться по обморожених Юліусових щоках. Ще хвилина, і він упаде мені до ніг, вдячно цілуватиме мої руки. Відтепер — він мій.

Любов питає: «А чи справді може
Така з'явитись серед смертних дів?» —

патетично, як він умів це на уроках літератури, декламує Юліус Мільх. Я опускаюся у плетене директорське крісло, запалюю сигарету і слухаю, насолоджуючись своєю перемогою.

Він — мій!»

— Люба, ти не бажавш розважитися спогадами? Правда, відколи розбрелися діти, ми тільки те й робимо, що згадуємо. Але сьогодні особливі спогади.

— Я розумію, любий. Лише подзвоню двірникові, хай попередить, помітивши у нашому під'їзді військового.

Мільх ще не знав, навіщо йому ця запізніла сповідь, але чекав, прагнув її, снуючи за дружиною нетерплячими очима. Врешті, сам бог створив подружжя, щоб розділити на двох важку життєву ношу. Чому він один мусить знесилюватися під тягарем, якщо брав його на свою душу заради сім'ї? Цей Штраус стільки нагадав, геть скаламутив душу. Хоч навіщо таїтися перед самим собою? Хто-хто, а він, Юліус, знає за собою страх перед відповідальністю. Смішна інтелігентська звичка — перекладати відповідальність на плечі іншого і тим звільняти себе од можливого гріха. Він пам'ятає подібне почуття. Невже там, на пожарищі, було те ж саме? Поки дружина дзвонить двірникові, можна говорити з собою відверто. Потім вона покладе трубку, і він казатиме зовсім інше, щось дуже правильне та логічне, бо кожній людині треба виправдатися в очах інших, щоб поважати себе. Він міг нічого не сказати лейтенантові Штраусу і тим урятувати русявого хлопчика, що був схожий на його меншого сина, але він доповів, як того вимагав військовий статут, лейтенант Штраус і фюрер Гітлер, бо не міг би прожити й дня з такою ношею на плечах. Можливо, він просто слабкодуха людина, дуже слабкодуха, але Штраус остан-

нім часом був такий добрий, Мілх йому довірився, зумівши переконати себе у Францовій доброті, а коли зрозумів, що помилився, було вже пізно, було надто пізно, він мусив виконувати наказ, він був тільки солдат. О, як усе це жахливо! Війна, смерть...

— Розумієш, я був тільки солдат, і все це смішно — муки совісті, почуття провини. Якщо вже казати про вину, то винні сімдесят мільйонів німців, і в загальній вині моєї — одна сімдесятимільйонна. Але сюди прийде цей Штраус, він сьогодні дивився на мене, ніби на спільника по злочину, і ти мусиш усе знати...

— Любий, якщо це тобі неприємно, ти нічого не пригадауй, іншим разом...

— Ні, я мусив давно тобі все розповісти. Знаєш, я був такий самотній в армії, і цей Штраус, він не був другом, він був командир; у нас склалися дивні стосунки, тепер я розумію, він був садист, хитрий садист... Але це не головне. Я дуже скучив без тебе, без дітей. А в тім домі, де нас розмістили, був хлопчик одного віку з нашим найменшим, Івасем звали, Ганс по-нашому. Таке собі звірятко п'ятирічне, спершу, як і мати, зуби показувало, далі звикло, ми здружилися, чи що, коли можна говорити про дружбу в цій холодній пустельній країні. Навіть у жмурки повесні грали. Я очі каскою прикрию, а він шусть у в'яз. На їхньому подвір'ї товстелезний стовбур зваленого в'яза білів. Деревина висохла, вимокла, а всередині — дупло. Спершу вузеньке, дитині ледь прослизнути, а далі ширше та глибше. Тоді я ходжу навколо в'яза, начебто ніяк не здогадуюся, бурмочу сердито, а він заливається собі щасливо. Я й грався з ним заради сміху того — вже давно поруч мене ніхто не сміявся щасливо, усі лише командували, стріляли і помирали...

— Любий, але я не бачу в цьому нічого поганого. Хоч то і був син ворога, ви ж не з дітьми воювали.

— Ти знову нічого не зрозуміла, а цього разу мусиш зрозуміти, це потрібно для мене. Партизани підірвали нашу машину. Убило шофера, і нам було наказано знищити село, тоді існувала вказівка фюрера: за одного німця — сто тубільців. Це було жахливо. І я нічого не зробив, щоб урятувати хлопчика. Хоч, власне, що я міг зробити? Хіба попередити жителів села і втекти з ними до партизанів. Але Штраус не раз застерігав нас, що сім'ї зрадників будуть безжаль-

но розстріляні. Я підписав би вирок тобі, дітям, нашому найменшому. Все було скінчено за дві години. Але перед моїми очима досі це біляве волоссячко, сині очі і цей сміх... Штраус усе нагадав, коли б не Штраус...

— Любий, тепер я розумію. Це справді страшно й дуже неприємно. Я мати, я знаю, як важко народжувати й ростити дітей. Але чи слід так побиватися? Твоя совість чиста, ти сам кажеш, що був тільки солдатом. Винні ті, хто наказував стріляти. До того ж вирішувалося, кому жити — нашому синові чи тому хлопчикові. Любий, не ми вирішуємо людські долі, усе в руках творця, і якщо бог поклав — жити нашому синові, — нам лишається тільки схилити голови перед божою милістю...

«Весна дарувала довгождане тепло, бо ми геть заkostenіли серед сніговиць. Принесла вона і нові турботи. Лісові бандити нахабніли з кожним днем. У травні поблизу села партизанська міна висадила в повітря нашу машину з провіантом. Шофер загинув. Аби зрозуміти дальші події, люба, треба знати психологію місцевих тубільців і зазирнути в майбутнє. Азіати ніколи не стануть на коліна добровільно, їх треба примусити до цього. Ми, військові, вже давно в цьому переконались і тому зустріли наказ про знищення села, де жили, як вимушений, але неминучий і цілком умотивований захід. Або ми, або вони. Третьому рейху і більшовицькій Азії на одній планеті не існувати. І ви там, у тилу, мусите зрозуміти, що з більшовиками можлива лише одна війна — війна на винищення.

Я не описуватиму усіх подробиць операції, можливо, неприємних твоїй ніжній жіночій натурі. Війна — це суто чоловіча справа. І навіть мені, кадровому військовому, було сумно дивитись, як горить ніжний вишневий цвіт (село невеличке, і кожна хата у вишневому вінку). Спершу пелюстки темніють, згортаються, квітки закриваються, захищаючи плід, — звичайна реакція живого організму — і опадають сірим попелястим дощем. Тут ми діяли не зовсім продумано. Варто нам вийти за Волгу, як сюди хлинуть маси арійських колоністів, а вирощувати сади треба десятиріччями. Відтепер це наша, німецька, земля, і, борючися з

тубільцями, ми мусили б ставитися до неї дбайливіше. Хто зна, може, за кілька років і ми з тобою зів'ємо літнє кубельце серед цих білих садів на березі тихої тубільної річечки?.. Ото буде ідилія!

Але це вже другорядні емоції. Звісно, ти здогадуєшся, що я цілком скористався з ситуації для продовження психологічного експерименту з Мільхом. Наказав йому особисто зайнятися кількома хатами, серед них і тією, де жив хлопчик. Я нічим не ризикував — село було оточене. До того ж сам я перебував недалеко і міг у будь-який момент проконтролювати вчительську роботу.

Майбутнє нації кується не тендітними пальчиками в білих рукавичках, а сильними солдатськими руками. Уяви величезне попелище з чорними хрестами тубільних димарів — це й було місце дії. Я доповів у штаб, що наказ виконано, але не знімав вартових, знаючи підступність азіатів і підозрюючи, що дехто перечікує лиху годину в погребях та ямах. Ніжне весняне сонце хилилося до обрію. Диміли головешки. Після зойків, команд, автоматної тріскотні дивувала й голубила цілковита тиша. Віриш, цієї хвилини мені хотілося якихось урочистих віршів. І щоб звучали вони здалека, ніби орган у костьолі. Бо лише містична урочистість могла освітити нашу буденну чорну роботу. Я патетично сказав солдатам, що працювали в одній групі з Мільхом:

— На вас дивиться майбутня Німеччина!

І водночас прискіпливо придивлявся до Юліуса. Але не помітив нічого, окрім незвично блідого обличчя.

— Ви задоволені сьогоднішнім днем, Мільх? — запитав обережно.

— Так-точно, пане лейтенант, — почувалася стандартна відповідь. Але погляд його свавільно обминав мої очі.

Я повернувся й пішов вулицею, вздовж повалених тинів та прив'ялого вишняка. Окрім інтуїтивної підозри, мене розізлила думка, що настане день, коли Мільх намагатиметься звинуватити в сьогоднішнім лейтенанта Штрауса, а себе виставлятиме чистим та невинним, як свята діва Марія. Звісно, думка була неврастенічна. Третій рейх стоятиме вічно, але я не міг од неї одмахнутися. Думка підштовхувала зробити

все, аби Юліус не виправдався навіть перед самим собою.

— Мільх, за мною! — кивнув я в простір, що одразу відлунив спішними кроками учителя. Ми вже проминули подвір'я, на якому Юліус грався в піжмурки зі своїм азіатиком, — там білів товстелезний дупластий окоренок в'яза — коли я різко, несподівано обернувся, ніби відчув щось не гаразд, і так само різко, трохи наполохано обернувся Мільх. Потім, зрозумівши, що я з ним граюся, як кіт із мишею, роблено засміявся, поправив автомат і з якоюсь плакатною бадьорістю мовив:

— Здорово попрацювали, пане лейтенант...

Та з мене було досить. Я помітив, куди так тривожно й злякано дивився Мільх. Він озирався на окоренок в'яза, в дупло якого ховався азіатик, коли воїни гралися в жмурки. Можна було діяти. Але в тому й полягав мій розрахунок, щоб не діяти, а чекати. Я знову квалливо пішов вулицею, прислухаючись до Мільхових кроків позаду, ритм яких то несподівано сповільнювався, то так само раптово прискорювався, ніби намагався наздогнати мене. Це було схоже на давній прийом кіношників — затримувати розв'язку, показуючи ноги то одного, то другого героя, хоч і герой, і глядачі знають, що зараз має статися щось вирішальне. Звісно, можна тільки гадати про Мільхові думки в ці хвилини, опісля я не обмінявся з ним жодним словом, бо на завтра ж одержав підвищення по службі і залишив свій взвод. Але й згодом я не раз мізкував над цим і врешті зупинився на єдиному варіанті.

Не думаю, що Мільх постарався сховати азіатика. Але, розстрілюючи його матір, він здогадувався або й бачив, куди подівся хлопчик. Так чи інакше, він уперше порушив армійський закон, і це лягло на його свідомість тяжким каменем. Цей тягар ні на мить не давав йому спокою, учителя мучили всі існуючі на землі страхи. Моя загадкова поведінка лише додала тих страхів. Вирішальну роль зіграло його уявлення про мене. В наляканих Мільхових очах я давно втратив реальні обриси. Спершу, до епізоду з віршами Данте, я уявлявся йому карою божою, страшним деспотом, потім я зволив опуститися (зауваж, я, його колишній учень, зволив опуститися!..) до нього серед чужого його інтелігентній натурі воєнного життя. Я не

міг не знати про порушення Юліусом закону, я бачив його наскрізь, читав усе, що робиться в його зсудомленій душі, і лише очікував, сподіваючись на щире вчителеве каяття — так думалося Мільхові. І чим більше думалося, тим ставало страшніше, бо він ще там, на стройовому плаці, пізнав мою вимогливу принципівість. Для кожної людини можна математично вирахувати межу напруження, яку вона здатна витримати. Для учителя вона дорівнювала десятковій моїх повільних кроків... Мільх забіг наперед, виструнчився:

— Пане лейтенант, маю підозру, що один з ворогів переховується на подвір'ї у поваленім дереві...

Нарешті я наблизився до останньої дії романтичної комедії. Епізод і справді дещо театральний. Але маси полюбляють лицедійство, я ж переконався, що без духовних наркотиків натовпу не загнуждаєш.

Уяви тубільний город, засіяний попелом, тліючими голівешками, віхтями соломи, в'язовий обрубок з автоптаній землі і шеренгу притомлених солдатів з автоматами. Я сказав (може, трохи різкувато, але з військовою одвертістю, що завжди імпонує масам):

— Солдати! Я знаю, що, перш ніж узяти до рук зброю, більшість із вас ростили дітей. Ми всі — люди, але те, що судилося вам зараз учинити, виходить за межі традиційних людських понять. Завдячуючи пильності вашого товариша по зброї Юліуса Мільха, ми виявили ще одного ворога. І хоч цей ворог поки що не годен цілитися в наші груди з автомата, я вбачаю в нашій роботі не лише точне виконання наказу, а й високу символіку. Я кажу вам твердо, без сентиментальностей: якщо бажаєте своїм дітям довгого й ситого життя, ви повинні вбити цього малолітнього тубільця. Інакше він підросте і вб'є ваших дітей. Іншого шляху немає. Ми й наші діти не зможемо спокійно жити на завойованих землях, поки тут існують мстиві азіати. Подумайте, солдати...

Стрій мовчав. Я пробіг поглядом по замкнених, сирих обличчях, спинився на вчителеві.

— Од імені усіх вас я доручаю цю велику місію пильному воїнові Юліусові Мільху...

Можливо, мій удар був трохи жорстокуватий, зате влучний. Мільх здригнувся, нервово сіпнув плечем і одразу ж виструнчився. Чим жили цієї хвилини його очі, у мене не було ні часу, ні бажання приглядатися.

Признаюсь, я трохи ніяковів перед Юліусом, ніби вчитель, що задав невстигаючому учневі непосильне завдання.

Звісно, ми могли підірвати обрубок в'яза гранатою, бо годі було виманити переляканого хлопчика зі схованки. Але я хотів закінчити виставу ефектною сценою. Знову не хочеться торкатися подробиць, таких характерних для воєнного життя, але важливо відмітити місце акторів у цім лицедійстві.

Дві солдатські шеренги я поставив трохи оддалік, з боків, а Мільха — за кілька метрів од в'яза, з автоматом наготові. Коли спалахнув облитий бензином окоренок — вогонь мусив витіснити азіатика зі схованки — і вирішальна мить наближалась, я не зводив з Юліуса очей. Мені було добре видно, як тремтять на спусковому гачку вчителеві пальці, а рясні краплини брудного поту скочуються на вилиці. Ніскільки не хизуючись, підкреслюю свою тверду тодішню переконаність, що Мільх вистрелить. Тут було немало від безоглядної віри в німецький народ. Правда, в такій вірі завжди є трохи легкої зневаги, але хіба це не закономірно для людини, яка піднімається над загальним рівнем?

Розв'язка настала досить швидко. Азіатик вислизнув із дупла і побіг між двох солдатських шеренг, майнувши на попелястім тлі червоною сорочкою. Ціль була прекрасна. Мільх скошив його першою чергою, але все стріляв і стріляв у червону пляму, доки я не наказав приберегти набії для майбутніх перемог.

Люба моя...»

— Здається, телефон!

— Ні, Штраус не прийде так рано. Моя красномовна стриманість охолодила його. Знаєш, з усієї древньої літератури він пам'ятає тепер лише два Овідієвих рядки: «Рим, коли б на світ громадних полчищ не рушив, так лишився б селом, з рядом солом'яних стріх...» Серед тих українських рівнин він примушував мене повторювати їх десятки разів за вечір. Ніби телефон?

— Ні, то Клара на кухні! Але сьогодні тобі варто бути з ним ласкавим, все ж полковник бундесверу, а восени призвуть нашого найменшого,

- Я розумію. При зустрічі мене тільки й стримувала думка про сина... Дзвонить, дзвонить!
— Квартира Мільха. Дякую. Він іде...
— Іде... він...

САД

1

— Бувайте... Рудольфе Хершке...— Не подаючи руки, він схилив голову і якусь хвилю так стояв, буцімто ще вагався. Але ні вагання, ні жалю не було на його смутнім обличчі.

— Прощай, Освальде...— як завжди, рівним, сухуватим голосом одповів Хершке-Вебер.

Освальд стеноув плечима й пішов до машини, дешевенької, спортивного типу. Густав Вебер знову не без тихої заздрості спостеріг струнку, дужу постать сина.

— Послухай-но, Освальде. Ти міг би узяти мій «опель». Скоро він уже мені не буде потрібний...— це була його остання, наївна спроба вивільнитись.

Освальд мовчки похитав головою. Тепер він стояв біля машини і дивився на Хершке-Вебера. Сонце світило якраз в Густавові очі, і він не міг прочитати синових думок. Але погляд гостя був довгий. Ці молодики все ж часом дозволяють собі хоч краплю сентиментальності. У Освальдовому віці він заборонив собі навіть це. І взагалі він, Густав Вебер, ніколи не любив останніх хвилин перед відходом поїзда. Кондуктор з прапорцем став на сходинки вагона, на пероні зостався лише той, хто проводить, і ці безглузді німі погляди крізь скло подвійних вікон...

Густав повернувся і, шерехтячи жорствою доріжки, пошкандибав до вілли. Тінь його гоїдалася попереду, немічна й самотня. Позаду загуркотів мотор, спершу дуже голосно для цих місць, потім усе тихіше, і коли нарешті Вебер не витримав, озирнувся, машина вже скотилася з узвозу та випливала на лискучу стрічку асфальту; відтак зникла за переліском.

«Ну, ось і все...» — подумав Густав, борсаючись серед непевних ковзких відчуттів та бажань, хочь зараз йому найщемкіше хотілося звичної розсудливої тверезості. Смерть — це спокій, він завжди так думав, і

смерть ніколи не лякала його, ні примара власної, ані смерть інших; що-що, а як умирають, він бачив, надивився доскоchu. Вмирають легко, коли вивільняються од самих себе, переллють себе в інших, хоч би в дітей своїх. Освальд каже, що Ганс помирав легко. Що ж, він, Густав Вебер, помиратиме важко. Кожному своє...

Вебер причинив за собою хвіртку — клацнули автоматичні замки: подиву гідний плід людського розуму, людської винахідливості, гарантія — двадцять років, краща швейцарська фірма. Тепер його відділяла од світу залізна, всяна гострими шпичачками загорожа на два людські зрости, лише не вистачає оголених електричних дротів із струмом високої напруги, на стовпах — дошки з написом: «Стій!» і двох кісток наперехрест. А над ворітьми великими металевими літерами щось таке — праця звільнює, робота дарує свободу і т. д. Освальд уміє пожартувати, хлопець він тямковитий, їхньої, веберівської, породи, у його роки Густав теж мав гострий розум, гострий і винахідливий; у Ганса Ренна таки була нагода його оцінити, тільки не дуже шляхетно з Гансового боку все розказувати Освальду, повинна бути солідарність поколінь, тут уже щось поза політикою, біологічне, справжнє, діти не мусять усе знати про батьків, він, Густав Вебер, просто не розраховував, що Освальд і Ганс по війні здибаються, втім, зараз це вже байдуже...

Він пішов по алеї, яка вела до ганку, прямій, наче солдатський стрій, а з обох боків вишикувалася почесна варта — довготелесі зелені постаті з такими ж зеленими тонкими багнетами; він полюбляв тополі, тополі, як віск, з них легко виліпити що завгодно; ця блискача ідея щодо почесної варті народилася в ньому років з вісім тому, коли реконструював, власне, будував заново свій дім. А тепер зелені багнети виблискують просто сонця, буцімто справжнісінькі. «Компенсація за нездійсненні мрії», — буркнув цей неврастенічний хлопчак, вони зараз усі геть неврастеніки. А хоч би й так, він, Густав Вебер, був певен, що почесна варта, вишикувана на його честь, лише справа часу, але часу, на жаль, було так мало, що ж, то вже не його вина, вина вищих од нього. Він пішов на їхній поклик без озирців, він чесно виконував свій обов'язок, програ-

ди ж вони, тільки вони, а цей слинько, його зухвалий паросток, переконаний, що програв Густав Вебер.

Відчув, що починає дратуватися. Дратування ховалося десь у глибинах свідомості, затято нуртувало, і вже починали тремтіти кутики губ. Не любив того стану — опісля приходило безвілля, гнітюча депресія. Зупинився, аби трохи оговтатись. Тільки тепер помітив, що зелені постаті воїнів із почесної варти стали за останні дні одутлуватіші. Бічні відростки, що стрімко шугали вгору, символізуючи багнети, теж загубили чіткість граней, наче були викуті незграбною рукою сільського коваля, а не вийшли з-під заводського преса. На тополях ясніла памолодь уже на добру чверть, а він тільки два дні не ходив біля них. Весна, все росте, мов на дріжджах, — він не любив весни. Весною сад бунтував, — було все важче його уговтати, бо сад тягся вгору, набирався сили, а він, Густав Вебер, старів. Цієї весни, весь останній місяць його живив, тонізував сподіваний приїзд сина. Він довго вагався, перш ніж послати на Освальдове ім'я, хай стримане, але настирне, розраховане тільки на згоду запрошення: «Вас просять найближчим часом у дуже важливій для нас обох справі... Швейцарія... вілла... Рудольф Хершке». Жодного натяку і водночас увесь лист — ніяк. Бо три роки тому (теж була весна, весною самотина найважча), він, Густав Вебер, що досі тікав од свого минулого, як тікає курка од власної тіні, послав Освальду вітання з премією Наукового товариства! «Колишньому знайомому Вашого батька приємно і радісно сьогодні привітати Вас, того, хто репрезентує собою славу німецьку молодь...» А під тими анонімними словами — Швейцарія. То було його перше повоєнне благовістя у світ — воно мало розбуркати Освальда. Тому й не сумнівався, що гість скоро заявиться. Він заявився навіть швидше, ніж сподівався Вебер. Листівка з попередженням прийшла два дні тому, учора під вечір Освальд уперше ступив на цю алею, а сьогодні його вже немає поруч Густава Вебера і не буде ніколи.

Алею вінчали два зелені леви, що стерегли вхід до будинку. Густав дуже пишався ними, а саме на левів Освальд не звернув жодної уваги. Вони справді на перший погляд видаються звичайнісіньким витво-

ром садових ножиць, після Версальського парку Освальда не здивуєш такими дешевими фокусами.

Тільки він, Густав, знає, що то йому коштувало — втиснути свавільну, примхливу жимолость в укохані форми. Вона відчайно опиралася, вона ще й зараз намагається час від часу показати свій норів, але то вже тільки спалахи колишнього волелюбства, хто упав на коліна, уже не підведеться, хоч як силкуватиметься...

Спиралючись на ціпок, Вебер вишкандибає по сходинках на терасу. Стіл і два крісла-гойдалки стояли на краю її, ближче до саду. Ще чверть години тому вони з Освальдом смакували тут вино, яке Вебер беріг у підвалі вілли добрий десяток літ, відколи поновив деякі давні знайомства і дістав інформацію, що родина його пережила сорок п'ятий рік та мешкає в передмісті Лейпціга. Десять років чекати на зустріч із сином, аби все скінчилося так швидко, в один день. Вебер сів у крісло. Йому здалося, що й друге крісло ще й досі легко погойдується. Освальд, як і він молодим, любить комфорт. Готуючись до зустрічі, Густав передбачив усе. Не передбачив одного: що Ганс і Освальд здибаються. Але зараз це справді уже ні до чого. Густав стомлено заплющив очі.

Учора він майже цілісінький день просидів на цій терасі, бездіяльний і глухий до всього, окрім дзвінка, якого чекав. Зовсім було зневірився, пішов до кабінету і звідти вже почув дзенькіт. Тремтячими пальцями (боже, як він постарів, колись і не за таких ситуацій пальці його не тремтіли) ввімкнув телеокуляр. Біля хвіртки стояв молодий чоловік у грубому светрі, в прямокутних окулярах — він занадто добре вивчив Освальда по портретах у наукових журналах, щоб зараз не впізнати його. Хоч уявляв сина трохи інакшим — опецькуватішим, кремезнішим. Власне, уявляв самого себе двадцятишестилітнього, а Освальд вдавнявся у матір. Він не витримав і побіг по коридору, далеко вперед закидаючи хвору ногу, а ціпок тримав навідмаш, ніби збирався боротися. Уже на порозі стишив ходу і ступив на ганок зосереджено, строго, як і мав ступати шістдесятилітній Рудольф Хершке, ботанік, садівник, давній знайомий Густава Вебера.

— Радий з вами познайомитися,— сказав чітким, рівним голосом, ще хоч і видавав у ньому колишнього військового, зате допомагав справитися з усякими, зайвими на цю хвилину емоціями.— З обличчя ви дуже схожий на батька. Я вас одразу впізнав.

У Освальдовому погляді він не запримітив особливої зацікавленості собою, це заспокоювало: якщо не провалився на першому кроці, далі можна лицедіяти впевненіше. Ідучи алеєю, гість кидав неуважні погляди на зелену варту та левів. Більше зацікавив його будинок — бетонований куб з вузькими, схожими на бійниці вікнами.

— Ідея аматора-господаря,— не без гордоців пояснив Вебер.— Трохи схоластично, зате міцно.

— Споруда майже стратегічного значення,— пошартував молодик.

Потім вони піднялися на терасу, Освальд дивився тільки в сад; Густав розраховував на ефект, тому й задумав почати гостину не у вітальні, а на терасі.

— Даруйте, що припізнівся. Мав у Цюріху нагальні справи.

— Я розумію.

— Та й не думав, що сюди так довго добиратися. Ви що, тікаєте од цивілізації? — Тут вперше Веберу вчувся в голосі сина неприхований глум. «Цей хлопець любить шпигати,— майнуло в голові Густава, що жадібно спостерігав за кожним рухом гостя.— Це теж од матері, не од мене. Здається, за своє життя я не сказав жодного зайвого слова. Я завжди знав, де й що сказати». Він примусив себе усміхнутися:

— Так, зараз це модно — тікати од людей.

— Ви тут із родиною?

— Ні, моя родина в Цюріху. Не дивуйтеся, я теж гість.

— Господар припізнюється?

— На превеликий жаль, нема надії, що він колись з'явиться. Він уже не на цьому світі.

Хвилина ввічливої мовчанки — і тільки.

— Цей сад — теж плід аматорської творчості?

— Так, це віковичний пам'ятник його душі. Сад і надзвичайної цінності спостереження та ідеї, викладені в рукописах. Він усе створив сам. Двадцять років, відколи прибрав цю віллу, жодна чужа рука не торкалася цих дерев. Він був і звичайним садівником, і

вченим. Це подвиг, молодий чоловіче... Він не діждався таких високих слів за життя. Хай же хоч по його кончині мої уста скажуть правду.

— Можливо, він був великим грішником і це його покута, порив до святості? — Тепер уже гумор не вчувався Веберу — їдкий посміх ворухнув уста гостеві. Од несподіванки Густав розгубив приготовані слова, і на якусь хвилю на терасі запанувала знову тиша.

— У книзі кожного записано, праведний він чи грішний. Не нам судити. «Зло — в добрі, добро — у злі», здається, «Макбет»? Але тут він, безсумнівно, святий. Він не раз казав мені, що його ідеї розійдуться від цього саду, наче кола по воді від кинутого каменя, — все ширше, ширше, і, нарешті, здригнеться та зашерхотить осока в березі...

— Господар цього дому вмів красиво говорити.

— Що ж, він був людиною всебічно обдарованою. Це так.

— Дякую за цікаву інформацію про непересічну людину. — Освальд раптом спохмурнів. — Але я попросив би вас наблизитися до справи, задля якої ви хотіли мене бачити. Шлях звідси у Цюрих не коротший, аніж із Цюриха сюди, а мені треба сьогодні повернутися.

— Прошу вибачити, але розмова в нас буде довгою. На крайній випадок ви зможете заночувати тут. Місця досить. Розраховуйте на мою люб'язну гостинність, хоч я теж відрекомендувався як гість. Але я вже гість зі стажем. Тож чи не краще нам для початку випити за знайомство?

2

«Він теж одразу мене впізнав, — зайтрило в грудях Густаву Веберу. Не розплющуючи очей, він намацав на столі келих з недопитим вином і нахильці випив. — Отже, і роки, і мої пластичні операції мало змінили мене. Тоді, в сорок п'ятому, Ельза таємно од мене насмикала досить фотографій із сімейних альбомів, які я передбачливо спалив. А може, він мав ще якусь інформацію, уже по смерті Ганса Ренна? Можливо, десь уже все відомо і вони чекають лише зручного моменту?.. Здається, закон про строк відповідальності

за злочини в часи останньої війни так і не буде прийнято...»

3

— Сподіваюся, ви знали мого батька? — проказав Освальд, ледве пригубивши келих з вином.

— Ви здогадливі.

— Здається, я заслужу ще щедріші компліменти, коли скажу, що саме він і є, точніше, був господарем цієї вілли.

— Я тільки додам — і творцем саду, який перед вами.

— Це справді дуже важливе уточнення.

— Сучасна молодь схильна до іронії.

— Що ви, я просто хвилююсь.

— Як ваша нова робота?

— Хіба я приїхав сюди задля цього?

— Прошу вибачити, але я довгі роки був близький до вашого батька, успіхи його сина...

— Ідея, над якою я зараз працюю, поки що тільки — здогад. Більш чи менш вдалий — покаже майбутнє.

— Ваш батько, — Веберові перехопило подих, але він ковтнув вина і швидко опанував себе, — ваш батько пишався б вами.

— Дякую.

— У ваші роки він ще тільки починав свою справжню кар'єру.

— Ви маєте на увазі війська СС?

І тут Вебер уперше не вберігся, він занадто похапливо озирнувся довкола і одразу впіймав на обличчі гостя іронічну посмішку.

— Я маю на увазі вірне служіння німецькому народові, — видавив із себе.

— До того «служіння народові» мій батько серйозно займався музикою.

— Що ж, музика, ботаніка, архітектура — це тільки захоплення молодості. Але ви — добрий син, коли цікавитесь минулим свого покійного батька...

— Боюся, що перехвалюєте мене... Густав Вебер починав з людьми, які потім стали відомі усьому культурному світові.

— Кого ви маєте на увазі?

Освальд помовчав, прикурив сигарету, затався, аж тоді сказав, ніби клацнув затвором гвинтівки:

— Ганса Ренна.

4

Так, Ганс Ренн, Ганс Ренн... Тепер, коли Освальд поїхав, можна нарешті із свіжими силами заходитися біля саду. Увійти до клітки і голосно хльоснути батогом. Він завжди милувався роботою приборкувача звірів. Але зараз хльоскання вже не досить. Сад відчував, коли вольова напруга його усмирителя спадає. Тоді кожне дерево, кожна гілочка починають шалено гнати угору, одразу забувши про свою недавню покуру. Особливо весною. Таке враження, що вони всі, ці зелені дріжджі, тільки й чатують, коли він стомиться. У своїх наукових записках він занадто оптимістичний. Освальд має рацію: форми, вволені ним для дерев, не довічні, а тільки дочасність, потрібен постійний, пильний нагляд; що ж, він мав такі сподіванки на свого сина...

Ага, Ренн. Він, Густав Вебер, побачив оголошення про виступ Ганса Ренна з оркестром та хором і наважився з'явитися в концертному залі. Звичайно, це було ризиковано, та й музика вже давно його не вабила. Але він таки сів у свого «опеля» і поїхав до Цюріха. Смішний, він завжди покладав забагато надій на пластичну операцію. А Ганс міг легко упізнати його, як упізнав Освальд. Дякувати богові, цього не сталося. Втім...

Тоді він уперше почув цю ораторію Ренна. «Освенцім». Власне, чому ораторію, він досі не може цього збагнути. Яка ораторія, коли в творі жодного слова, самі голоси — чоловічі, жіночі, голоси дітей, ще хор і, звичайно, оркестр. Ораторія — од італійського: «промовляти». Великий музичний твір для хору, співаків-солістів і симфонічного оркестру, написаний на драматичний сюжет... Він добре пам'ятає, він був старанний учень, навіть старанніший, ніж сам Ренн. Ага, так у ораторії Ганса немає навіть сюжету, і жодного слова не звучить у всій виставі. Все ж зроблено не без хисту. На нього усі ці витребеньки майже не діють, але він спостерігав за обличчями людей у залі. Ці самотні голоси в різних кутках сцени, з голосін-

ня яких починається ораторія, вони розраховані точно, вони справді впливають на слабку психіку сентиментального інтелігента. Можливо, це й оригінально, але наприкінці, коли всі співаки сходяться до гурту, створюючи могутній хор і щось тим символізуючи, це вже банально. Занадто традиційний фінал, у ньому є чимало від Бетховена. Початок його більше вразив, хай не прикидається, таки вразив.

Але хіба він, Густав Вебер, колись заперечував талант Ренна? І Освальд ще ратує за справедливість! Яка ж справедливість, коли одному природа чи бог, як там воно звється, насиплють повен поділ, а в іншого тільки подзвенять над вухом? Талант, хист — це все несправедливість, бо — для одного за рахунок інших. Хтось інший мусить усеньке життя барабанити по клавішах рояля дванадцять годин на добу, тільки б почути ріденькі оплески ввічливої публіки. Так, так, Адольф, великий Адольф, мав право на бунт!..

І вже зовсім необачно для нього було чекати на Ренна біля концертної зали. Він, Вебер, сидів у машині й кури́в, коли на сходах з'явився Ганс. Ренн був дуже стомлений, хоровитий, Вебер встиг це розгледіти в спалахах бліців. Його тримала під руку гарна молода жінка в чорному. Відний Ганс, колись він так любив свою Клару, а під старість довелось спиратися на руку хтозна-кого. Він теж був у чорному, а в руках — пишний букет троянд, з тих, що кидали в оркестрову яму, на поміст диригента. Це було дуже ефектно — Ганс на сходах, мов на постаменті, Ганс, за яким Вебер забігав майже щоранку по дорозі в консерваторію. Ганс, якому Вебер колись сказав... Втім, це неважливо. Репортери, — Вебер їх завжди недолюблював, — теж чатували на Ренна біля входу до концертної зали, вони оточили його і супроводжували до самого готелю. Вебер вийшов з машини і трохи пройшовся за гамірним натовпом, голова Ганса біліла над юрмиськом, він ще тоді, в сорок третьому, був геть сивий. Власне, він міг би зараз написати книгу спогадів про славетного Ганса Ренна, бо ніхто, окрім Густава Вебера, його так не знав...

Вебер холодно розсміявся. Потому спробував підвестися з крісла-гойдалки, аби ще попрацювати до заходу сонця, й не зміг — тіло не слухалося його.

— Хіба Ренн десь згадував Густава? Я переглянув майже всі інтерв'ю, які давав наш прославлений композитор, але, здається, він ніде жодним словом не обмовився про господаря цієї вілли.

— Ви цікавились Ренном? — голос гостя звучав ущипливо, а може, Веберу та ущипливість вчулася. Він був сьогодні занадто підозрливим.

— Ні, я цікавився Густавом Вебером. Час його слави ще прийде, і я почуваюся зобов'язаним перед майбутніми поколіннями справжніх німців...

— Я радий, що зустрівся з людиною, яка так добре знала мого батька, — перебив гість патетичну тираду Вебера. — І я хочу вас багато про що запитати. — Він хвилю помовчав і раптом потягся до келиха, хоч досі пив неохоче. — Але й правда, давайте спершу вип'ємо. Вино приємне, а в житті не так уже й багато приємного. За що ж нам випити?

— Я можу тільки повторити свій тост — за нашу зустріч, за наше знайомство, — сказав Вебер. — Ми часто нехтуємо деякими хвилинами свого життя. І лише згодом дізнаємося про їхню справжню вартість.

— Що ж, я вип'ю за нашу зустріч...

— Ви аніскілечки не пам'ятаєте свого батька? — зненацька запитав Густав, хоч знав, що того робити не повинен.

— Звідки? Мені було два роки, коли...

— Два роки і три місяці, — уточнив Вебер.

— Ви дуже добре знаєте біографію мого батька.

— Я вам писав, що довгий час був його добрим другом.

— Ви писали тільки про знайомство...

— Ви доросла людина і розумієте, що ваш батько був не тією людиною, близькість з якою можна афішувати, тим більше зараз, поки історична справедливість не...

— Ви були для нього другом ближчим, ніж Ганс Ренн? — не дослухав Освальд.

— Ми, окрім усього іншого, не суттєвого, були друзями по боротьбі. А з Ренном, наскільки мені відомо, такої спільності у Густава Вебера не було ніколи.

— Вони почувалися ворогами?

— Ворогами...— Густав скрива посміхнувся.— Вони стояли по різні боки прірви...

— То справді була глибока прірва?

— Так. Де йдеться про велич нації, все інше втрачає цінність.

— Велич нації...— глухо повторив Освальд. Долоні його лягли на високе чоло, прикрили очі, відтак повільно поповзли вниз до підборіддя.— Велич нації...— Але потому обличчя гостя стало аж занадто незворушним.— До речі, я був добре знайомий з Гансом Ренном. Ми з ним теж були друзями.

І він підвів очі на Вебера.

6

Це було зроблено таки безжально — раптом поставити його перед фактом, тицьнути його головою в стіну, хідник крізь яку давно замуровано, ось наслідки нашої молодечої сентиментальності; але ж тоді, у сорок третьому, він був певен, що бачить Ганса востаннє, що Ренну не вирватись із штрафного батальйону, який працював у каменоломні, звідти ще не виривався ніхто, їх там вистачало на місяць, не на довше. Хто ж міг сподіватися, що усе цим скінчиться в сорок п'ятому, ще й Гансові потрафить не втрапити на той світ.

А головна його помилка — таки в тридцять дев'ятому. Він уже не був тоді новачком на службі, куди прийшов самохітно, свідомо, тверезо все обміркувавши. Начальству уже впали у вічі його, Веберові, успішні психологічні експерименти над людьми, яких німецький народ відкинув зі своєї дороги. І коли Ганс на допитах з-посеред своїх знайомих назвав ім'я Густава, йому доручили цю справу. Певно, мали дві мети. По-перше, Ренна треба було будь-що зламати: внутрішньо чужий ідеям фюрера, він тільки клив з усього, поки німецький народ закладав основи тисячолітньої імперії. По-друге, його, Густава Вебера, хотіли ще раз перевірити — рейху потрібні були до краю віддані люди, талановиті, ініціативні. Вебер був і талановитий, і ініціативний, та все ж на ньому лежало тавро колишнього інтелектуала, а інтелектуалів дуже не любив сам Гітлер.

Що б не думали Освальд чи той покійник, Ганс

Ренн, хай вони всі проваляться крізь землю, всі, всі! Роздратування вже зламало опір Густава і тепер буянило в ньому, а все ж то була блискуча гра, його найвитонченіший етюд (ха-ха, етюд Шуберта, етюд Бетховена, етюд Ренна, ось вам — етюд його, Густава Вебера!). Коли до його кабінету ввели Ганса, Вебер довго не підводив очей, вдавав, що дуже зайнятий, хай Ганс трохи звикне до несподіванки, хай у ньому забринить надія. Відтак глянув перед себе, відкинув назад голову, ніби дуже-дуже вражений, і швидко підвівся з-за столу — в новенькому есесівському мундирі, обличчя, ніби теж у позолоті, сяє:

— Ганс! Невже це ти? Мій бідолашний Ганс! Яка прикра помилка! Я зараз же все з'ясую. Ти — тут? Це неможливо. Обіцяю тобі...

Він став уже недовірливий, цей Ганс, півроку просидівши у підвалах гестапо, набродившись досита з допиту на допит, але Вебер був сама приязнь, радість, енергія. Він дуже швидко все уладнає, звичайно, це помилка. Ганса вважали не тим, ким він є, Ганса зараз відпустять додому, він, він, його друг Густав Вебер (хай Ганса не відлякує цей мундир, кожен по-своєму служить німецькому народові!), відвезе його на своїй машині, бо вже пізно, хай він зараз подзвонить своїй Клари і порадує її, ось, будь ласка, телефон. Худі Гансові пальці тіпаються, він ледве спромагається набрати телефонний номер, на жаль, ніхто не відповідає. Звичайно, Клара на вечірньому концерті чи заночувала в друзів, вона зараз така самотня, вона скучає за Гансом, але за годину Ганс уже буде вдома, прийме ванну, вип'є з Кларою кави і сяде за рояль...

Хто-хто, а він, Вебер, знав напевно, що Клари немає ні вдома, ні в знайомих, що її взагалі немає...

Гансові ласкаво надали можливість години зо дві помріяти в камері про близьке звільнення, відчутти себе вільним; він, Вебер, уже тоді добре знався на людській психіці, навіть найміцніша людина не втримається, щоб не думати за таких обставин. Крізь недовір'я, боязкість, підозри людина рветься до того, чого прагне і що тепер заясніло поруч, людина мимоволі розслаблюється.

А потім йому вернули одяг, навіть примусили випрасувати, не може ж він заявитися вдома в зім'ятому костюмі. Потому посадили в машину, на задне

сидіння, з боків сіли Густав і один його товариш по службі, якому теж виявилось по дорозі. Машина повільно пливла порожніми берлінськими вулицями, все ближче до району, де мешкав Ганс, що жадібно зиркав крізь скло вікна, Густав послужливо підказував назви вулиць, які вони проїздили, можливо, Ренн призабув, зараз Ганс буде удома біля своєї Клари, найперше — прийми ванну та добре виспись, а за рояль — завтра, не забудь по обіді потелефонувати йому, Веберу, якось збіжимося та вип'ємо за твою пригоду, яка так щасливо скінчилася. Ще три квартали, але ліпше не пий кави на ніч, бо й так дуже збуджений, не заснеш; два квартали лишилося, мабуть, завтра ж побіжиш до концертного залу, ти давно не чув справжньої музики; ще один квартал — ти удома, в обіймах Клари, по цих тротуарах ти вертав з нею після своїх концертів, а за якийсь місяць знову виступатимеш, у тебе золоті руки, дуже скоро пальці знову стануть такі ж чутливі, як і до арешту, такі ж еластичні. Ти вже бачиш свій дім, Гансе? Здається, вікно твоєї квартири світиться, певно, Клара уже вдома, навіть не сподівається, що раптом ти з'явишся в такий час, відчинить на дзвінок двері, а на порозі — ти... Останні метри...

— Чому ж ви не зупиняєтеся? — нетерпляче спитав шофера Ганс.

— Справді, — здивувався Густав. — Ми вже проминули твій під'їзд...

Ось вона, вирішальна хвилина, мета його експерименту! Вебер поклав свою важку руку на хирляве плече Ганса й чітко сказав:

— Імена спільників по змові на фюрера, Гансе, і машина зупиниться. Декілька прізвищ — ти удома!

— Боже! — розпачливо зойкнув Ренн, упав головою на спинку переднього сидіння, забився в руках Вебера та його товариша по службі... — Я винен в одному — я сказав про Адольфа Гітлера, що він нікчемний маляр. Звідки я візьму імена спільників? Густав, я клянусь, як перед всевишнім, я винен тільки в цьому. Зупини машину...

Але по знаку його, Вебера, машина вже набрала швидкість і рвонула в тунель сусідньої вулиці.

За півгодини Густав стояв у кабінеті свого безпосереднього начальника і доповідав:

— ...Він був психічно паралізований і сказав би цієї хвилини усе, що знав. Він нічого не знає.

— Нам треба, аби Ренн сказав більше, ніж він знає,— була відповідь.— Ваш експеримент цікавий, але безрезультатний. Я особисто — прихильник простіших методів. Ідіть!

— Хайль Гітлер!

— Хайль...

Що ж, його, Густава Вебера, визнали здібним, але дещо камерним, локальним. І скоро перевели на інше місце роботи, де можливостей для подібних експериментів було значно більше. Він сприйняв нове призначення як увагу до нього, а все ж — щеміло: колишні колеги вирішували державної ваги справи, поки Вебер вишколював у таборі слов'янське і єврейське м'ясо... А все Ганс Ренн — хрест його життя, ця підсліпувата нікчема, яка тільки й уміла, що засівати папір нотними знаками. Він винен, і більше ніхто!

Лють душила Густава Вебера.

У саду поволі сутеніло.

7

— Ви були знайомі з Гансом Ренном?—перепитав Вебер і весь напружився, аби тільки витримати чіпкий синів погляд.— Це випадкове знайомство?

— Ні, по війні Ренн розшукував мого батька...— Освальд все ще не відводив очей. Вебер мерзлякувато стенив плечима і знову подумав, як ризиковано було їхати на концерт Ганса Ренна.

— Я розумію його. Ваш батько двічі рятував Ренна од видимої смерті. Звичайно, багато зробити він не міг, часи були занадто суворі. А втім, від людей зараз марно сподіватися вдячності. Ренн завжди поводився так, ніби людство було йому чимось зобов'язане. Спільна риса усіх інтелігентів. У дійових людей цього нема. Вони самі виборюють собі місце під сонцем.

— Ренн, здається, ніколи не вимагав багато.

— Ренн був переконаний, що він — геній, а всі навколо — посередності. Це переконання було написано на його бундючнім обличчі! — Густавові руки починало тіпати, перша ознака близької істерії. Але го-

ді було щось вдіяти із собою під цим пильним, чіпким поглядом.

— Я цього не помітив. У розмовах зі мною Ганс Ренн завжди віддавав належне здібностям мого батька.

— Справді? — Вебер не міг приховувати гострої зацікавленості і навіть радості.

— Він казав, що мій батько мав непогані дані для піаніста, але все покинув задля служби в...

— Непогані дані! — раптом вибухнув Густав, перериваючи мову сина. — Бачите, він мав непогані дані! Коли це кажуть тобі щодня, з року в рік, кажуть поблажливо, навіть спогорда, і радять якомога довше бити по клавішах, уже не шість чи сім годин на добу, а по десять, двадцять, і ти б'єш, б'єш до отупіння, в єдиній надії, що хоч на шматок хліба колись зароблятимеш собі, а хтось інший поруч тебе без жодних зусиль, у всякому разі, без таких, яких докладаєш ти, спиває вершечки, і про твого друга довірливо шепочуть тобі на вухо — а знаєте, він талановитий, він дуже талановитий, у нього божий дар, а після твоєї гри скромно мовчать або відбуваються стереотипною фразою: «нічого, непогано, тільки трохи забагато поту...» о, як... як... як твій батько ненавидів ці слова: «нічого, непогано...», вони навіть уночі снилися йому, і він прокидався від болючого безсилля...

Вебер схопив келих з вином в обидві руки і стис, аж побіліли подушечки пальців, він каже зайве, ідіот, він каже зовсім зайве, він пасує перед цим хлопчиськом, він, який не пасував за найскладніших обставин! Келих тріснув, вино полилося на підлогу, на черевики Вебера. Він поривчасто підвівся й подибав через терасу в дім узяти новий келих. За гострого нервового збудження він міг обходитись без ціпка, але ступав важко, ледь підігнутими в колінах ногами. Повернувшись до столу, мовчки налив обом вина, мовчки випив, хоч йому не треба було пити, знав, що не треба, а все одно пив. Мовчанка після такого нісенітного вибуху була занадто довга, гість, певно, трохи ошелешений його нервозністю, а він, Вебер, не знайдеться, як виплутатися з дурного становища.

— Ви належите до якоїсь партії? — Густав круто змінив тему розмови. — Втім, я забув, що у вас, у

Східній зоні... Ви, здається, комуніст?.. — він саркастично посміхнувся.

— Ні, я не належу до партії. Я займаюсь наукою.

— Усі ми займаємося наукою або чимось іншим, поки не приходять люди, що займаються політикою, — в голосі Вебера забриніла похмурувата щирість. — І тоді ми теж починаємо гарячково займатися політикою. Так було з вашим батьком і з Ренном...

— У ті часи Ренн був поза політикою.

— Ренн був комуністом! — знову підвищив голос Вебер. Будь-яка синова згадка про Ренна зараз драгувала його.

— На жаль, Ренн ніколи не був комуністом.

— Ага, на жаль... І це говорить людина, далека від політики, не комуніст! Чому на жаль?

— Бо комуністи боролися, коли прийшов час боротися.

— Комуністи всаджували ніж у спину німецькому народові, який воював на сході за право на існування. Це комуністи підточили фундамент великої німецької імперії!

— Ця ваша гігантська імперія була б схожа на гігантський Освенцім! — тепер уже й Освальд галасував.

— Освенцім! — кров прилила до обличчя Вебера, і воно стало темно-брунатним. — Що ви знаєте про Освенцім? Освенцім для вас — тільки лайка, тільки смерть, злочин, зараз багато розвелось гуманістів! Так, ми помилялися, помилки часом траплялися жахливі, але світ омолоджують не шістнадцятирічні незайманки в рожевих платтячках, а суворі мужчини, які розуміють реальність. Освенцім перш за все — це грандіозна лабораторія, де кувалися нові люди! А при такому напруженні без жертв не обходиться. В Освенцімі гинули слабкі, а не сильні, це треба знати, перше ніж кидатися модними словами; сильні ж виживали, аби започаткувати нове людство. І не наша провина, що слабких виявилось набагато більше, аніж сильних, навіть серед самих німців. Ви судите про Освенцім з погляду своєї рахітичної червивої моралі, яку вам лишила в спадщину купка гнилих європейських інтелектуалів два століття тому. А там, в Освенцімі, гартувалася новітня мораль для новітніх людей! — Вебер уже нависав над столом і стукотів по ньому ку-

лаком. — І яке право маєте ви, молодий німець, наша надія, наше майбутнє, судити про це, маючи інформацію тільки з вуст наших затятих ворогів?

— Хто-хто, а я маю право, — тихим голосом перебив шаленіючого Вебера Освальд. — Я маю право, бо я виріс у колісці та в пелюшках, що їх відібрали в польських і єврейських дітей, задушених у газових камерах.

— Це неправда! — істерично вигукнув Густав, і слова, які ковав усе глибше в свою свідомість, ладні були прохопитися з його вуст. — Я знаю, як і де...

— На жаль, правда, — Освальд теж підвівся з-за столу, і обличчя його тепер було просто обличчя Вебера, тільки трохи вище, бо гість був довгов'язіший. — Це правда, бо в мене є копія батькової заяви до коменданта з проханням видати із складів табору три комплекти дитячої білизни й коляску. Вона помічена днем мого народження... Чи, може, ту білизну й коляску прислав у Освенцім сам великий фюрер?..

8

Поночіло.

Густав зібрався з силами і, тримаючись за поруччя, став на ноги. Тепер сад був зовсім поруч — з темно-зеленої хащі стриміли волохаті долоні з настобурченими пальцями; вночі, коли на терасі горіло світло, з вікон було видно лише ці ручиська, здавалося, сад тягся до будинку і ніяк не міг дотягтися. Так звір кидається на глядачів цирку і наштовхується на ґрати, які оточують сцену. Тими ґратами була його, Вебера, воля. Він дозволив самозакоханим піхтам руки, зате зробив їх карликуватими й безвільними. Вони пробували борюкатися (усі пробують стати з ним на герць, навіть бузина), але швидко змирилися і всю свою енергію вкладали в ці безпомічні декоративні ручища, які досі тільки погрожували йому та поодиноким гостям, що їх траплялося так мало за двадцять років його самотницької садівничої діяльності. Лапська піхт чимось його тішили — завжди приємно бачити безсилля свого ворога, бачити, як він цїпить зуби й зеленіє од злості, ти ж почувашся в безпеці, ти тільки посміхаєшся.

Але сьогодні вперше за двадцять років Густав не

почувався в безпеці на самоті із своїм садом. Довгопале гілля, де кожен відросток — з п'яти — плід його примхливої уяви, сьогодні видавалося занадто близьким до тераси. Таки й невидовижу, цієї весни вони ростуть, мов оглашенні, вони ніби заповзялися помірятися силами із своїм творцем, і саме в такий мент, коли сили його підупали. Він ще добре тримався і не дався б їм цієї весни, хоч з деяким острахом думав про весну наступну. Весен він не любив, найкраще почувався взимку, коли сад спав. Тоді і він, Вебер, відпочивав од постійної нервової напруги. Садівник — той же упокорювач звірів. У дитинстві він любив ходити до цирку, заради другої половини вистави, коли сцену огороджували металевими сітками і під оплески всієї зали між левів і тигрів з'являвся високий мужчина у чоботах з лискучими халявами та батогом у правиці. Звірі шкірили зуби, їм не хотілося стрибати, і то була перемога людського духу, німецького духу, як казав батько Густава, людина тиха й поштива до будь-якого начальства. Батько мав маленьку пристрасть, здається, єдину: він кохався у всьому німецькому. «А найкращі приборкувачі диких звірів — німці,— поважно додавав він.— Про це знає весь цивілізований світ».

А втім, ця боязкість саду — результат утоми. Звичайно, за останні дні піхти трохи вирости й деформувалися, уся ця запопадлива дрібнота звикла до його постійного контролю, а зараз їх треба знову узяти до рук, посадити на голодний харч, як то роблять японські садівники, і вони швидко уговтаються. Хоч їм тільки й сниться, як вони беруть дім у зелене кільце і душать його, душать. Проте їм так і лишитися повік карликуватими. Освальд, який...

Правда, Освальд поїхав і вже не повернеться. Що ж, він може вважати, що не має і ніколи не мав сина. Він матиме синів духовних. Це надійніше. Десь там, на щедрій німецькій землі, вони підростають, дужі й відважні, як молоді орли... Але його син поїхав. Густав обережно відпустив поруччя і короткими переступами почовгав, спираючись на ціпок, по терасі. Йому треба розходитися. Він розходитьсся і знову буде в нормі. Це не кінець. Це тільки початок. Досліди, які так дорого йому далися, ще не закінчено. Він запла-

тив за них Освальдом. Тож сміливіше. Як це там, у гімні їхніх молодих, збурених літ? М-г-г-г... «Deutschland, Deutschland — über alles!»¹

Учора він дозволив собі бути слабким. На одну коротку мить. Він дуже рознервувався, у нього підвищився тиск, йому не можна нервувати. А коли ще Освальд нагадав про ту трикляту записку (він і не хотів її писати, він пам'ятає той день, цього єврейського барахла на складах було, хоч Одер гати, іди й бери, але у всьому винна вроджена німецька порядність: він не міг собі дозволити вільності, ще й принизитися перед якимсь дрібним писарчуком, звертаючись безпосередньо до нього), у Густава таки запаморочилося в голові, маленький приступ, це з ним уперше. Він більше налякався несподіваної непритомності, аніж справді знепритомнів. Він швидко дійшов тям, але вже був у своєму кабінеті, на канані, Освальд сидів поруч і слухав його пульс. Вебер відчув тепло синові руки і побачив крізь примружені віі його уважне обличчя, і Густаву дивно залоскотало в горлі. Він судорожно ковтнув гіркувату слину та сказав, не розплющуючи очей:

— Ви сьогодні не поїдете? Не їдьте, прошу вас, мені погано...

І знеможено відкинув голову. Оце й були хвилини його справжньої слабкості — його симуляція. Бо він почувався в змозі підвестися та провести Освальда до воріт, і це було б найліпше. Освальд міг би ще колись приїхати, бо справа невирішена. І його б зараз не мучило сумління, що порушив власні принципи заради хвилиної ілюзії відчути себе біля дужого, стурбованого його слабощами сина.

— Коли вам погано, я міг би лишитися, — непевно проказав Освальд. — Але на мене чекатимуть у Цюріху.

— Ви можете подзвонити, — задріботів словами Густав. Зараз навіть соромно пригадати — він вимолював ласки! — Тут, неподалік, на шосе, таксофон. Візьміть ключ од воріт у лівій шухляді столу і потім заведете машину у двір...

Освальд здався, звичайно, йому було ніяково полишити старого, хворого садівника Рудольфа Хершке

¹ Німеччина, Німеччина — над усім!

самого на віллі (йшлося ж до ночі), тільки й усього, жодної іншої іскорки не затеплило в очах у гостя. Ні, він таки ні про що не здогадувався. Освальд пішов дзвонити, і тоді для Вебера настали найхимерніші хвилини за останні два десятки років — уперше по війні він був не сам і мав на когось чекати; незвичне, давно забуте відчуття — когось чекати, хотіти когось бачити, прислухатися, чи не озоветься під пружним переступом сина тераса. А потім, дочекавшись, запитати зовсім по-буденному:

— Ти захотів їсти, Освальде? Усе в холодильнику, я спробую зараз підвестися, розігрію.

І почути у відповідь:

— Лежіть. Я сам. Вам треба з півгодини полежати. Я знаю ці приступи...

Та ще коли б одчакнути, забути кінець фрази:

— Усі симптоми отруєння знаменитим «Циклоном Б». Суто нервово. Такі приступи траплялися в Ганса Ренна...

9

Густав кинув останній погляд на сад і переступив поріг будинку. Замкнув за собою двері, опустив на вікна усіх чотирьох кімнат жалюзі. Прошкутильгав темним вузьким коридором до кабінету, ще раз замкнувся. Кабінет вікон не мав. Так забажав Вебер, виношуючи свою химерну архітектурну ідею. Будинок у плані складався із двох прямокутників, уписаних один в одного. Меншим, внутрішнім прямокутником і був його кабінет, водночас — спальня. Він, Вебер, навіть за довгі повоєнні роки ніяк не звик до самотності. Він боїться і не соромиться признатися в своєму страху. Особливо боїться вночі. І поки не було цього будинку, потерпав ночами просто темних вікон, що виходили в сад. Навіть якщо вікна застили міцні, облямовані залізом віконниці.

Тепер, замкнувши за собою двоє дверей, опустивши жалюзі, він відчувається безпечніше — навколо самі стіни, а стіни міцні, надійні, він контролював роботу будівельників. Жодного звуку не долинає сюди із зовнішнього світу, навіть ранньої весни чи восени, коли західні вітри колошматять сад, б'ються об муровані стіни. Часом у кабінеті задушно, але вони з архітектором добре продумали систему вентиляції, і

коли Вебер вмикає вентилятор, густе весняне повітря вливається до кімнати. Правда, сьогодні й воно не приносить рятунку — стає в кабінеті ще задушніше, ніби невидима рука стисла тобі горлянку, стає лячно, але на допомогу покликати нікого.

Задуха й страх — перші ознаки отруєння «Циклоном Б». Це все Освальд наврочив, він. У Ренна, якщо гість мовив правду, теж було лише нервово, бо й Ренн, на жаль чи не на жаль, не скуштував газової камери, хоч і стояв уже на її порозі. Але там, у таборі, не можна було не думати про смерть, масний дим крематорію, нудотний дух тліючих у буртах тіл щохвилини нагадували про неї і в'язневі, і наглядачеві. Він, Освальд, цей зелений хлопчисько, пробував чимось докорити йому... Ніби це таке приємне видовисько і Вебер коли-небудь радів, що дурну людську отару заганяють до газової «лазні»! Освальд гадає, що нову еру можна започаткувати в білих парадних рукавичках. Але ж хтось має виконувати і чорну роботу, корчувати пні, аби на тому місці рясно зазеленіла памолодь. Нове життя, водночас — смерть життя старого. Щоб косогір повесні зазеленів, палять суху торішню траву, тількино зійде сніг. Омолодження через смерть, попіл. Елементарний закон буття. Він, Освальд, ніколи не відчує того, що відчував у його роки Густав Вебер. П'янкий подих сили, влади і молодості. Вони були володарями життя. Біля їхніх пружних, міцних ніг лежала упокорена Європа. А німецькі армії уже докочувалися до Азії. Ніхто з них не думав, що за якийсь рік-два усе поламається, полетить шкереберть. Не ми вибираємо час. Якби знаття, що усе скінчиться сорок п'ятим роком, можливо, він повівся б інакше.

А тоді мислилось конкретніше і водночас ширше. Начальство милостиво надало йому широке поле діяльності. Якщо Вебер себе покаже, зарекомендує, далі відкривалося таке, що від самих мрій у голові паморочилось. За який час узята на щит земна куля потребуватиме сильних, відважних володарів...

Він намітив день, коли має на власні очі подивитися усе це, і не відкладав, не вагався, хоч видовище те не дуже його вабило, не звірюка ж він врешті. Знав, що так треба, а коли так треба, значить, усе правильно. Будь-які сумніви тільки б свідчили про його неповноцінність як арійця. Він поставив за мету довести

декому, що знання музики не заважає бути справжнім німцем, до глибини душі відданим фюреру. Ні, він ніколи не мав комплексу неповноцінності, але не хотів, аби щось ріднило його з такими, як Ганс Ренн.

І він добрих півночі простояв у гурті офіцерів з охорони поблизу газових камер. То були пам'ятні години — так гартувався дух його покоління. Тієї ночі закінчувалася блискуча акція по ліквідації циган, таки блискуча, бо тільки крайніми заходами нація могла позбутися зайвого баласту, він це й тоді розумів, як розуміє тепер. Хоч белькотіння циганчат, рев настрополоханої юрби, що гарячково чіплялася за існування під сонцем (біологічно все правильно), і могла викликати зайві, непотрібні емоції. Це не був з його боку садизм, як пишуть зараз безвусі гуманісти; правда, Вебер зустрічав серед табірної адміністрації чимало патологічних типів, для яких велика історична місія німецького народу була тільки виправданням їхніх нездорових нахилів. Густав Вебер розумів, що це необхідність, навіть скрушна необхідність, і коли вертався між табірних блоків у свої карантинні корпуси, роздумував, як багато доля поклала на його плечі — чим швидше він виробить надійні методи, аби ліпити з цих тіней під номерними знаками нешкідливих прихильників нового порядку, тим менш завантажений буде крематорій. Він, Густав Вебер, мислив ширшими категоріями, ніж дехто навіть там, угорі. Таки ширшими, хоч його й не встигли по достоїнству оцінити.

Йому досі впам'ятку той ранок. Широко й вільно ступав по асфальтованому плацу, вогкому од роси, за його спиною сходило сонце, й думки були високі, енергійні, владні. Скоса зиркнув на групу в'язнів, що в супроводі охоронця волочили по свіжому асфальту коток. Густав й не завважив би тієї звичної картини, якби раптом в око не впали руки крайнього арештанта — бліді, кістляві, з довгими, тонкими пальцями. «Пальці музики... — не без подиву подумав Густав Вебер. — У цього бидла навіть трапляються такі інтелегентні руки. Зайва щедрість природи. Навіщо? Музику майбутнього творитимуть німці... Ми збережемо інтелект тільки в німців. І це буде історично мудро. Інтелект покорених народів — призвідець до бунту...»

Веберу здавалося, що вже десь бачив ці руки, щось

далеке нагадували вони. Так, трапляються моменти в житті, що їх, нам здається, ми вже переживали. Він навіть заплющив очі, аби пригадати, — темний роаяль, клавіші, учора він грав у свого начальника, але ні, спогад давніший, навдивовижу чутливі, ніжні пальці, він завжди заздрихав на такі пальці...

— Ренн!..

Він сказав неголосно, але Ганс вчув, у Ренна миттєва реакція й чудесний слух, це від нього не віднімеш. До того ж він уже з півроку був у таборі, й ніхто з адміністрації не звав його так, і в'язні, певно, звали якимось інакше, що ж, психологічно правильно — головне, аби індивідуум забув своє минуле; щоб народитися заново, треба знищити себе колишнього, для в'язня мусить у таборі існувати єдина реальність — табірна. Вебер завжди у своїй практичній діяльності стояв за цей принцип.

Густав тільки ворухнув бровою, і Ренн бігцем кинувся до нього, його вже добре вимуштрували. Не добігши до офіцера-есесівця кількох кроків, застиг на місці, виструнчився:

— В'язень номер 71945...

Ще донедавна він, Вебер, пам'ятав табірний номер Ренна, потім прочитав його в якомусь журналі, що друкував інтерв'ю свого кореспондента з композитором, колишнім в'язнем Освенціму, і порадів надійності свого мозку. Але зараз уже невпам'ятку. Головне, що в душі Вебера цієї хвилини не було ані крапельки погорди чи тріумфу. Тільки легке презирство і трохи жалості як до слабшого.

Схожий на перехнябленого скелета, на якого злий жартівник накинув брудне ганчір'я, нещасний, пригнічений стояв перед ним талановитий, геніальний, яскраво індивідуальний Ганс Ренн...

— Бачить бог, Гансе, коли б ти послухався тоді мене... — тихо проказав Вебер.

Ренн мовчав. Здавалося, його сірі губи уже не мали сили розтулитися.

Вебер недбало кивнув у бік групи, що вкочувала плац. Ганс повернувся, як автомат, і так само бігцем потрюхикав до котка.

Вебер дочвалав до крісла, сів, відкинувши назад голову. Низька сіра стеля (дім водночас мав слугувати і як сховище на випадок війни, Густав завбачливо подбав про себе) гнітила. Він заплющив очі, прислухався, буцімто все ще сподівався, що ось зараз у коридорі пролунають врівноважені, діловиті синові кроки. Але було тихо; так тихо, що пройшов мороз по тілу. Він уперше подумав, що треба було попросити Освальда, аби прислав на віллу медсестру. Проте не хотілося видаватись таким уже німецьким. Та й одвик він од людей, тільки дратуватиметься.

У кріслі було не зовсім зручно лежати, терпи м'язи, а коли ковтав гіркувату слину (ніяк не забувається триклятий здогад Освальда про «Циклон Б», ще ця гіркота...), шия судорожно напиналася, і Густав починав боятися, що зараз задихнеться. Проте і подумки не приліг на канапу — занадто б сьогоднішній вечір нагадував учорашній: усе, окрім сина. Він наказав собі підвестися і таки зіп'явся на ноги-непослухи, придибав до столика, що на ньому темніла радіола, увімкнув. Тоді аж з нижньої шухляди письмового столу, з-під паперового мотлоху дістав свої платівки в целофані. Учора Освальд дивувався, що його батько має таку прекрасну фонотеку. Йому думалося, що Густав Вебер ще в тридцяті роки, коли став офіцером СС, забув про музику... Яка дитинна наївність! Тут, на віллі, він щодня по дві-три години віддавався музиці і збув інструмент, коли пальці зовсім перестали слухатися — не хотів постійних нагадувань про власне згасання. Учора син довго перебирав платівки, і він, Вебер, знав, чого той шукає. Нарешті гість не стримався:

— Невже Густав Вебер не мав у запису знаменитої ораторії Ренна?

— Ваш батько не любив новітньої музики, — сухо одказав Густав. — Він кохався в музиці старовинній...

Вебер тремтячими пальцями примостив платівку на диск програвача. Тужні, скорботні голоси попливли з глибини часу... «І чим вони тут захоплюються? — тоскно подумав Густав, схилившись над платівкою, що повагом крутилася і дражнила великими рекламними літерами в зеленому кружальці: «Ренн —

Ренн — Ренн...» — Банальна, сентиментальна підробка під середньовічну месу...»

Він ударив ребром долоні по вимикачу — голос погас, як гасне метеорит: слід усе тонкий, тонкий, і раптом — небосхил чорний. Голка ще й тому якусь мить квилела об платівку, звук був холодний, мертвий.

— А хіба бій барабанів — це старовинна музика? — запитав потому Освальд. Цих молодих людей хлібсм не годуй, тільки дай поглумитися з речей, яких вони не розуміють.

— Під барабанний бій німецький народ здійснив подвиги, які дозволили йому досісти найвизначніше місце у колі цивілізованих народів, — трохи пишномовно відповів Густав Вебер.

— Це місце таке визначне, що я соромлюся назвати себе німцем, буваючи в тих краях, де ступала нога німецького солдата...

— Ви не любите свій народ, — здається, при цих словах він, Вебер, забувши про приступ, почав підводитися з канапи. У його грудях знову закипало. — Ви там, у вашій зоні, ніколи не любили Великої Німеччини, вашому батьку було б сумно чути од вас ці слова. Він був про вас, далекі, кращої думки, коли заповідав цю віллу, цей сад і свої визначні наукові знахідки своєму єдиному синові... Для цього я і попросив вас приїхати! Я маю честь бути виконавцем останньої волі померлого.

— Ми, там, не любимо німецький народ... — в голосі Освальда забринів щирий біль. Слів про спадщину він не завважив чи вдав, що не почув... — Так, я не соромлюся в цьому признатися, я і ті, хто поруч мене, не любимо минулого Німеччини, того, що ви досить самовпевнено звете великим. Коли озиратися назад і з жахом бачиш саме насильство, саму кров, ріки безневинної крові, моря крові, а над тим морем — золото генеральських еполетів та купку божевільних ідолів, — я відмовляюся від такого минулого. Такої вітчизни я не хочу! Я ненавиджу її, як Ренн ненавидів роки барабанів і маршові пісні...

Густав Вебер знову ввімкнув програвач — тільки б заглушити в собі той майже істеричний голос сина. Хотів знайти щось елегійно-врочисте, хоч би Гайдна, але натомість перевернув платівку з музикою Ренна

і опустив звукознімач. Тут починалася друга частина ораторії — двобій барабанів і людських голосів. Ось він — хор без слів, хор, де сама радість, ніби скалки сонця в лопотливій воді, на зламах хвиль, наївне сприйняття світу, загалом, не такого вже й ідилічного, як його малює Ганс. І раптом десь у підземеллях, у темних катакомбах часу, історії, біологічного існування народжується той знаменитий рокіт барабанів, все гучніше й нестримніше, хор губиться у тім гулі і розпадається на окремі наполохані, пригнічені голоси. Якісь хвилини барабани панують у всесвіті, людське голосіння ледве проривається крізь той звуковий пласт — так прошпиговується крізь асфальт парость. Але ось паростків усе рясніше, рясніше, асфальт, ця чорна, мертва скоринка, тріскається, і тепер уже двобій рівних, герць жорстокий, без сентиментів, аж поки голоси остаточно не переборюють чорний маршовий рокіт і барабани по одному вмовкають. І скоро знову в піднебессі — торжество вільних, розкотистих голосів.

Тут Вебер завжди вимикав програвач, він вчинив так і зараз — у цих розкованих звуках йому вчувався тріумфуючий сміх Ренна, вони знову вертали до тієї неприємної сцени у таборі, а Вебер волів би, щоб її не було. Єдиний, здається, випадок у його житті, коли навіть могутня, винахідлива воля Густава Вебера нічим не могла зарадити...

Він вернувся в крісло і знову став пригадувати вчорашній вечір, до найменших подробиць. Далі спогади були приємніші — вони обоє уникали гострих розмов, утома давалася взнаки. А може, Освальд по своєму жалів Рудольфа Хершке, боячись, що приступ повториться. Це навіть приємно, коли тебе жаліють. Тільки не так, як його жалів Ганс Ренн.

Вони розмовляли про музику, архітектуру, дуже обережно про Польщу. Освальд нещодавно повернувся з Варшави, йому, Рудольфу Хершке, теж доводилося ходити по варшавських вулицях, правда, вони виглядали трохи інакше, ніж зараз, це було в роки війни, і йому цікаво почути, що зробили із своєї майже не існуючої вже столиці поляки.

— До речі, ви знаєте, ваш батько теж бував у Варшаві. Варшава йому подобалася, ваш батько мав тонкий смак, коли йшлося про архітектуру. Ні, він був проти тодішньої практики «голої землі», він вірив, що

підкорені народи можна перевиховати, конструктивно перекувати їхню психіку, він багато працював над цим у війну і після війни. Звичайно, я згоден з вами, це ганебно — руйнувати історичні пам'ятники, особливо, якщо вони не засвідчують бойовий дух завойованої людськості, але що важила в ті часи думка однієї людини, наприклад, вашого батька?

Навіщо перевиховувати? Наївне питання. Тоді вже відвертіше — навіщо завойовувати? Але ж це природний процес, який не залежить од волі окремої особистості, закон біології, кожна жива істота бореться за життєвий простір, життя — це боротьба за існування, елементарно — німецькому народові тісно стало, і він породив великого керманіча та рушив туди, де просторіше. Облишко сентименти для неповнолітніх дівуль, в основі життєвого процесу лежить насильство, гвалтування, навіщо ж погірши всевишнього при конструюванні світу приписувати земним людям. Хоч великий стерничий і височів над юрмою, як пірамідальна тополя в кінці саду над усіма іншими деревами, біля яких ходив Густав Вебер, для порівняння, проте в нього під руками був лише один матеріал — люди... Але в такий спосіб ми скоро знову загрузнемо в політиці, чи не ліпше нам зараз спочити, аби вранці ми із свіжими силами могли довершити справу, задля якої зустрілися?..

11

Густав ще раз поторсав двері — замки були надійні, перевірені. Розіклав постіль. Учора він навіть не замикався зсередини, уперше за багато років: у сусідній кімнаті, яку він називав вітальнею, хоч гостей приймав хтозна-коли (жив по-пустельницькому: поблизу були вілли колишніх бійців великої імперії, тих, кому вдалося після катастрофи сорок п'ятого року зберегти свої голови і свої заощадження, але Вебер з ними майже не знався; мав свою ідею — сад, вони ж жили тільки романтичними спогадами, картами і шнапсом), спав його син Освальд, і Густав нікого й нічого не боявся. Загасив світло і довго лежав з розплющеними очима, прислухаючись до живої тиші, що панувала в будинку. Досі тут була тиша порожнього каземату, Він дозволив собі на хвилинку забути незгоди з Освальдом, забути все і зробитися трошки сентимен-

тальним. Уявив, що син полишає все своє минуле там, у їхній Східній зоні, і переїздить на віллу, аби продовжити досліди, так вдало розпочаті батьком його, Густавом Вебером. Досліди, результати яких рано чи пізно, а послужать Великій Німеччині, і тоді вже весь народ, увесь світ дізнається, де кувалося його майбутнє і хто кував його, це буде слава одвічна, не те що популярність Ганса Ренна серед коломистецької шантрапи...

Він, Густав, знає, що не доживе до того славного часу, але доживе його син, якому він передасть завтра своє минуле і своє майбутнє. Син... У грудях Вебера тепліло од зворушення, очі зволожувалися. Ні, учора він був таки занадто сентиментальний, гидко згадати, тепер хай оклигує, старий дурисвіт, важко тверезіючи; він усе життя покладався тільки на власну волю, а тут знехтував елементарним біологічним явищем — реверсією, нахилом нащадка бути схожим на більш віддалених предків, а не на батьків. Втім, у його роду, здається, всі були порядними німцями. Ще одна загадка, яку треба дослідити, тільки б снагу йому та силу, а її лишилося так мало. Він давно ненавидить ту трикляту реверсію, вона поламала вже чимало його планів у боротьбі з садом. А може — від матері? Освальдова мати була занадто експресивна жінка, вона ніколи не розуміла свого чоловіка, як мусила б розуміти німецька жінка німецького чоловіка. Там, у таборі, вона теж копилила губу, він багато вибачав їй, — жінки, мовляв, чутливіші й емоційніші, — а коли обридло вибачати — було вже пізно...

Як би там не велося, а він, Густав Вебер, лишився сам, і сьогодні вже ніхто не спить у сусідній кімнаті, і вже ніхто не спатиме, і від усвідомлення цієї самотності можна було б впасти у відчай, коли б не його сталева воля. Вимкнув світло і став думати про сад, аби не думати про Освальда, але й думки про сад сьогодні непокоїли Вебера, бо він і там запримітив прикмети бунту і вже не почувався дужим, щоб з цим бунтом справитися. Прислухався — над ним тяжіла глуха, мертва тиша, що сповила весь дім. Але десь за стінами йому вчувався шерхіт гілля, листя, вітру, і хоч знав, що крізь подвійні стіни, крізь порожнечу кімнат, які оточують його кабінет, жоден звук не про-

сочиться, той вигаданий ним самим шерхит непокоїв Густава.

Сну не було, а йому хотілося якнайшвидше заснути, забутися, аби якимось перепливати цю ніч, що здавалася такою бездонною після швидкоплинної ночі під одним дахом із сином. Він знову ввімкнув світло, лякаючись тихого клацання вимикача і шерхоту власних ніг об килим на підлозі, знайшов у шухляді снотворне, хоч цюрихський професор, який нещодавно консультував його, категорично заборонив будь-яке гвалтування нервової системи. Прийняв подвійну дозу, інакше ліки вже не діяли на нього. І таки забувся у важкому, моторошному сні.

12

Йому знову наснився сон, що так чи інакше не раз уже наvertався останніми тижнями, відколи Вебер заслаб. Він раптом відчував себе молодим та дужим, наче двадцять п'ять років тому в таборі. Це було дуже реальне, збудливе відчуття: ступав по своєму карликуватуму, приланцюженому до землі його залізною волею саду, в руці — стек, очі меткі й прозірливі, впевненість повелителя, володаря, приборкувача, сад стелився йому до ніг німим, покірним руном. І раптом він помітив, як руно збрижилось, відтак брижів стало рясніше, вони зливалися одне з одним і повніли, ставали хвилями, що котилися по всьому зеленому морю, — так народжується буря. Він поспіхом опановував себе, зосереджувався, напружував волю і ставав наче зведений курок пістолета. Це був стан, коли, здавалося йому, дерева навіть рости переставали, стан повного оціпеніння, який буває з ним узимку, стан напівсмерті. Але хвилі росли, уже сягали йому грудей, і тоді Густав втямив, що ці покірні, приголомшені його волею дерева раптом ніби із ланцюгів зірвалися і почали шалено пнутися угору, стався біологічний вибух, якого він у глибині свідомості боявся давно, можливість якого передбачав, хоч і не хотів вірити у реальність передбачення.

Вебер побіг — панічний, безоглядний страх задихнутися в зелених хвилях гнав його. А зелене море наздоганяло, молоде пагіння обвивало його; Густав з люттю розривав слизьку, холодну памолодь, але все нові стелюхи обперізували йому ноги, а попереду і

позаду виростали глухі зелені стіни, і годі було кричати про порятунок — Густав Вебер задихався.

Він і пробудився од тої задухи — зелене маячіння розвіялося, проте дихати все одно не було чим. Гуета темрява тісно обступала Вебера. Він намірився увімкнути нічник над канапою і не зміг — м'язи не слухалися. «Невже параліч?» — страх спеленав його — давно боявся раптового паралічу. Лежав у п'їтмї й прислухався — було чути лише його спазматичне дихання. Зненацька вчув новий звук — ніби хтось свердлував тоненьким, гострим свердлом стіни його дому. Так чути деревоїда, коли щільно припасти вухом до сухого стовбура. Вебер весь зіщулювся, затерп — після химерного сну всюди привиджувалося зелене пагіння. Він, смішний страхополох, таки справді боїться свого саду. Він багато читав колись про приборкувачів диких звірів і знає, що страх — ознака слабощів, і коли носиш у душі той страх, як би не тамував його, — годі заходити до клітки, звірі одразу відчують твою непевність і знахабніють. Дикі, досі гвалтовані волею приборкувача інстинкти прокинуться в них. Тоді стережися... Силувано посміхнувся. І це він, Густав Вебер! Ганс Ренн довго сміявся б, дізнавшись про його переполох. До війни Ганс умів сміятися. Його, Вебера, завжди дратував той ущипливий сміх. Потім Ганса запитали репортери: «Ви і в житті такий сумний, як ваша музика?» — «Не знаю, — відповів Ренн. — Це треба запитати у моїх близьких, але за чотири табірні роки я таки розучився сміятися...» Близькі — це ніби на злість йому, Густаву. Буцімто Ренн останні роки мав близьких людей. В такому становищі людина завжди самотна. Правда, Освальд...

Вебер починав лютувати, а лють давала йому змогу опанувати себе. Він сконцентрував усю свою волю на правиці, спроквола звів її і долонею, — пальці усе ще не слухались, — увімкнув нічник. Була ще тільки друга година ночі — снотворне вже майже не допомагало йому. «Раз, два, три... сім... десять, двадцять... — почав уперто лічити Густав, силоміць заплющивши очі, і тут же думка, гостра й нахабна, розпанахала глевку сірість дрімоти: — Ні, більше десяти їх жодного дня здається, не відправлялося з його карантинного блоку до всевишнього, він не любив масових езекуцій, правда, раз, коли вони спробували втекти, але то

вже — начальник табору, він тільки доповів по інстанції, як і мусив, це його обов'язок...» А він, Густав Вебер, наказував вбивати не заради самого знищення, тільки — для прикладу. На ту отару можна було накинути єдине ярмо — ярмо страху. Він хотів одного — вибити з них їхню волячу впертість та гордість. Зробити їх людьми, вартими великої німецької імперії, імперії, під ласкавим сонцем якої їм випало щастя існувати. «Раз, два, три... дев'ять, десять... — Вебер починав рахувати і знову впадав у спогади.—... Більше, як десять, їх не було ніколи, все, що вони зараз пишуть про страхітливі селекції, його, Густава Вебера, не стоєть, бо справжня селекція — це не глобальне знищення, а точно розраховане, психологічне дійство».

Він, молодий і дужий, обов'язково зі стеком у руці, спроквола ступав вздовж шереди в'язнів, десь метрів за три од нього ішла свита есесівців з вишколеними вівчарками, а він був сам, він навіть не дивився на невірників, що мусили їсти його очима, за цим уже пильно стежили наглядачі, головне — щоб в'язні не ховали очей, сховані очі — це вже підозріло, таких одразу вишмикували з шереди. Він ступав вільно і легко і раптом різко обертався, і стек його безпомилково вказував чергову жертву. У такі священні хвилини ним керувала тільки інтуїція, інтуїція, яка підняла великого фюрера над натовпом і вволила йому світ. Принцип біострумів, відчуття найменшого опору у погляді — так він виловлював непокірних, які ще мали силу опиратися його волі. Щоранку. І свідомість кожного «карантинника» працювала лише над тим (коли, звичайно, він не волів бути розстріляним), як приховати свій німий протест, як злитися з масою зломлених, покірних, як навіть подумки не заперечувати реальності, що навколо тебе. Усе це священнодійство було розраховано на глибини свідомості, о, він, Густав Вебер, геніальна особистість, і коли б не катастрофа в сорок п'ятому... «Раз, два, три... п'ять... сім...» — починав він усе спочатку. Їх виводили з лави і шикували під цегляною стіною блоку, обличчям до стіни, з руками, задерними догори. Був ранок, а розстрілювати їх мали о сьомій вечора, і так вони стояли весь день, а повз них з бадьорими маршовими піснями, під барабанний бій крокували колони в'язнів, і кожну годину біля них мінялися

вартіві, одинадцять змін, а розстрілює дванадцята, і хочеш не хочеш, а завважуєш кожну зміну, до останньої...

13

Аж під ранок він знову впав у важкий сон. Прокинувся, анітрохи не спочивши: у голові паморочилось, тіло було зів'яле, безсиле. Він довго масажувався, розминався, розходжувався, доки зумів перейти кімнату. Поснідав кавою з бутербродом — його одразу занудило, шлунок не приймав їжі. Вебер зовсім знітився, одразу пригадався Освальдів діагноз — почуття страху, запаморочення, блювота, усі симптоми отруєння «Циклоном Б»... Звичайно, це неможливо, це все Освальдові химери, але правда, що, відвідуючи аутодафе, він довго не міг оговтатись, хоч старанно вдавав, що на його арійську психіку це видовище аж ніяк не вплинуло. Аби боронитися супроти власних слабощів (у кого їх не буває?), він намагався прискіпливо, до найменших фізіологічних подробиць уявити, що відчуває жертва в газовій камері в оці перші хвилини, коли двері «лазні» зачиняються і ти стоїш у місиві голих тіл, і знаєш, що зараз... Ні, йому не треба було так багато про це думати, що ж, син, можливо, й має рацію, він, Густав Вебер, теж боявся, але штука не в тім, щоб не боятися, а в тім, щоб свій страх перебороти. Він рішуче відкинув заціпки і пішов на терасу, хоч йому зовсім не праглося зараз зустрічі віч-на-віч зі своїм садом.

Ранкове сонце на мить засліпило Густава Вебера — він заплющився і довго стояв так, боячись глянути перед себе та водночас невесело кепкуючи зі свого страху. Коли підняв повіки, просто нього висіло зеленюще, з краплинами роси на голках лаписько піхти. Він не сподівався побачити пагін так близько і з несподіванки відсахнувся. Звичайно, усе це нерви, піхта не могла так підрости за ніч, вона і вчора увечері була не набагато нижча, але зараз, після жахного сну, у нього, Вебера, загострене відчуття реальності.

Втім, весна, а повесні вони всі божеволіють, у таборі йому найважче було в ці хмільні весняні місяці, коли навіть у сухих шкелетах слов'янського бидла починало бродити життя, а життя — то і є бунт: в їхніх очах з'являвся п'яний зелений вогонь, і вони

все частіше позирали в бік переліска, що за колючим дротом, і йому, Густаву Веберу, коли ступав вздовж шерехи, випадало зупинитися біля кожного п'ятого. І Ганс Ренн зважився на свій відчайдушний протест десь об цій порі...

Але думати про сад, думати про сад, власне, ні, і про сад не треба думати, краще не думати; вони, ці німечні зелені кастрати, відчували втому його, великого садівника Вебера, і гарячково попнулися вгору. Але хай начуваються, певність ще вернеться до нього, він зараз увійде в їхнє царство, як приборкувач до клітки, приборкувач, який було стомився, але зараз повен сил, і воля його непереборна, і звірі одразу відчують це та покійно всядуться на свої місця. Ліпше думати про Освальда і про їхню ранкову розмову на терасі, розмову, яка хоч нічим певним не скінчилася, але була зворушлива для Вебера. Він хвилювався, як початківець-композитор, що має вперше виконати свою фортепіанну п'єску; колись він пережив щось подібне, виконуючи уривок із свого першого концерту перед Гансом Ренном, і Ренн копилив губу. Найгірше, що сам Густав Вебер відчував безпорадне школярство власного концерту. Але зараз він певен себе, він знає, що двадцять років працював не марно, він має чим подивувати молодого німецького (хоч і звідти... а все ж німецького!) біолога Освальда Вебера!

— Це величезна праця,— казав хапливо, ніяковіючи,— ти ознайомишся з нею на дозвіллі, коли будуть закінчені усі формальності зі спадщиною, це плід настирливих двадцятилітніх пошуків і боротьби, бачиш, твій батько по війні не витрачав часу на зітхання та спогади, він працював, працював, робота цілковито геніальна, наскільки я знаюся в біології, це переверот не лише в науці, а взагалі, в ставленні людини до природи, до світу, до самої себе; що ж тобі вибрати прочитати, ага, щось зі вступу, узагальнення, основні ідеї, а потім я дещо розповім своїми словами.

Він тремтливими пальцями гортав сторінки, знаходив один абзац, аби одразу ж кинутися до іншого, короткозоро втуплювався в рукопис, поки нарешті не зважився. Тоді начепив окуляри, обличчя стало серйозне і врочисте.

— Ага, це звідси, ось... так... «Покладаючись на результати своєї роботи в декоративній дендрології,

я не можу не кинути ширшого погляду на світ, на людське суспільство. Людська цивілізація потребує докорінної реконструкції на зовсім нових засадах. Той хаос, який зараз існує серед так званих людських особистостей, ми змушені будемо поховати. Рано чи пізно, а людство втямить: або відмова, добровільна чи примусова, від особистості, або смерть, — іншого виходу для земної цивілізації нема. Та нація, яка в такий спосіб першою стане монолітна, об'єднається, зіллється в одне біологічне, інтелектуальне ціле, тільки така нація зможе незабаром репрезентувати собою людство. Я вказую німецькому народові шлях до порятунку, до вищості — не задля хвали і пам'ятників. Я роблю це тому, що почуваюся, на відміну від декого, справжнім німцем. Мине небагато часу, і в руках людей, що покликані вести націю в майбутнє, опиняться механічні засоби для контролю над емоціями та мисленням окремих особистостей. Тільки тоді можна буде націлити юрми на вирішення конкретних національних проблем, не марнуючи національних сил на зайву метушню навколо боротьби ідей. Але годі думати, що так легко вдасться все людське інтелектуальне й фізичне бабрання звести до найпростіших форм, які єдині мають надію вижити. (Маємо прикладів того в історії біосвіту досить, хоч би найбанальніший — цивілізація мурахів). Індивідуум буде опиратися, таїтися, без бою за свою ілюзорну свободу він не здасться. Отоді й стане у великій нагоді мій досвід боротьби. Бо двадцять останніх років я боровся за тріумф над особистістю. Звичайно, досліди мої велися у формах більш простих, рослинних, бо можливості експериментувати у формах більш досконалих, складних я, з відомих причин, не мав...» Втім, даруй, це вже дуже загальний погляд на речі, суть не в них, тут ми можемо по-різному розуміти дещо, можливо, твій батько задалеко бачив, і в очах сучасників це його трагедія. Я перегорну декілька сторінок вперед, де ж це... «Практично мої досліди уже зараз могли б прислужитися людству в його впокоренні природи. Давайте на хвилину станемо мрійниками і поглянемо хоч би на ліси майбутнього у світлі моїх досягнень. Не треба сахатися раціоналізму — ми, німці, зараз багато своєї енергії гайнуємо на зайвину. Ось ви заходите до лісу, єдине призначення якого — давати деревину. Над вами

уже не безладний зелений намет з сукуватими стовбурами, добра третина яких годиться хіба що в дровину... Ні, вся енергія іде на формування й ріст стовбура, навіть форму якого, виходячи з самого досвіду, можна розрахувати заздалегідь. На землі з'являться спеціалізовані ліси для найрізноманітніших потреб промисловості, будівництва, транспорту тощо. Естети, які існуватимуть ще навіть і у вік повної перемоги раціоналізму, теж не будуть зневажені — є можливість створити спеціалізовані ліси для відпочинку — те, що ми зараз називаємо садами й парками, але з таким розмаїттям форм, що насититься найрозпусніша фантазія...» Я розумію, ти посміхаєшся, це все дуже загальне, але десь тут найголовніше, найцікавіше для тебе як біолога. Мені треба було розпочинати саме з цього, зараз я знайду... Здається, тут. «Суть моїх новітніх експериментів в тому, що я розробив основні способи творення принципово нових, головне — тривких форм, поки що тільки в світі рослинному, через вплив хімічних, фізичних та психологічних факторів на волю біологічного організму, на його спадковість. Організм, який досі щомиті виходив на герць з волею садівника, після спецобробки (формули і таблиці додаються) стає покірний, як віск...»

— Він був божевільний, мій батько, — тоскно проказав Освальд, і його руки нервово перехрестилися на грудях. — Ренн мав рацію — це не люди. Справжні люди — це зовсім інше. Бо інакше годі будь-що зрозуміти.

14

Знову Ренн. Власне, коли він, Густав Вебер, помилився? В чому найтрагічніша помилка його життя — так точніше? Але навіть такі голосні слова? Можливо, помилки не було, тільки непередбачливість. Проте хто ж міг у тридцять роки передбачити рік сорок п'ятий? А призначення в табір він сприйняв з радістю, не з радістю — з ентузіазмом, знову ж таки точніше. Там відкривалося широке поле для експерименту. Він усе життя експериментує, а тут помилки не виключені. Можливо, йому не варто було брати Ганса Ренна під своє крильце. Але він не зумів побороти знади; має ж він право хоч на щось людське, це була його ма-

ленька примха. Він, Густав Вебер, виходив з канцелярії карантинного відділу, ставав на узвишші, край плацу (позаду — дружник з вівчаркою), а повз нього рівно, як механізм, пливла ріка в'язнів. Їхні босі ноги опускалися на жорстку дорогу з глухим буханням, в такт барабану, що все на плацу підкоряв своєму чіткому ритмові.

— Барабанщик, пісню! — неголосно казав Густав Вебер, і його команду похапливо повторювали охоронці. Здаля Густав бачив, як хнюпалося Реннове обличчя, він не любив мажорних, життєрадісних маршів німецького народу. Проте руки його усе міцніше стискали палички. Ганс розпрямляв згорблену спину, і ось бадьорий маршовий перестук лунав над плацом. Ватоги капо злітали над колоною, що ходила по колу, центром якого був барабанщик карантинного блоку Ганс Ренн. Роти в'язнів неохоче, але розкривалися, і скоро пісня, підтримувана декількома сотнями горлянок, шугала в небо. Але Густав Вебер чув лише роко-тання барабана...

— Ти дуже невдячний, Гансе, коли одвертаєшся од мене, — сказав якимось Ренну. — Я ж не рейхсфюрер Гім-млер, щоб випустити тебе на волю. Але коли б не я, ти б давно зотлів у крематорії, а попіл твій угноїв картопляні плантації довколишніх німецьких колоністів. Я не тільки зберіг тобі життя, я дав роботу, що відповідає твоїм здібностям. До речі, для піаніста це навіть корисно. Барабан привчає до ритму, а твоя гра часто була занадто розхристана, занадто емоційна. І не корч із себе безневинну жертву. Ти винен хоч би тому, що ти Ганс Ренн, а не хтось інший. Май на увазі, такий, як зараз, ти Великій Німеччині не потрібен. Ні тепер, ні в майбутньому. Я кажу тобі це одверто, без сентиментів. Усі ці сонати-симфонії, на вивчення яких ми з тобою вбили молодість, розуміє лише сотня рафінованих естетів. А підмурівок третього рейху — не вони. Німецькому лицарству, яке володітиме світом, потрібна буде інша музика. Коли володарі розслаблюються, зінтелігенчуються, натовп нахабніє. Тільки табір може зробити з тебе людину, потрібну Німеччині, Гансе. У тебе є час подумати над тим, що я тобі кажу. Я буду пишатися, якщо збережу твій талант для німецького народу...

Але ця невдячна тварина постійно гралася в мовчанку або відбувалася незначущими статутними фразами. Ренн весь час був ніби в клітці, а він, Вебер, ходив навколо і з безсилої злості клацав зубами. Як лев, що вирвався з клітки, а натомість у неї вскочив і замкнувся приборкувач. Він, Густав Вебер, не любив виступати в ролі дресированого звіра, якщо навіть той звір і вирвався з-за ґрат. Одного дня, саме десь об таку пору, в березні чи квітні, він підійшов до зиструнченого Ренна і діловитим голосом сказав (поблизу них навколішки по жорстві «води́ло хоро́води» недавнє поповнення табору):

— Послухай, Ренн, я востаннє звертаюся до твого здорового глузду. Ми з тобою тепер зв'язані однією вірьовочкою, хоч ти й досі вдаєш із себе невинність. Бити в барабан, доки ці віслюки ходять по колу і горланять гімни, ти ж розумієш... Скажеш, що це моя вигадка, а ти тільки жертва. Але це не суттєво для нас самих. Зараз у тебе є нагода більше виявити себе. Наближається свято, чекають приїзду самого Гімmlера, і начальник просив передати тобі його особистий наказ: треба створити мажорний, життєрадісний марш табору. До речі, це сприятиме нашій подальшій спільній роботі з вихованням цих блазнів...

— Послухай, Вебере,— зухвало передражнив його Ренн,— по твоїх очах бачу, що це тільки твоя ініціатива.

— Хоч би й моя, — поворушив сухими губами Вебер.— Але я вже поділився своєю ідеєю з начальником табору, він схвалив і тобі доведеться вибирати або-або...

— Або-або...— глухо повторив Ренн, і вперше за рік їхнього спільного табірної життя обличчя його прояснилося.— Я розумію, Вебере, уже те, що я бухкаю в цей барабан, доки мої товариші по нещастю демонструють на асфальті свою життєрадісність, уже саме це підносить і виправдовує тебе у власних очах. Я розумію. Але я людина, і мені, як і кожній живій істоті, властиво чіплятися за життя. Можливо б, я й зараз піддався слабощам, написав би цей марш, кинув у вашу ненаситну пельку — давіться. Я хочу жити, хочу вижити, аби потім, колись, виявити у звуках все, про що зараз так багато думаю. Мої майбутні

«сонати і симфонії», як щойно ти з презирством висловився, живуть у мені, доки живу я. Можливо б, і написав, якби не ти і тисячі таких, як ти. Але ця моя поразка була б виправданням вам, і це чи не єдине, що спинає мене. Я теж став трохи цинічний поблизу тебе, раціональність, як ти любиш казати, — це іржа, якою з'їдається мимохіть. Мій марш приглушив би того черв'яка страху і відрази до самого себе, що зараз гризе твою душу, і я цього не зроблю, Вебере, — тут Ганс посміхнувся; він Вебер, досі пам'ятає ту диявольську посмішку. — Якщо вже вибирати між або-або, я свідомо виберу друге. — Ганс передихнув, потому повільно скинув з плечей пряжки барабана. Барабан упав, покотився по плацу. — Дивись, Вебере, як помирають справжні музиканти. Ти пам'ятатимеш це, доки не здохнеш...

Ренн важко повернувся й пішов на дріт, що чорнів неподалік од них, за якісь два десятки метрів. Був сонячний весняний день. Ніжно голубіло небо. Веберові вихованці займалися тепер фізичними вправами — стрибали на одному місці, їм акомпанувало похльоскування батогів. Реннова постать поволі віддалялася — цівки кулеметів на вищій супроводили її пильними поглядами. «Він зараз загине од куль чи струму, — пульсувало в мозку Вебера. — Помре легко, безболісно, головне — переможцем...» Жодного охоронця не виділося поблизу, і він, Густав Вебер, підбравши поли шинелі, кинувся навздогінці. Рукою в чорній рукавичці вхопив Ганса Ренна за його арештантське драгтя, кинув легке, виснажене тіло на жорстку і, вже не ховаючи ненависті, засміявся:

— Ні, Гансе Ренне, ти ще поживеш...

...Але ж з каменоломень ніхто не виходив живим, Ніхто, окрім Ганса Ренна.

Ні, він, Густав Вебер, не помилився. Просто йому фатально не щастило.

— Як син Густава Вебера, я вдячний вам, пане Хершке, за клопоти щодо батькової спадщини, — сказав Освальд обережно, відтак помовчав і додав твердо: —

Але коло моїх наукових інтересів дещо інше. До того ж я не маю наміру займатися садівництвом ні тепер, ні в майбутньому. І на превеликий жаль,— Густаву почувся у голосі гостя відвертий глум,— і тому, на превеликий жаль, я змушений відмовитися від спадку. Що ж до матеріальної зацікавленості, то мого заробітку вистачає для мене і моєї сім'ї. Ми живемо скромно. Отак...

Веберу забило дихання. Він спазматично ковтнув повітря і почав рахувати до ста, аби знову опанувати себе. Удар був сильний, хоч Густав уже після перших розмов із сином підсвідомо готувався до нього. В цих глумливих словах було щось від Реннових слів, там, на плацу. І на мить здалося, що це Освальд повертається до нього спиною та спроквола іде на колючий дріт, погребувавши ним, своїм батьком. Освальд справді підвівся, він уже збирався їхати, і це було б усе. Густав вхопив його за рукав дорожньої куртки і майже силоміць посадив у крісло. Нарешті спромігся на слова, але вже не кричав, як учора, хоч злість і нуртувала в ньому, а майже шепотів, важко, з глухим присвистом після кожної фрази.

— Ви ще не бачили саду, як ви можете йти? Ви несправедливі до пам'яті свого батька. І я знаю, хто в цьому винен, не крийтеся. Це все шолудивий Ганс Ренн, якому ваш батько по доброті своїй тричі рятував життя. А треба було його відправити в...— Він перетнувся на слові, вибалушив очі, ніби те слово так і рвалося з вуст, відтак уже спокійніше додав: — Він тільки на це і заслуговував...

— Ганс Ренн тут ні до чого,— розважливо проказав Освальд.— Він тільки розбудив мою цікавість. Невже ви відмовляєте мені в здатності до аналізу? Ваші генерали...

— Мої генерали лежать у снігах Азії! — істерично вигукнув Густав Вебер.

— На жаль, не всі...— Гість узяв сигарету, пахнув запальничкою.— Але ми знову збилися на політику. Що ж, я маю годину вільного часу. Коли вже так вам хочеться, покажіть сад...

(Звичайно, Освальд про все здогадався, інакше б він поїхав одразу, він би не зволікав з від'їздом після їхніх принципових суперечок. Він і потім, коли повер-

нулися з саду та знову всілися на терасі, він і тоді не поспішав залишити його, старого, німецького Рудольфа Хершке, бо здогадувався, хто перед ним насправді, і кров нашіптувала йому інші слова, які він тільки соромився казати: перед голосом крові усі їхні суперечки — ніщо, шеляга не варті, ця запізніла думка зігривала Вебера).

Вони знову ступили на терасу десь за годину. Освальд сам налив собі вина. Він був блідіший, ніж звичайно.

— То як? — спитав Густав голосом діловим і строгим.

Освальд обіруч тримав порожній фужер, на його зеленкуватому тлі виразно білили пучки напружених пальців. Не підводячи очей, мовчки похитав головою.

— Що ж, я знайду, як розпорядитися спадщиною мого друга, — по довгій мовчанці сказав Вебер. — Ви, там, маєте інформацію більшу, аніж треба: в справжній Німеччині є легіони молодих людей, яким не байдужі ідеали їхніх батьків. Але зараз я радю, що ваш батько не дожив до цієї хвилини — йому було б тяжко дізнатися про вашу відмову. Він любив вас, хоч і пам'ятав тільки маленьким. («У колисці», — хотів він додати, але вчасно схаменувся). Він сподівався бачити вас по цей бік стіни...

— Я маю одну щасливу ілюзію, — перервав мову Вебера гість. — Я вірю в людський розум, а не в силу...

— Двадцяте століття нічому вас не навчило, — скрушно зітхнув Вебер і, вже не приховуючи неприязні, глянув синові в обличчя. — Я хотів би дожити до часу (я продав би задля цього душу всім дияволам), коли по ваших головах, лишаячи на сократівських лисинах слід підкови, знову ступатиме він... Отоді б уже я посміявся з ваших ілюзій!

Густав Вебер спробував посміхнутися, але м'язи обличчя сваволили. Тільки губи затіпались, оголюючи красчок темно-червоних ясен. Втім, усе одно, Освальд уже не побачить тієї посмішки. Він уже далеко. Посміхатися треба було вчора. І раптом Веберу подумалось, що розумніше було б у всьому одразу признатися синові. В Освальда склалося враження, що він соромиться свого минулого. Навіщо йому здався

цей маскарад? Втім, він і хотів зняти маску, але ніяк не випадало зручної хвилини, дуже вже різними мовами вони розмовляли. Він відстрочував своє зізнання, аж доки машина гостя не зникла за переліском. Він посоромився назвати своє справжнє прізвище рідному синові, — Густав стиснув зуби, щоб не застогнати. Кров відлила з обличчя, руки витанцьовували на бильцях крісла. Це була хвилинка, якої він так боявся. Хвилинка повної тверезості, коли ані хмаринка словесного туману не окутує безжалісну думку.

Звичайно, Освальд ні про що не здогадався. Якби він сказав правду, все було б інакше. Написати йому знову, принизливо просити, вмовляти? А раптом Освальд заздалегідь усе знав, тільки ховався, що знає, бо для нього щось інше має більшу вагу, ніж звичайне біологічне споріднення? Тоді всі його принизливі прохання будуть смішні. Звичайно, Освальд спогорда одвернувся від свого батька. Що ж, коли так — хай начуваються. — Вебер навіть не замислювався, кому він погрожує, погрожував усьому світові. — Хай начуваються, Густав Вебер ще в силі, — лють по-справжньому душила його. Щоб не задихнутися, він зіп'явся на ноги, вхопився за поруччя тераси — дерева свіжою, ясною зеленню хлюпнули у вічі. Він заплющився, повернувся до них спиною. Відтак, передихнувши, пошкандибав у лабораторію, узяв найпростіше — пилку, ножиці — і рішуче ступив на сходи, що вели вниз до саду.

Веберові ноги раптом стали слухняними, проте руки тремтіли помітніше. Ним опанувало нервово піднесення. Упевненості додалося, хоч і передчував, що не надовго. «Можливо б, я ще спромігся сісти у свій «опель», доїхати до таксофону на шляху і про всяк випадок викликати з Цюріха медсестру?» — майнула запобіглива думка, але Густав швидко пригнітив її. Те, що доведеться когось бачити поруч себе, з кимось розмовляти, страхало більше, аніж можливий, напроочений цюріхською знаменитістю приступ. Він нікого не хотів знати. Навіть спогад про людей сьогодні дратував Вебера. Він міг терпіти тільки присутність дерев. Своїх дерев.

Досі Вебер сходив до саду як бог, що, сотворивши землю, гордовито простує нею в перший ранок після дня створіння.

Але сьогодні, тільки-но ступив на доріжку, щось занепокоїло його. Густав дратівливо озирнувся довкола і тепер уже завважив, що бачить не звичайний, продуманий ним до найдрібніших деталей малюнок саду, а тільки молоде світло-зелене пагіння ясенів пенсільванських, що облямовували доріжку. Вебер раптом відчув себе ніби в зеленій пастці — не любив, коли дерева висли над ним, у саду втолив одну із своїх примх — жодне дерево не сягало вище його очей, він владно зупиняв їхній ріст, здавалося — назавжди.

Він таки справді значив більше, ніж сам всевишній, бо впевнено став на шляху зеленого потоку, який з легкої руки бога заповонив землю. Власне, він ще вчора помітив, що ясени ростуть, але не хотів видавати перед сином свою тривогу. Проте вчора це був боязкий порух. Сьогодні — вже зухвалий бунт, відвертий непокір — верхівки ясенів стриміли над ним, Вебером, подекуди він не міг навіть сягнути їх випростаною рукою. Перевів погляд на клен гостролистий — він ніколи не був карликуватим, звичайно підносився на тридцятиметрову височінь, це тільки з його, Веберової, волі бундючне дерево раптом поповзло, припадаючи до ґрунту лапатим гіллям. Два такі клени він посадив при вході до саду, уже більше десяти років вони демонструють Густаву свою цілковиту покору. І тільки зараз запримітив, як настовбурчилися за останні дні краї зеленої тарелі, і вже повіття не дивилося в землю, не стелилося до ніг садівника в несміливій надії на його ласкаву милість, а задерикувато, безоглядно пнулось до неба. Іграшкові сосонки, що їм було по шістнадцять літ, а виглядали досі, щойно учора з розсадника, за вчора стрімко шугнули угору. Куці дубки, якими він так пишався (крона — геометрично точна куля, вони імітували зелені ліхтарі вздовж тераси), бо зумів спеленати їхню шалену біологічну міць, скувати зарані розрахованими декоративними формами, навіть ці ледаркуваті дубки, що, здавалося, вже давно припинили намарний герць з ним, несподівано

настовбурчилися зеленим пагінням і стали розкуйовдженими, колючими гицелями.

Густав поспіхом потяг свої неслухняні ноги в глибину саду, але ясени вздовж усієї доріжки були незвично високі та крислаті, і очі його розгублено блукали в зеленій кружелиці. Він спинився — кружелиця не зникла, навіть коли заплющив очі: вона жила в його мозку. А коли знову глянув на світ, здалося, що ясени за ту коротку мить зробилися ще вищі. Вебер відступив назад, але ясеневе галуззя чатувало на нього і тут, а доріжка все вужчала, дерева вже геть заступали віллу. Це знову був химерний нічний сон, тільки вже насправжки. Густав розтяг комір сорочки (жодної хмари в блакитному небі і вітер хтозна-де запропався, ані війне) — і тут завважив у своїй долоні садовий інструмент, що став чомусь важким, як ніколи досі.

Він випустив з рук пилку, а ножиці взяв обіруч, встромив їх у зелену густінь і, не розбираючи вже, де молода поросль, а де торішне чи позаторішне верховіття, остервеніло стис держално. Гілля хруснуло і посипалося під ноги Веберу. Він знову занурив ножиці і знову стиснув. І так багато разів, аж поки не прорубав у живій стіні вікнину. Тепер ясен з одчиркженою вершиною був йому до плечей. Ледве волочачи ноги, Вебер пересунувся до сусіднього дерева і потягся до його верхівки, не усвідомлюючи, що робить і навіть, не почувачи нічого, окрім навіженої злості.

Десь біля третього ясена його раптом зсудомило, по тому тіло здерев'яніло (так буває в прохолодній воді) і, підгинаючи гілля, почало падати, як підгнилий в основі стовп. Вебер лежав просто ясно-синього неба, але неба того було тільки крихітна ополонка, все інше заступали ясени, що звідси, знизу, видавалися розлогими велетнями. Розум Густава ще не відмовляв йому, тверезо оцінював ситуацію і підказував, що це вже все, кінець. Вебер майже ні за чим не шкодував, жодна гризота не ячіла в його спорожнілім, збайдужілім серці, і тільки одне пекло — що сад переживе його, що садові тепер буде воля і він стрімко попнеться вгору. Образа, відчай, ненависть збурили Густава Вебера. Це було знайоме відчуття, знайоме ще з року сорок п'ятого, коли в'язні його блоку раптом повстали і він ледве встиг в останню хвилину

втекти від їхньої помсти. Вебер поборов оціпеніння, змігся, перевернувся долілиць і, вже не спроможний ворухнути жодним м'язом рук, потягся зубами до ясена там, де його стовбур виштрикується з чорнозе-му... Другого чи третього дня тіло його знайшов агент фірми, що доставляла продукти замовникам. Густав Вебер лежав упоперек садової доріжки. Жовті, проніко-тинені зуби його були намертво зціплені на прикорні ясена.

1966—1968

СОЛОДКЕ ЛІТО

Євгену Гуцалу

1

Тікаємо в дитинство, наче на Робінзонів острів, зво-рушливо ідеалізуємо самих себе, навколишній світ і тим бавимосся. Ці забавки такі слухні й приємні нам у годину тривоги та розпачу! Але поволі розвидняєть-ся і навколо нас, і в наших душах, і вже з мудрою по-смішкою на вустах згадуємо свої недавні подорожі в країну, якої не існувало. Не знаю, що правдивіше—на-ша дитинна розчуленість чи наша холодна мудрість: іду по грані, шальки терезів гойдаються, буцім тонень-ка кладка під ногами, коли переходиш через урвище; і страшно, і привабливо.

Писатиму про джмелів.

Ми називали їх бджолами, усіх підряд — і трав'я-них, і тих, що мешкали в земляних гніздах. Це підні-мало нас у власних очах. До того ж я дуже любив па-сіку і заздрих односельчанам, що мали хоч по кілька вуликів. Мрія моя тогочасна про майбутнє своє геть хуторянська: гай, пасіка, курінь, гудуть бджоли вго-рі, вертаючи з медом з білого колгоспного поля, де цвіте гречка, а я лежу на прив'ялій і обов'язково па-хучій траві та читаю «прочотну» книжку, як звучало тоді в нашому дитячому вжитку.

Я любив та й зараз люблю густий запах меду. Ча-сом мені здається, що це найприродніший запах сві-ту, і тільки порошок та дими забивають його. Це був рідний з дитинства запах рівчаків, долин поплудні,

засіяних перестиглою уже аж чорно-червоною сунцею, пагорбів та польових доріг, запах конюшини та жовтого барбарисового цвіту. Власне, в моїй уяві це був запах сонця. Тим більше, що сонячна жовтавість вощин, коли сусіда, нап'явши на обличчя мішок із густою сіткою, виймав їх з вулика, тільки живила мої асоціації. Сховавшись у вишняку, бо в такі хвилини бджоли ставали немилосердно злі, я жадібно пив той колір і чудернацький, напівказковий дух пасіки.

До моїх пригод із джмелями тільки одне літо в нас була власна пасіка. Правда, лише з одного вулика, швидше, дублянки, бо рам він не мав.

Сталося це так. Десь одразу по війні, я був ще зовсім малий, до нашого городу залетів рій. Пам'ятаю спечний жовтий день, і раптом вигуки:

— Рій летить! Рій!

Я довго не міг утямити, де той рій, хоч про всяк випадок і заховався в куц порічок. Мати, батько, сестри, сусідські діти товпилися біля тину і тицjali пальцями вгору. Скоро я справді вгледів на тлі синього-синього неба сірувату дорогу, всіяну порошинами, що заповзятю вирували. Дорога зачепилася за всохлу гілляку яблуні, але потому обірвалася й видовжилася до груші. Скоро в її з'єлені затемнів наростень; все менше бжil снувало по городу, тільки неспокійна бджолина сторожа ще носилася навколо груші.

Батько метикував недовго — метнувся до сусіди, розвідав, чи не його то рій, і повернувся з сітчатою наміткою на голову. Мати винесла з чулану коробку, що з неї сіяли жито. Скоро під грушею стояла драбина, і батько обережно поліз по ній. Не пам'ятаю вже, за кого я більше дбав тоді — за батька чи за бджоли. Певно, переживав разом з матір'ю та сестрами, що бджоли зараз дружно накинуться на батька. Але тривога була марна. Батько струсив рій у коробку, буцімто зжовклі дички, накрит мішком і спустився в картоплянище. Підходити до нього боялися навіть дорослі, тим більше не пускали мене.

Вулика не було ані в нас, ні в сусіди. Батько знайшов продовгуватий дощатий ящик, зробив ще одну стінку, але не прицвяховував її, а прикріпив гачками, прорізав збоку вічко, позичив десь шмат вощини і порізав її на тоненькі смужки. Відтак приклеїв

їх одну поруч одної на горішній стінці ящика — вулик був готовий. Надвечір у нього вселили рій.

Найцікавіше було, притуливши вухо до вулика, слухати, як бджоли гудуть. То був зосереджений в собі, рівний, діловитий гул. (Так гуде потужна лічильна машина; це я аж тепер порівнюю, тоді ж той голос вулика звучав набагато таємничіше навіть, ніж зараз внутрішній гул кібернетичного дива). А ще — спостерігати за цілоденною метушнею бджіл біля вічка вулика. Починали вони свій трудовий день задовго до того, як я прокидався. Коли я, напівсонний, приходив уранці до вулика, що стояв за кущем порічок, вони вже вертали, геть замазюкані в жовтий пилок, з далеких подорожей. Сторожа, що завжди була на чатах біля входу, вітала їх своїми вусиками. Пригрівало сонце, ставало жаркувато, млосно, густий запах квітника висів над вуликом, а бджоли відлітали й верталися — вони не знали втоми, не знали перепочинку. Тільки коли смеркалося, вулик завмирав з останнім промінчиком сонця, все стихало до ранку — то була маленька модель всесвіту, яка дивувала і вражала мене.

Невиразно пам'ятаю день, коли ідилія дещо була порушена, хай і ненадовго. І реальність, жорстока, строга, зазирнула у вічко вулика, а водночас — і в мою душу. На вулик напали, напали нахабно при світлі яскравого сонячного дня. Я нічого не міг втямити, тільки відійшов убік і з жахом дивився, як бджоли вбивають одна одну. Крихітні, скоцюрблені тільця уже валялися на землі навколо вулика, особливо поблизу вічка. Бджоли перестривали нападників, і в повітрі точилися жорстокі бої. А що діялося біля самого вічка! Так у святу днину пречистої, коли в селі нашому храм, парубки по добрім обіді випробовують силу своїх кулаків та щелеп. Упам'ятку чорна маса кремезних тіл, що збилася до купи, і тільки хромові чоботи лискучо визиркують віддзеркаленими передками з того місива. До вулика вже біг батько та сусіда, разом вони якось розігнали задирак, скориставшись на перших порах мою кадівницею (бляшанка з густо продірявленими боками, нею я рятувався, пасучи свиней, від мошок та комарів). Але щось ніжне, чисте уже не вернулося в мою душу — світ повернувся до мене іншим боком. А втім, можливо, й перебільшую. Коли я наступного ранку прийшов до вулика з наміром повизби-

рувати мертвих бджіл, жодного бджолиного тіла поблизу вічка я не знайшов. Живі самі подбали про мертвих: обійнявши тіла своїх учорашніх ворогів чи й своїх соратників, вони піднімалися в повітря і зникали десь за вишняком. Може, десь там, далеко, існувало бджолине кладовище?

Навмисне не хочу зазирати в грубезну книгу «Бджільництво», що лежить на моїх книжкових полицях. Колись я купив її зопалу, нібито збирався розводити бджіл на своєму балконі. Щось забриніло в душі, коли побачив її на прилавку книгарні. Здається, перегорнув удома декілька сторінок та й відклав до вільніших часів. Коли то вони настануть? А зараз хочу писати так, як відклалося в моїй дитячій пам'яті чи уяві. Сумніваюся, щоб оця оповідь стала посібником для справжніх пасічників. Тож хай не дорікають мені, що плаваю в теорії бджільництва і що бджолиних кладовищ немає. Для мене, тодішнього, вони були — хіба цього замало?

А десь під осінь чи уже й восени, бо пам'ятаю гостей, які на ту хвилю були в нас, а гості збиралися тільки по основних польових роботах, нам закортіло покуштувати меду. Закортіло таки комусь із гостей, коли, добре випивши і попоївши, усі вийшли на город та повсідалися на призьбі. Чого п'яному не заманеться!

— Що ж ти, Овсійовичу, маєш пасіку, а меду на столі чортма? — підкусив хтось.

А моєму гарячкуватому батькові наче хто жарину за пазуху кинув:

— Хазяйко! Давай-но сюди миску! Зараз мед буде.

Мати пробувала було відмовити, та годі. Принесла миску й клоччя. Підкурили вулик димом, а коли бджоли очманіли, підняли його й зазирнули всередину. Я пробрався між мужчинських колін до самого вулика — з нього пахнуло димом. Ось дим трохи розвіявся, його пересилив справді незрівняний дух вулика — дух молодого меду, молодого воску, трав та квітів. На горішній стінці вулика, там, де батько клеїв смужки вощини, вниз росли рожево-білі стільники. Було їх мало, і були вони куці. А меду я так і не побачив, скільки не зиркав роз'ятреними від диму очима. Здається, дядьки теж не дуже його побачили, бо розчаровано закурили й почали допікати батькові:

— Оце так нагодував! З такою пасікою голим скоро підеш. Се ж на нього, сибірного, треба хунтів з двадцять солоду, щоб зиму перегибів...

— З молодого рою і на той рік ще дулю велику матимеш.

— Ох, Овсійовичу, геть живіт у мене розболівся од твого меду. Де тут кущі у вас, за які бігаєте?..

— Буде зараз вам мед! — спересердя лайнувся батько й через вишняк побрів до сусіди.

Сторгувалися вони швидко; з мого батька крамаря б доброго не вийшло. Вернувся він з повною мискою свіжого меду, в якому плавали золотисті острівці вощини, а другого вечора чи, мо', за якийсь тиждень сусіда забрав наш саморобний вулик, що дістався йому так дешево. Пізньої осені вулик він нам повернув — переселив бджіл у свій, справжнісінький. Ящик, на одній із стінок якого ще білили сліди вощини, усю зиму стояв у чулані. Я любив зазирати до нього — серед стерильно білої та холодної зими його густі запахи нагадували про далеке літо.

2

Тепер піде мова про школу, Юрія Павловича і Михалю, бо вони теж, як і джмелі, будуть героями моєї нескладної оповіді.

Школи я боявся, ще не пішовши в неї. Власне, не так школи, як екзаменів, переходів із класу до класу. Бо переходити треба було по слизкій, навощеній воском жердині, а внизу зяяло глибоке урвище. Так розповідали мені сестри, що теж дуже боялися екзаменів. А тут ще й вчитель, який прийшов записувати мене до школи, трапився дуже серйозний. У широкому темному галіфе, добре наваксованих чоботях, з папкою під рукою, він дуже нагадував мені фінінспектора, що уже здавна не викликав на нашому кутку жодних сентиментальних почуттів. Прийшов учитель, коли ми трусили яблука у саду. Стояв біля купи антонівок і строго дивився на мене.

— Досить йому байдики бити. Хай іде вчиться...

— Таж воно мале, — бідкалася мати. — З-за парти не буде видно.

— Підросте в колективі, — незворушно відповідав учитель. — То я пишу...

Батько мовчав — добував новий клопіт йому: одягти мене. Бо час був не дуже ситий, а він уже геть укоськався, справляючи якусь одежину сестрам моїм. Я декілька днів почувався винуватим, чув невеселі розмови в сім'ї. Нарешті мені пошили штани з чортової шкіри (був по війні такий цупкий крам), а з матеріної приношеної кофти — сорочечку. Підперезався я батьковим паском, одяг батькову пілотку та й потяг у науку. Коли ми з батьком прийшли до школи, на подвір'ї старшокласники робили зарядку. Всі стояли в шерехах і махали руками, а вздовж шерех ходив мій знайомий вчитель у темному галіфе і металево вигукував:

— Ір-раз, два, тр-ри! Ір-раз, два, тр-ри!

Я зовсім наполюхався і притисся до батькового коліна. Босі ноги геть захололи на цегляному ганку школи. Батько повів мене до класу і посадив на першу парту, бо я був дуже дрібний. Потому прозвенів дзвоник. Батько зник у коридорі, а до класу зайшов згорблений, весь білий дідок. Він поклав на стіл грубезну книгу, купу чистеньких зошитів і сказав:

— Добрий день, діти. Поки що я буду ваш учитель. Звуть мене Юрій Павлович... Сьогодні для вас починається довгий і трудний шлях у науку. А навіщо нам учитися, питаєте ви. І я вам відповім: для того, щоб знати. Спершу ви навчитеся літерам та числам. І зможете самі читати книги. А в книгах написано, в якому великому й цікавому світі ми живемо. З кожним днем, проведеним за шкільною партою, ви багато дізнаватиметеся, але хотітимете знати ще більше. Бо так влаштована людина — чим більше знає вона, тим більше хоче знати. Тільки людина, яка нічого не знає, і знати нічого не хоче...

Я так заслухався учителя з добрими лагідними очима й такою ж лагідною усмішкою на худому, аж зжовклому обличчі, що по останнім уроці забув під партю свою пілотку. Тяжка ніч мені видалася. Не знав, що скажу батькові, бо то ж його подарунок. Та й де він візьме грошей, аби купити картуза? Я ще не знав рахувати, але вже знав, як важко дістаються дорослим гроші. Ранком, випивши склянку молока з гарячим сковорідником, я метнувся до школи. А мати всміхалася мені вслід: яка старатлива дитина, першою в класі з'явиться... Я справді заявився до класу

першим, але пілотки моєї під партою не було. На уроках сидів я в'ялий і безутішний. Таки не втримався: коли вчитель запитував, скільки олівців у його руці, я раптом підвівся і без будь-якого вступу запитав:

— Дідусю, а ви не бачили моєї шапки?

Потім мене декілька років дражнили отим «дідусю, а ви не бачили моєї шапки?», проте, здається, я ніколи не жалів дуже, що так сталося. Було щось у тому «дідусю...» таке, що досі зігріває моє серце. Бо пізніше я швидко подорослішав і вже знав, що до вчителя треба звертатися на ймення та по батькові. Певно, і старому вчителеві не стало від того звертання кепсько. Він усміхнувся і сказав, що моя пілотка лежить у вчительській, її принесла туди прибиральниця, і в перерві я можу забрати свій скарб...

За кілька днів до класу зайшов учитель у темному галіфе і почав нас учити. І вчив аж чотири роки. Але він уже не видавався мені страшним. Хоч любити його я не міг. Любив я старенького Юрія Павловича. Була та любов дивовижно ніжна й тепла. Навіть віддана. Часом я навіть прибігав раніше до школи, аби стати біля воріт і привітатися до нього, коли Юрій Павлович важко видереться на гору, на якій стояла наша школа. Бо був він завуч і приходив завжди раніше, ніж інші вчителі.

А що було, коли завуч приходив на урок, сідав на задній парті з зошитом у руках і прислухався до мови вчителя та до наших відповідей! Коли в такі години мене викликали до дошки, я місяць почувався щасливим. Яюсь не зумів відповісти в присутності Юрія Павловича на запитання вчителя, і тут же, перед класом, розплакався од сорому та жалю до себе...

Через чотири роки, коли ми здали перші екзамени за початкову школу і вже почувалися майже дорослими, Юрій Павлович в одне з останніх, передканікулярних занять зайшов до класу та сказав дуже серйозно:

— Ви, дітки мої, зіп'ялися лише на першу сходинку шкільної премудрості. Не думайте, що далі буде легше, навпаки — важче. Мине літо, ви знову сядете за парти — тепер до вас у гості прийдуть алгебра, фізика, зоологія, ботаніка... Бачите, скільки нових гостей у вас з'явиться! Я викладатиму у вашому класі ботаніку. Ботаніка — це наука про рослини. Як ростуть дерева, чому цвітуть квіти, як рослина дихає, п'є, слу-

хас — і багато інших цікавих речей ви дізнаєтесь. Але вже тепер я хочу дати вам невеличке завдання на літо. Я вчу дітей багато років, декого і з ваших батьків учив, і щороку учні, які разом зі мною беруться до ботаніки, саджають невеличкий сад на шкільному городі. Учні ростуть, і дерева ростуть. До війни навколо нашої школи був чималий сад, тільки фашисти його вирубали. Що не встигли вирубати, вимерзло: дуже люті зими були. Давайте ж і ми посадимо яблуні, груші, хай ростуть разом із вами. А для цього треба, щоб кожен із вас у своїй шаньці приніс першого вересня побільше зерен яблук та груш. Зрозуміли, діти?

— Зрозуміли, — дружно вигукнули ми, хоч усі наші думки зараз були на вулиці, просто сонця — три вільні місяці, всеньке літо білозубо всміхалося до нас. Які там ботаніки та фізики! Осінь видавалася такою далекою, навіть не вірилося, що вона колись настане.

Але послухайте про Михалю.

Я був найменший у класі, Михаль — найбільший. І зростом вдався на славу, та й роками старший. Але жили ми досить мирно, зі своєї сили він не дуже користувався, хіба що час від часу мимохідь щигля дасть, аж очі вибалушиш. Хати наші стояли неподалік одна одної, а хто з одного кутка, завжди тримався гурту. Почувався я під його захистом досить надійно, а що не був задерикуватий, то й поготів. Неприязнь наша почалася з одного дурного випадку, і було це напередодні солодкого літа.

Трапився вітряний весняний день. Ми вертали зі школи вздовж телефонної лінії, що була нам ще вдивовижу. Дроти натужно гули, а коли вухом припасти до стовпа, здавалося, що гуде, завиває, голосить уся земля. Тут Михаль візьми та й скажи з великою певністю в голосі, як завжди:

— Дуже голосно в телефон говорять...

Я недовірливо посміхнувся, а він той посміх запримітив:

— Чого либишся?

— Бо воно не від того гуде, а від того, що вітер.

— Батькові своєму скажи, — раптом озлився Михаль і дав мені щигля. — Гуде, бо говорять. Зрозумів?

На тім наша суперечка закінчилася. Щиголь — то був такий доказ, проти якого я не міг нічого заперечити. Все ж, коли біль минувся, я знову засумнівався.

Така вже людська натура — тільки кулак з твоєї голови приберуть, так і сумніви всілякі з'являються. Був я такий самовпевнений, що наступного дня підняв руку і запитав учителя, який на той час своє темне галфе змінив на звичайні штани:

— А чого ото так телефонні дроти гудуть?

— Зрозуміло чого, — вчитель стенив плечима. — Вітер. Ось у п'ятому класі вам розкажуть, як народжується звук. Звук — це коливання. Вітер і дріт...

Я триумфуюче озирнувся на Михаля, але він не відповів мені поглядом. Сидів на задній парті набурмосений, мов сич, і малював на гумці танк. Він завжди малював на гумках танки або літаки і потім відпечатував на промокатках та обкладинках зошитів.

Так ми з ним заворогували...

3

Літо, як пишуть, було щедре.

Щедро світило сонце, щедро падали дощі, озимина росла на полі буйна, і трави, казали, вдалися густі та високі. Косарі вертали разом із чередою геть укоськани — вулиця пахла пилюкою, що її збурили ноги ситих корів, пилюка потроху влягалася, і за її рожево-сірими пасмами на тлі темнуватого неба з'являлися вози з косарями та гребцями. Мужчини й жінки впереміжку сиділи на возах, звисивши ноги в постолах, а за їхніми спинами зеленіла свіжа, ледь прив'яла трава, в тій траві стояли кошики з гостинцями «від зайця». І були то вже справжні гостинці, а не суха скоринка хліба, яку мати приносила з поля. Ми бігли за возами, ковтаючи пилюку, — коні, вчувши близько бригадне подвір'я, брали рясю. Біля нашого двору хтось із мужчин натягував віжки, приструнюючи коней, колеса починали крутитися повільніше, і батько зістрибував з підводи, вже маючи на плечі складену косу, а на окісі — заповітний кошик. Стомлений і суворий, він поважно ступав до воріт, кидав прискіпливий погляд на капустяні грядки, чи добре я встеріг їх від курей, відтак діставався порога і сідав, прихиливши косу до одвірка. Кошик опинявся між його колін, я нетерпляче чекав, коли вже батько почне священнодіяти.

А він не поспішав, ніби навмисне випробовував мою волю. Витирав широкою, бруднуватою хусткою облич-

чя, закурював самокрутку, аж тоді брався до гостинців. Спершу викладав добре вже вичиргану мантачку, відтак — рукавчик із хлібом, зелену пляшку з-під молока, аж тоді наставала черга грибів: липких маслюків із зеленим павутинням травинок на коричневих шапочках, крихких сиріжок, од яких часто лишалася сама ніжка, а окрушини батько брав у жменю й шпурляв за тин; часом і брунатних справжнісіньких біляків. Аж потому батькова рука урочисто пірнала в траву і звідкілясь збоку діставала пучок суниць. В ранніх присмерках ягоди багряніли ще густіше, здавалося, їх там не знати й скільки. Я облизував пошерхлі губи й обережно ступав до батька, обіруч брав пучок той і підстрибом кидався з двору. Мати звично бурчала мені вслід:

— Лозини б йому доброї, а не ягід. Отам скраєчку стебло капусту геть покльовано...

Але мене вже те бурчання не обходило. Я оббігав навкруг хати, сідав на призьбі з того боку, що від саду, і в самотині доскочу смакував гостинцем. Власне, ягід було мало, більше зеленої гички, зате ж їх спершу можна було обдивлятися, відтак нюхати, відтак пробувати на дотик краєчками губ і кінчиком язика, аж тоді вже спроквола роздавити на язичі першу, найменшу ягідку. Потому вони швидко танули в роті одна за одною, але так само швидко темніло, і можна було дурити себе, що ягід ще тих у твоїх руках тьмятьмуца; а що вже суничного запаху, то його ставало чи не на весь куток — пах жмуток зелені, пахли руки, призьба, город, всенька вулиця...

Сестра, що теж їздила на луки сіно гребти, лише зрідка привозила суниці: не вистачало снаги в обідню перерву бродити по лісу. Зате чи не першого ж вечора вона привезла мені «від щедрого зайця» щось липке, пахуче й солодке.

— Жуй, не бійся, це стільники, — сказала мені й почала розповідати матері та сусідам, що вийшли зустрічати корів: — Гребемо сіно на болоті, а там моху багацько, аж ноги грузнуть. Коли це Маргариту як ужалить щось. Полякалися, думали — гадюка. Аж бджоли! Та такі великі, наче шершні. Ми димучку зробили, і до купи моху, звідки вони вилазять. Розворушили, а вони тільки дизь, дизь навколо. Але диму бояться. Глянули ми, а в гнізді отакенний стільник,

наче сковорідник. Почали шукати, а їх, гнізд бджолиних, на болоті, наче жаб. Меду понаїдалися, аж животи поболіли. Таке ж урожайне літо на мед — ніколи, кажуть, стільки їх не було...

Так у життя моє увійшли джмелі — дорослі теж називали їх бджолами. Здається, того солодкого літа то була перша розмова про них і згадка. Зате відтоді вони заповнили мене на добрі три місяці — аж до перших холодів.

...Впам'ятку мені, як скоро потому, мабуть, наступної неділі, бо чутки про щедре на мед літо поширилися серед нас швидко, наша хлопчача ватага пішла добувати земляних бджіл. Хтось виголосився, що знає в Дубровах їхнє гніздо. Михаль запалився і запалив нас. Запалити нас на ту пору було не так важко, тим більше, що Михаль на кутку користувався майже диктаторськими правами. Швидко було ним розподілено, кому брати заступ, кому йти з порожніми руками. Звичайно, мені випало йти із заступом, а дорога була неблизька, аж у Дуброви — найбільший і найдаальший рівчак. Важко палило сонце, на небі не біліла жодна хмаринка. Ми збивали ногами куряву, кидали груддя землі в розпростертих над полем жайворонів, шукали у вощистій пшениці гнізда перепелів. Кому щастило відшукати в заглибині або в придорожнім куці з півдесятка блакитних чи зелених пташиних яєчок, тут же видували з них жовток, часом уже червонястий, насиджений, і поповнювали свої колекції — в декого з щасливчиків були цілі низки того скарбу.

Так із перегуками, свистом, валуванням наближались ми до Дуброви. Тут, десь за горбком, сідали кружкома і радилися на випадок, аби в Дуброві об'явилися хлопці із села Чорторійки, що по той бік рівчака. Кожен поспішав доповісти громаді та Михалю, як він діятиме в разі небезпеки. Це були часом аж безрозсудно сміливі заяви. Подумки ми оточували чорторійців, лупили щосили, забирали в них картузи та всіляку зброю, а коли вже почнуть скімлити, тільки тоді відпустимо додому, але спершу заберемо і весь мед, добутий ними, бо чомусь уявлялося нам, що зараз хлопчачи усіх найближчих сіл ринуться в Дуброви по мед. Але цього мало для них, треба взяти з них обіцянку, аби в Дуброви більше й носа не показували, хай Дуброви будуть відтепер наші, а не чорторій-

ські, наші й тільки наші. Михаль поважно згоджувався і потрясав перед собою присмаленою на вогнищі кувільною, що з нею він ніколи в наших походах не розлучався. Збурені, непримиренні, ми з войовничим лементом, геть загукуючи жайворонів, рушали далі.

Полівка білшала і поволі опускалася, натомість у небо підводився протилежний крутий берег рівчака. Тут уже наші голоси глухли, ми навіть подихи навіщо тамували і ступали навшпиньки. При вході до рівчака ми майже повзли, виславши наперед у розвідку двох із нашого товариства, бо боялися засідки. Нашим паленіючим головам уявлялося, що чорторийські хлопці ось уже добрий тиждень сидять сидьма в Дубровах, чатуючи на нас.

Але ні в самім рівчаку, ні у бічних видолках нікого не було — окрім лінивих, сонних ящірок, що грілися проти сонця і зайюбки лишали під нашими ногами свої невгамовні, пульсуючі хвости з крихітними червоними ранками на зламах. Ми все ще не хотіли розчаруватися, а особливо Михаль, якому траплялася нагода беззастережно покомандувати нами. Він розділив нас на дві групи — сам із найближчими прибічниками ішов по рівному руслу, а інших послав плуганитися понад рівчаком, з видолка у видолок, по струпчатому краю поля. Зате ж тут од високих пшениць був невеликий затінок, і хоч ноги спочивали в прохолоді, а вздовж межі, скільки видно, ясно синіли волошки та польові тонконогі дзвоники. Птаховиння випурхувало з-під самих наших ніг — паслося на краю пшеничного поля, а по той бік рівчака, над жовто-білястими, від обрію до обрію, ланами мріло прозоре марево, ніби хто легеньким тюлем поснував блакитний поділ неба...

Нарешті Михалеві таки обридала ця гра, і він різко, пронизливо свистів. Ми скочувалися по узгір'ю вниз та бралися до роботи. Вернулися до входу в Дуброви і знову пішли по своїх слідах, рахуючи тепер рукави яру. Біля сьомого, від сонця, спинилися. Відтак проминули дві грушки, що вилізли аж на гребінь видолка, і знайшли куц заячого холодку, тут же його виламавши, бо заячий холодок у нас цінувався — геть сизий, хвилясто-ніжний, він добре виглядав у хаті, на покуті, і матері за нього вибачали нам довгі мандри по дурних стежках.

— За крок від того куща й треба копати, — упевнено заявив хлопчак, який знайшов бджіл. — Осьдечки хід у їхнє гніздо.

Там справді темнів отвір, але він був дещо заширокий для джмелів, і ми засумнівалися. Один з нас нахилився до отвору, принюхався й трохи непевно сказав, що пахне не медом, а мишвою. Ми теж по черзі нахилилися до нірки, і нам теж здалося, що пахне мишами. Опісля цього Михаль дав винуватцю нашої подорожі щигля і ліг на траву. Ватагу не довелося довго вмовляти. Ми охоче покотилися по морогу, намацуючи листя щавлю, бо уже кортіло пити. У рівчаку вітру не було, навіть волоття мітлиці не ворушилося, а сонце, здавалося, висіло над самими чолопочками наших стрижених голів.

Раптом, коли ми вже зовсім розм'якли, розварилися, в небі почулося густе дзижчання. Воно наближалося, пронеслося над нашими головами, розтало в спеченому вариві і знову наблизилося, аби вже не віддалитися. Ми переглянулися й припали до трави. Михаль показав нам кулак: мовляв, голову одірву, хто зараз посміє писнути. Джміль виписав над нами декілька кіл, відтак опустився нижче і вже розгойдувався біля самої землі, поки не сів у траву, за пагорком, де нещодавно сизів куш заячого холодку. Михаль навкарачки подався туди і нарешті по довгій напруженій мовчанці кивнув нам. Ми так і кинулися до нього. Його палець вказував на ще один отвір, дець за чверть від мишачого. Раніше ми не помічали його з-за віхтика пір'ю.

— Тут, — трохи урочисто проказав Михаль і звівся на ноги. — Починайте...

Як ми працювали! Коли б із тим захватом збирали щавель чи різали траву для телят, вдома б нами не нахвалилися. Чи коли б з таким старанням вимальовували ми в своїх зошитах рядки домашнього завдання — куди б ті двійки та трійки з мінусом подівалися! Скоро ми, копаючи навперемінку, вирили добрячу канаву в метр завдовжки, а коли я став у ній навколішки, бо так легше було довбати суху глинисту землю, то тільки голова моя стирчала на косогорі.

Проте медом ще й не пахло. І жодна бджола не виповзала нам назустріч. Натомість зник невідомо куди і сам отвір. Ми вже копали навмання, копали поспі-

хом, люто, Михаль над нами лаявся і плювався. Зне-нацька щось засіріло в глині, я нетерпляче дзьобнув гостряком заступа і оголив клубок жухлої сухої трави. Усі зацікавилися, а Михаль виштовхав мене з ями, торкнувся пальцями того клубка й прислухався: жодного звуку. Тоді обкопав його з усіх боків і підважив заступом. Кубло лягло на залізну площину і розчохнулося навпіл. В пуховій постелі вовтузилися голі, ще, певно, сліпі мишенята...

Як ми гиготіли, висвистували, тупотіли ногами! Під той лемент Михаль зручніше взявся за держално заступа, розмахнувся і пошпурив мишаче гніздо в небо. Воно злетіло високо вгору (Михаль був вельми дужий), розвалюючись у польоті, потому загуло на ко-согорі, глухо, ніби пізньої осені падали підгнилі яблука. Нареготавшись, ми спробували копати збоку і таки натрапили на слід та дісталися бджолиного гнізда, оглушуючи картузами джмелів, що виповзали глянути на нападників. Коли ми розгортали гніздо (трохи трави, а далі — темна воскова торбинка), джмелі так і сипонули на нас, розганяючи по видолках, і не в одного на обличчі зарожевіло яблуко — слід жала; але годі було джмелям справитися з нашою ватагою. Скоро перемога була на нашому боці, перемога безсумнівна й заслужена. Добра половина господарів гнізда лежала в траві, збита нашими картузами, інші розлетілися по рівчаку і вже не наважувалися наблизитися до гамірливого війська. Тільки великий темно-червоний джміль повзав по дучці, де раніше було гніздо.

— Матка, — стиха промовив хтось, бо пристрасті наші трохи вляглися. — Вона не літає.

Проте всі наші погляди тепер зосереджувалися на руках Михалю. Поки ми воювали з бджолами, він сидів збоку і ділив на сім часток наш добуток. Ділив чесно, порівну, мабуть, знав, що після таких трудів та напруженого бою ми можемо збунтуватися. По його пальцях, у глині, стікав мед, до якого ми так рвалися. Тепер уже й пахло медом — ніщо, здається, так гарно не пахне, як стільник земляних джмелів. Зовсім своєрідний, незрівнянний запах. Хоч, мабуть, так пахне в погребях, де відстоюються віковічні меди. Тільки додати б туди ще запахів трунку, всілякого зілля, квіту...

Кожному дісталось по маленькому кавалочку — три-

чотири гранки з медом, а то все віск. Першу гранку я випив нахильці, з другої вицмулив мед, а в двох інших за тоненькою липкою шкоринкою біліли лялечки: Михаль і тут одурив мене. Я обібрав з боків віск і вкинув разом з випитими гранками до рота, а гранки з ляльками поклав у дучку. Матка одразу почала бабратися біля них.

— Ти завтра сюди прибіжи з мискою, вони знову розплодяться і наносять тобі меду, — реготнув Михаль, вичавлюючи брудними пальцями мед із стільника.

Але я не завважив того глуму, бо мав інше на думці.

Я вже мізкував над своїм майбутнім експериментом. Як і всі геніальні ідеї, здогад народився в мене раптово, без жодного зусилля з мого боку і без ніякої підготовки. На ту хвилину я забув, як мріяв про власну пасіку і як заздрих сусідові. Я тільки пам'ятав батькові теоретизування щодо бджільництва. Матка в мене була, були лялечки, які за день-два стануть справжніми джмелями, були шматки стільників. Бджолам тільки й лишиться, що носити в гранчаті чашечки запашний мед. А хіба їм не байдуже, де тим займатися: в цьому яру чи на моєму городі? Навпаки, на городі рясніше квіту, зараз цвітуть огірки, соняшники, а одразу за городом — поле конюшини... Я подумки переконував матку-бджолу, що у мене їй буде привільніше й ситніше, і не так уже зле, що наша ватага потурбувала її сім'ю; на моєму городі її сім'я швидко стане знову такою ж численною, народиться цих бджіл достобіса, тоді я їх переполовиню і з молодією маткою поселю окремо, а за два літа у мене буде справжнісінька пасіка, більша, аніж у нашого скупуватого сусіди. І одного разу я зберу усіх хлопців та скажу їм: «Хочете скуштувати меду?» — «Хочемо!» — вигукнуть вони, Я винесу їм повнісіньку тарілку, ні, лінше миску, оту глибоку миску, що в неї мати наливає борщ і ставить посеред столу, а ще ліпше винести у відрі, хай не повне...

Я був великий мрійник, як і мій батько, що міг, як був у доброму гуморі, щодня будувати нові химери — то він велосипеда змайструє, який літатиме, то пастку для риб, то насадить в городі повно цибулі й поїде на острови Льодовитого океану або й до самого полюса

торгувати нею; заробить багато грошей, на ті гроші купить машину і щоранку возитиме односельчан до базару — завжди свіжа копійка... І так я замріявся, що опам'ятався, коли хлопці свистіли мені ледь уже не від дороги, яка до села вела. Я махнув їм рукою, мовляв, чую, потому перечекав трохи, аж тоді взявся до роботи. Відірвав кишеню штанів, що трималася на самих нитках, у ту кишеню поскладав кришеники стільника з личинками і декілька вцілілих, хоч і випорожнених гранок, відтак пересадив туди, сплівши з травинок сильце, матку та дві бджоли, які осмілилися повернутись на місце своєї колишньої домівки, зав'язав усе те стеблами мітлиці і погайсавав за хлопцями, але так, щоб іти за ними назирці, не зближуватися.

З гребеня я оглянувся на поле нашого побоїська. Невесела картина руйнації засмутила, але не протверезила мене. Розкопаний, наче розпанаханий кігтем косогір, скиби глини на донедавна чистому зеленому морогу, шмаття бджолиного гнізда і грудки мертвих мишачих тіл у траві — але ж мене чекали великі справи! І я побіг з косогору, раз у раз спиняючись та прикладаючи рукавчик з несподіваним трофеєм до вуха.

Бджоли мовчали.

4

До самого села я йшов, пасучи у ватазі задніх, а біля крайніх хат, де хлопці влаштували короткий спочинок, круто звернув на городи: боявся глузувань. Межами добрався до наших вишняків, а звідти вже переплетеною картоплинним бадиллям стежкою в переяроч, який заблукав, прошкуючи аж від старого річища, в нашому городі. Спадиста половина його давно була нами освоєна, розкопана й засаджена, а друга, стрімкіша, слугувала пристанищем для кущів, тополиного молодняка й бур'янів. Отут, під кущем шипшини, що вже одцвіла та вбралася в тверді зелені бурульки з колючими вінчиками, я викопав яму в два штихи, застелив її сухотрав'ям, потому витрусив з рукавчика стільники разом з трьома джмелями. Джмелі після довгої задушної подорожі навіть крильми не ворушили — певне, все ще дримали. Але я не дуже довіряв тому оціпенінню, та й подбати про них кортіло. Мет-

пався до хати, де вже мати за мною бідкалася, знайшов шмат старого дикту. Накрив диктом яму, лишивши збоку вузенький, якраз джмелю пролізти, отвір. Краї дикту присипав землею. Трохи посидів біля свого нового господарства, хтозна з чого радіючи, та й пішов обідати.

Як свербів мій язик за обідом — похвалитися! Але стримувався, бо думав за якийсь час здивувати своїх домашніх більше — пригостивши їх медом з власної пасіки. Проте час по обіді повз жахливо повільно, я не міг ні про що думати, окрім свого скарбу, і зайнятися чимось іншим годі було. Бігав у переярок і назад, тупив вухо до дикту, але намарно — бджоли не виявляли себе жодним звуком.

Пополудні довелося гнати свиней на шлях. Але й там я не забарився, повернув назад, коли сонце ще й на гребені хат не опустилося. Сказав матері, що свиня не пасеться, мабуть, пити закортіло. А сам швидше гайсанув у переярок. Тут уже не гвалтував свою нетерплячку, а обережно відгорнув землю, підняв дикт і зазірнув до ями. Біля стільників бабралась лише матка, двох інших джмелів не було. «Подалися по мед, — зрадів я, додавши поблажливо: — Молодці, не лінуються...» До заходу сонця я ще раз зазірав у свій земляний вулик — то було конче потрібно: я ж забув поставити для бджіл воду. Адже матка не літала, а напиться треба. Води я налив у коробку з-під вазеліну і поставив біля стільників. Ще й стільнички повернув гранками вгору, аби звільнити бджіл від зайвих турбот. Матка все ще була в гнізді сама. Я розумів — бджоли баряться, бо розвідують тутешні місця. Втім, завтра раненько я й у цьому допоможу їм. Згорну з паперу кульок, посаджу їх туди і віднесу на конюшину, назад вони й самі вже дорогу знайдуть, бо сьогодні налітаються й надивляться. Відтак я побажав бджолам на добраніч й почимчикував зустрічати корову, бо як корова зайде в шкоду, тоді вже напевно чекай від батька доброї прочуханки.

Спав я неспокійно. Снилися мені джмелі: чорні, волохаті, вони повзли й повзли з-під землі, з влаштованого мною гнізда, і була їх незліченна кількість, справжнісінька темна хмара гула наді мною, і вони роїлися, а я тільки встигав копати ямки та накривати їх диктом; рої ментом вселялися в них і починали

діяльно обживатися, і було вже тих гнізд по всьому нашому городу, я ледве встигав обходити свої володіння, прислухаючись до діловитого гулу під землею, а вранці я вів своє крилате військо на колгоспне поле, де цвіла конюшина, темна хмара летіла за мною, служб'яна, зосереджена, і пахло медом, аж я всміхався крізь сон. Прокинувся, ще корови мати не випускала на вулицю. Батько клепає на задвірку косу, таким же дзенькотом відгукувалися інші двори, я любив цей перестук, але зараз було мені не до нього. Все ще усміх зігрівав моє обличчя після щасливого сну. Я трохи постояв біля шипшинового куща, відтягуючи добру хвилину, коли зазирну у вулик. Нарешті прийняв холодний, зарошений дикт: в гнізді знову була сама матка, але вона, певно, спала, скоцюрблена, неврушна. Я обережно поворушив господиню гнізда сухою гілочкою — вона легко перевернулася горілиць: була мертва. Тільки тепер я побачив комашину дорозу, що вервечилася по крутій стінці мого вулика. Клоп'яткі мурахи снували по ній від стільників до пня спляної торік тополі. Я розгорнув наші вчорашні недоїдки — в гранках було повно мурахів. Певно, вони всю ніч ласували залишками меду.

Так нещасливо закінчилася моя перша спроба одомашнити джмелів. Весь ранок було мені сумно й скімливо якимось. Буцімто почувався в чомусь винним. «Але ж я хотів їм тільки добра, — мізкував, женучи на шлях ліниву поросну свиню. — То все мурахи. Ось хай, як викопаємо восени картоплю, я наберу сухого колив'я, обкладу пень і підпалю. Тоді вони в мене потанцюють...» Думка про помсту трохи втішила. Втім, у такі роки каюття ще не довго гнітить нас. Ранок був сонячний, теплий. Білі мереживні хмарини висіли високо в небі, здається, під самим сонцем. Скоро і вони розтанули, так було тепло. Потроху збиралися хлопці з нашого кутка — приганяли своїх телят, свиней, кіз. На шляху було клоп'ятно пасти — худобина щохвилини лізла в шкоду. Ми подалися далі — на толоку. Тут хоч і паші не вельми, зате ж як загилиш свиню лозинякою, вона забіжить аж на середину голого чорного поля — там уже починає досхочу копатися, вишукуючи в землі коріння. Видно її добре здала. А ми посідаємо кружком і в «коня» на щигля — сонце піднімається, лоб синіє, слези на очах аж киплять,

бо щосили стримуєшся від плачу, — привілля. Озирнешся на свиню, коли вже тінь від тебе — два кроки. Мотнешся по толоці, по конюшинищу, попід житами майнеш — а ніде немає твоєї худобини. Рюмсаючи, біжиш додому, і серце холоне: раптом і там не буде? Але доля поки що тебе милує. Свиня підлізла під жердинами в город і спокійнісінько, навіть щасливо рється під колив'ям. Молода картопля аж похрумкує в її зубах.

Зганяєш злість на жирних боках свині, луплячи її жорсткими, репаними п'ятами своїми, відтак обережно латаєш зриту місцину: ставиш на місце колив'я, пригортаєш землю, притупуєш, а потім розп'ушуєш пальцями, наче граблями — аби не лишилося сліду ніг. Звичайно, колив'я за кілька днів зів'яне, висохне, але мати все спише на тічку, що підгризає коріння картоплі.

Отак завжди: як почнеться день нещасливо, то й до самого вечора нещастя на тебе хмарою йдуть.

Але мрія живучіша від дріб'язку буднів. І за день-два я біжу по обіді в Ближній рівчак шукати джмелів...

5

Рівчаків, як у нас кажуть, під селом три — Ближній, Середній і Дуброви. Є ще четвертий, без назви, але туди ми не ходимо — він глибокий, заріс акаціями, в ньому водяться вовки. Вовків я не бачив, але зайця ми з батьком ледь не вполювали в ньому, коли ходили восени дичок-грушок накопати. Було хмарно, небо висіло на верхівках акацій, і з нього сіялася холодна мжичка. Заєць вискочив з-під косогору, сірий, безбарвний, як небо. Він промчав за декілька кроків від нас, батько пошпуриив навздогінці заступ, але не влучив. Заєць зник в одному з рукавів рівчака. Потім ми ще раз його зустріли, уже в придолинку, коли вертали додому. Цього разу він був далеко і швидко розтанув у тьмянуватій млі поля. А може, то був уже інший заєць, і ми бачили двох.

Поки що ж літо, ось-ось почнуться жнива, і пшениця навколо мене дзвенить під вітром. Це справжнісінький дзвін — тихий, але мелодійний. Світу навколишнього за пишними колосками мені не видно. Ніби в лісі, тільки ліс кольору сонця. І раптом, зовсім неспо-

дівано для себе, вигулькуєш на зелену галявину — дзвін колосків віддаляється, густо-зелений моріг ласкаво розгойдує тебе, аж у голові паморочиться. Це, мабуть, від запахів. Хліба навколо стіною, і ти стоїш, як у колодязі: вітер тут і не дихне, сонце пригріває спекотніше, і повітря добре настояне на травах та квітах. Стоїш, трохи ошелешений, затулившись від сонця ліктем, але потроху оговтуєшся і починаєш прислухатися: чи не забринить поблизу тиша від джмелиного голосу?

Таки забриніла! Кидаєшся на той звук, наче на шматок хліба після цілоденного бродіння по лісу в грибні часи.

Джміль щойно залишив ромен (його голівка в білому пелюстковому вінку ще колишеться) і вже висить, розгойдуючись, над блакитним келишком дзвіночка. Я не встигаю ступнути ближче, а джміль уже перебрався на ясно-жовтий острівець коров'яку. Відтак він повзе по волоті медівника, а звідти знову перелітає на ромен, з ромену — на яскраво-червоне тім'ячко-колючого, пихатого реп'яшнику. За мить він уже на рожевій китиці чебрецю, я ледь повертаю голову, а він — на жовтій волоті льонку. Я заплющую очі: чи не сниться мені? І знову розплющую — джмелі ледь не на кожній квітці, вони тільки міняються місцями, і весь видолок аж гуде від них. Я розгублююсь, не знаючи, за котрим стежити. Джмелі падають у траву і знову злітають, вештаються над самісінькою землею, ніби обмацують її, і несподівано, коли, здається, ти нарешті вистежив гніздо, підносяться вгору й зникають за косогором, у білястій прозорості неба. Усе починаєш спочатку — сторожко скрадаєшся ще за одним, боїшся дихнути, удаєш, що шукаєш щавель і тобі байдуже те дзижчання, зазираєш у кожну дірку, куди зазирнув джміль, приношуєшся, чи не пахне од неї медом, і тільки полохаєш ящірок, що гріються на сонці; джміль доводить тебе до пшеничної стіни і, ніби піддражнюючи, летить у бік села...

Геть уговтавшись, знеможено лягаю в траву, розкидаю руки. Тепер джмелі хилитаються просто мене обличчя, я навіть заплющую очі, так близько те дзижчання. Знову чую, як угорі, на гребені рівчака, подзвонюють колоски пшениці. Я сп'янів, я дрімаю, непомітно опускаюся у зелений сон.

Прокидаюся, коли рівчак по вінця налитий тінню од косогорів. Давно час виганяти на пашу свою льоху. Підхоплюючись, мчу до села. Треба шукати джмелиного гнізда під вечір, коли джмелі вертаються додому. Тоді жоден із них не промине своєї хати. Але ж увечері я маю роботу — пасти...

Допомагають мені колгоспні комбайни. Другого дня вируляють із машинного двору на поле, що між селом та Ближнім рівчаком, і до пізньої ночі стрижуть його. Тепер замість колосистої пшениці від села до рівчака — низки солом'яних копичок. І можна пасти льоху на стерні. Льоха визбирує між патирчаками бур'яну пшеничні колоски, я сиджу на пагорку і стежу за діркою, де нещодавно зник рябуватий, з темними лискучими грудьми джміль. За димарі сільських хат опускається сонце, воно вже червоне, аж пашить. Джмелі летять від сонця, я помічаю на червоноястім тлі заходу темні цятки. Один за одним опускаються рябі (ледь не в кожній джмелиній сім'ї власна барва) джмелі поблизу мене і зникають під землею. Гніздо знайдено.

Тепер, навчений досвідом, я спершу готуюся до прийняття гостей. Ідея визріла в мені уже декілька днів тому. Йду на машинний двір, знаходжу серед залізного брухту лискучий циліндр від тракторного мотора. Циліндр ще маслянистий, і від нього тхне бензином. Витираю його листям лопухів ще й споліскую в калюжі. Трубка у мене є, правда, колінчата й трохи заширока. Роблю з картону верчик-перехідку — з вузького бічного отвору в циліндрі до трубки. Верчик просмолюю. Тепер рию ямку, аби в неї сховався циліндр, а від неї — канавку для трубки, спершу глибоку, а далі все ближче до поверхні землі. Все те роблю вже не в переярку, де сила-силенна мурашок, а поблизу призьби, на задвірку, в квітниках. Тут густо ростуть матіоли, красоді, айстри, чорнобривці, а між ними та помідорами — вільна прогалинка, отам я й лаштую свою пасіку.

Опускаю циліндр в ямку, спершу підмостивши під нього цеглину, аби ніяка хвороба не підкопалася до джмелів знизу. Відтак монтую до нього трубку, скрістившись верчиком. Тепер досить усе це лаштування закидати землею, і гніздо готове: надійне, тепле, а хід з нього, як у справжнісінькій домівці земляних

бджіл, — по нірці-трубці. Наступного дня так і роблю: викопую знайдену джмелину сім'ю, кладу оте гніздо в старого батькового картуза і притьма мчу додому. Скоро гніздо вже в циліндрі, бджоли радо гудуть у трав'яній потерусі, їх багато, сім'я трапилася велика. Знову накриваю диктом, привалюю зверху ще одною цеглиною і все засипаю землею. Легенько притупцювою навколо, аби земля краще вляглася — на випадок дощу. Ще й дернюкою зверху встеляю — чужому окові годі щось і помітити. Вихід із гнізда теж обкладаю клаптиками дернини — тепер це справжні-сінька нірка, країв трубки зверху не видно. Звичайно, бджолам тут буде добре, краще, ніж у їхньому рівчаку. Трохи перечікую, чи не з'являться раптом з-під землі перші розвідники нового житла? Але джмелям зараз не до розвідки, я це розумію, їм вистачає роботи в гнізді. Ставлю біля виходу з гнізда коробочку з водою (на пасіці у мого сусіди завжди стоїть у коритці вода) та й біжу корову зустрічати. Язик так і чешеться комусь похвалитися радістю.

— А в мене є бджоли... — кажу Михалеві, що сидить на небі і вистругує з дерев'яного цурпалка кинджал.

— Одного тільки в тебе немає, — спокійно одвічає він.

— Чого? — не розумію я.

— Царя в голові, — стукає мене колодочкою саморобного кинджала по лобі.

Це вже образливо. «Без царя в голові», — так кажуть у нашому селі тільки на блазнюватого Іваночка, що на Гончій вулиці; він нещодавно вернувся з «жовтого дому». Захлинаючись і гублячи слова, я починаю дріботіти:

— Ти ж не бачив, ти ж нічого не бачив, а язиком трендиш. А в мене ще досі руки медом пахнуть, мати скибку маслом помазала, а я стільника дістав і медом зверху полив. Знаєш, як смачно, за вуха не відтягнеш, як мармелад зовсім, — мені подобалося саме слово — мармелад, воно дуже смачно й по-городському звучало. — Я тепер щовечора мед їм. А знаєш, як я все влаштував? Гніздо з циліндра, а збоку трубочка, і вони по цій трубочці вилазять і летять...

Я вже не міг спинитися, з мене так і сипало:

— І летять, і летять на конюшинище. Уранці тільки

вийдеш, а їх уже хмара навколо гнізда. Та в мене там і не одне, у мене вже ціла пасіка. Казав батько, що в неділю будемо омшаник копати, бо куди ж таку прірву на зиму дінеш, у погребі повно картоплі буде, ще й нову бочку купили — яблука кваситимуть, то ніде буде подіти. А до осені я ще накопаю — сімей сто буде чи й більше. Перед храмом хай ось мед збиратимемо, так я тебе покличу, та можеш і раніше зайти, тільки не зараз, бо їх турбувати не можна. Вони, знаєш які, тільки поблизу пройдеш, зразу рій цілий зніметься — і навздогінці...

Уранці я спішу до квітника — біля гнізда пусто й тихо. Сиджу, аж поки мати не гримає, щоб ішов снідати, бо треба вже свиню на пашу гнати. В обід теж сиджу — знову жодного джмеля. Припадаю вухом до землі — тихо, як у порожній церкві. Під вечір не витримую — тремтячими руками відгрібаю землю, знімаю цеглину та дикт. З циліндра гостро тхне бензином та мазутом, запах густий, настояний, на гнізді — жирна городня земля, насипалося з отвору, де мав стирчати картонний, просмолений верчик-перехідка. Розкопую похапцем канавку, в яку сховано трубку: верчик набагато нижче отвору, теж забився землею. Певно, зрушився, коли я пританцьовував зверху. Розгортаю потеруху, якою було обкладено гніздо. Бджоли збилися в купку на стільниках. Коли беруся за стільники, їхні рябі тільки осипаються, наче червиві зеленки з яблуневої гілки. Мертві, задихнулися...

Висмоктую одну з чашечок — навіть мед відгонить бензином. Ламаю стільник, де з медом, кладу в картуза, таких гранок мало — з півдесятка. В інших — лялечки. Загортаю землею разом із циліндром і трубкою — моїм невдалим винаходом — тепер уже назавжди. Сум, млявість, розгубленість. Меду зовсім не хочеться.

На вулиці свистять. Виходжу за ворота з картузом у руках — Михаль.

— Ну, як твоя пасіка? — насмішкувато зиркає на моє хмуре обличчя.

— А як? Як треба.

— Знову сьогодні медом об'ївся? Живіт не болить?

— Щось не хочеться того меду. Обрид уже. Може, ти хочеш? Оце наламав трохи стільників, бо гніздо в циліндрі вже не вміщається...

Незворушно показую Михалю стільники. Він здивований, бо досі мав усі мої розмови за побрехеньки. Жадливо бере в обидві руки, жує разом із воском.

— А чо' від них бензином воняє, наче з бочки?

— Картуз оце почистив. Уже ж у школу не за го-рами, — кажу розважливо.

— А... — в голосі Михаля бринить повага.

6

Не сплю ночами, мізкую, як краще пасіку влаштувати. Тепер уже ходу назад немає: Михаль щодня розпитує про бджіл та й іншим хлопцям порозказував, доводиться вигадувати, нахвалятися. Та й не тільки в цьому річ. Дуже вже хочеться тих джмелів приручити. Озлився навіть на них. Забуваю часом, що сам винен, їх звинувачую. Треба так придумати, щоб за ними повсякчасний нагляд був. Щоб у гніздо зазирнути, наче крізь вікно до кімнати. Згадка про вікно народжує ідею. Я вже бачу новий земляний вулик, де бджолі житимуть під наглядом.

Гнізд бджолиних, пасучи біля рівчака, я вже навистежував багато. Викопаю одне з них, приношу додому. Там же біля квітника лаштую дучку, встеляю мохом, кладу гніздо, а затуляю дучку склом. Зверху, на скло, теж кладу мох, аби сонце не било їм у вічі. Мох завжди можна відгорнути, і гніздо, мов на долоні.

Ніч минає спокійно, вранці сиджу в квітнику і милуюся, як бджоли одна по одній виповзають на білий світ, злітають у повітря і обстежують навколишню місцину. Пахнуть айстри, гвоздики, пахнуть помідори, гудуть джмелі, вертають під скло і знову гойдаються над гніздом, над квітником — серце моє солодко завмирає од гордощів та розчуленості. Я почувуюся господарем та володарем усього живого світу. Більше того — його благодійником... Хіба не я влаштував джмелям таке зручне, світле гніздо, не я переніс їх з підземелля в якомусь запаскудженому мишвою та ящірками яру? Окрім того, це дуже гарно: квіти, джмелі, ранок.

Дивлюся крізь скло, як джмелі бабраються біля стільників, перевіряють свої солодкі запаси, приносять мед, годують лялечок — усе добре видно, не нарадуюся

зі свого винаходу. Пізніше помічаю, що джмелі вовтузяться з мохом, воском, трав'яною потерухою, ніби зводять над гніздом дашок. По обіді вже тільки краєчок гнізда темнів за склом — все інше було сховано від моїх очей. Скоро і його не стало. Переді мною сірів клубочок, ніби з клоччя та костриці збитий. Я тільки міг здогадуватися, як вирує під ним зосереджене в самому собі, осібне від мене життя. Я почувався ображеним: хіба ж я хотів їм зла? Навіщо затулятися? Від сонця ж я їм зробив захисток. Мені хотілося з джмелями близькості, але тепер тої ідилії, що була вранці, уже годі чекати. Я сидів біля гнізда і тільки бачив, як джмелі виповзали з-під скла та зразу ж злітали в небо і поспішали кудись у своїх справах. Верталися вони теж діловиті й натруджені. Я поклав днів за два, коли бджоли обживуться на новому місці, зруйнувати дашок — бо що то була за гра така? (Мені ще все в цьому світі здавалося менш чи більш цікавою грою).

Але сталося інше. Спав тепер я добре і грому вночі не чув. Прокинувся, коли мати казала батькові, що взував чоботи:

— Так лило, страх один. Свиня ледь не плаває, води в хліві по коліна. Треба б той бік, що від вулиці, хоч соломною накрити. Бо поки ти того околоту діждешся...

Я ковзнув у свої штани і вже — на задвірках. Усе було прибите, прилизане буйною зливою. Картопля на городі вилягла, а стежку посмугувало в руду глину — розмило призьбу. Моху на склі й сліду не лишилося, а під замурзаним склом у ще глевкім, грязькуватім чорноземі сіріли стільники. Я копнув тріскою: тіла джмелині траплялися всюди, навіть за декілька кроків від гнізда, — вимило водою.

7

Спинитися я вже не міг. Не в моїй було волі. Можливо, увійшов у смак експерименту. А може, муляло дуже моє невдале, невеселе пасічникування. І, аби притушкувати біль та сумніви, наступав на самого себе. Але тепер я вже поклав бути розважливішим. Якщо не вдалося приручити земляних джмелів, хай будуть трав'яні. Мав на прикметі і трав'яні гнізда. Тож одного дня, женучи свиню з паші, прихопив з собою і джмелине

гніздо — маленьку сіру купу сухої трави, в якій гуло, дзижчало, копошилося бджолине царство. Місце для них вибрав біля самих айстр. Поклав гніздо у земляну тарілку, мілку, аби тільки купи трималося (копати дучку я після стількох невдач зарікся), потримав трохи під картузом, гріючись на сонці, що викочувалося в zenit, відтак нервово дзижчання потроху стихло, був тільки діловитий, тихомирний гул, і я прийняв картуза. Бджоли закружляли навколо гнізда, і серце мос зласкавіло: нарешті вони мої.

Але увечері, повернувшись з толоки, я застав у гнізді лише дві миршавенькі бджоли. Сонце, кругле й червоне, наче перерізаний напіл кавун, уже котилося по обрію, джмелі давно мали повернутися, а їх не було. Я чекав дотемна, але намарно. Гніздо було порожнє. Першою думкою було — побігти в рівчак, вони неодмінно там. Уже вибіг за крайні хати — поле вогко дишло назустріч густими, передосінніми присмерками, темніли неподалік хрести (іти до Ближнього рівчака було повз кладовище), швидко холодало. Та й спробуй тепер, потемки, знайти місце, де було гніздо. Я мерзлякувато зіщулився й почвалав додому.

Зате раненько вранці, вигнавши до череди корову, я був у Ближньому. Крапельки роси виблискували на тьмяно-золотистій стерні. Між високими стернинами, над самим рівчаком, зависла павутина, і на ній теж блищали намистинки роси. Трава в рівчаку уже не вражала зеленою свіжістю: була жухла й шорстка. Тільки там, де дядьки вкосили кролям чи теляті, зеленіла молода отава. Джмелі лежали червонясто-чорною купкою, ніби жменя намистинок, на тому самому місці, де ще вчора було гніздо. Земля, звісно, мало гріла їх, на крилах, наче теж зітканих з павутини, бриніла роса. Я безборонно зібрав утікачів у долоню — вони геть застигли, і тільки спросоння котрийсь ворушив підібганими лапками. Вдома я поклав їх на гніздо, і вони відійшли, коли пригріло сонце, окрім одної бджоли, певно, наймолодшої. Вона так і лишилася лежати на сухотрав'ї. По обіді я врочисто, аби якось спокутувати вину свою, що все більше гнітило мене, похоронив її.

Але й на другу ніч джмелі не вернулися в гніздо. Тепер я знову по обіді гнав свою льоху на стерню, хоч там їй і не було чого пожеліпати, окрім як ритися в

придолинку, але ж мусив увечері забрати своє господарство. Бджоли з'являлися при заході сонця, довго обстежували навколишні косогір'я, відтак підлітали ближче до гніздища, розгойдувалися над ним довго й подивовано, як мені здавалося, аж тоді сідали й повзали по голій, сірій землі. Коли потроху збиралося все їхнє товариство і холодало, вони сповзалися до купи, глухо гули, буцімто зігрівали себе в такий спосіб, відтак гудіння ставало дедалі тихішим, і вони засинали...

Так було не один день і не два, я уже й звикся з частими відвідинами Ближнього, але бджіл ставало все менше: то з якоїсь причини я не можу забрати їх увечері, а біжу тільки вранці й котрась бджола не прокинеться (ночі все холоднішали, не до літа ж йшлося), то менше повернеться їх після клопітливої днини, бо вони вдень все ж бабралися під моїм квітником, тільки ночувати літали в рівчак. Можливо, я таки домігся б свого, зучив полонянок до нового місця, бо якось одну ніч уже четверо джмелів ночувало під моїм квітником, не могли ж вони безконечно змагатися зі мною. Але прикортіло мені, поки є хоч якась пасіка, показати її Михалю. З гордістю повів я його на задвірок, навіть розворушив траву, аби продемонструвати стільник, де було чимало ґранок з медом. Скоро потому я з батьком поїхав на базар — треба було купити черевики до школи. Повернулися, ще череда тільки-но заявила про себе спраглим муканням. Я одразу, в нових черевиках, хоч мати і наказувала зараз же зняти та берегти, метнувся до своєї пасіки. Гніздо було розкидане, кавалки зжованого стільника валялися аж на межі. По гранках з личинками повзали уцілілі джмелі. Вони вперше, здається, не полетіли ночувати в Ближній.

Коли я вийшов з двору, Михаль сидів на оболоні та усміхався. Я наблизився до нього і невміло, але рішуче вдарив. Він насадив мені добрих синців, але я не плакав. Тільки непокоївся, що до школи вони не зійдуть, і щогодини вмивався холодною водою.

Залишки джмелиного гнізда я другого дня одніс у рівчак і поклав на колишнє місце. Ще й підготовував разів з кілька, коли батько виписав у колгоспі меду: наливав мед у коробочку з-під вазеліну і ставив біля

гнізда. Не знаю, чи то якимось зарадило пограбованій сім'ї, бо скоро не стало коли бігати мені на Близній.

Так скінчилося моє солодке літо.

8

Почалася осінь. Першого ж вересневого дня до класу зайшов Юрій Павлович. Був він хоровитий, спирався на ціпок. Сів у плетене крісло до столу й сказав:

— Що ж, дітки, читати ботаніку я уже у вас не буду, старий став, спочивати час. Але сад ми ще з вами посадимо. Я, звичайно, знаю, що про нашу домовленість ви давно забули і насіння не зібрали. Влітку вам не до того було, клопотів багато. Тож тепер хай кожен, хто з'їсть на перерві яблуко, насіння не викидає в смітницю разом з недогризком, а вибере та висипле в цей горщик, — тут він розгорнув пакунок, що тримав під рукою, і поставив на стіл полив'яне горнятко. Воно так і засяяло своїми лискучими коричневими боками. — А як стане цей горщик повен, тоді вже ми знайдемо, що робити. Домовилися?

За якийсь тиждень горнятко наповнилося вщерть, бо що-що, а яблука та груші о такій порі ми їли старатливо. Тоді знову пришкандибав Юрій Павлович, і ми пересипали зернята чистим, промитим піском, відтак понесли горщик у шкільний погріб, де майбутній сад зиму зимуватиме. Нести випало мені, бо я сидів на першій парті. Я дрібцював за старим учителем по шкільному подвір'ю, всіяному жовквим листям, перетинав загорожі бабиного літа, що приємно лоскотали обличчя, з горнятка пахло яблуками, це був знайомий, рідний запах осені. Літа мені чомусь не було шкода і згадувати про нього не хотілося. Я питав Юрія Павловича:

— А що, як посіємо, то з кожного зернятка виросте яблуня?

— Чого ж, коли добре доглядатимете, то з кожного. Тільки поливайте... — була журлива відповідь.

Тільки перші роки дитинства, коли моє свідоме життя на світ благословлялося, та ще сні подеколи вертають мені незнану тепер легкість і прозорість світосприймання. Тоді усміхаєшся до себе, трішки безтямно та недовірливо, і спочиваєш у спогадах, що, як хмари під крилом літака, чисті й безтілесні. Бо вже десь по п'ятім літі моїм душу облягли чіпкі тіні. Чи я сам породив те чорне воїнство, чи наслав його навколишній світ, — мабуть, і те, й інше. Облога міцна і, здається, одвічна. Але ні: гадкую собі, що за якісь хвилини до скону, коли людина звикається з думкою про смерть, вона знову стає вільна. Ця мить коротка, як метеорний спалах: життя вже далеко, а смерть ще не помантачила косу. Мить коротка, але дивовижна. Ніщо не тяжіє над тобою, окрім вічності, і ти нікогісінько не боїшся.

Бо найчорніша з тіней, що все життя заступає від людини сонце, — Страх.

Пам'ятаю себе, як не дивно, уже десь на другому році життя. Спричинилися до того, певно, жахні часи. Ніби з давнього-предавнього сну: жовтава сонячність полудня, небо, таке величезне й глибоке, наче цеберко з голубою водою, що тримається на гребені темного хлівця, на піддашку темних воріт і на темних головах тіток, які згуртилися біля темної хвіртки. Бачу ці смутні височезні постаті з тривожними очима на обличчях, сірих, як польова дорога, — я стою біля маминих ніг, тримаючись за край фартуха, та дивлюся вгору. І раптом у небі знову торохкає, гуркоче, ніби в цеберко з голубою водою пошпурили цеглину.

— Пад Звенічевом бухає, — каже мама моя.

— А йон ліси обминає, — додає тітка Явдоха.

— Боженько милостивий, і що ж це воно буде?

І тільки я не боюся, я ховаюсь од сонця за смаглу мамину литку і кажу йому: «Ма...» Через хвилину визирую і сміюся: е! Диб-диб-диб за білою, як молоком, павутинкою — бабине літо: ба-ба! ба-ба! Кури присідають і пирскають з-під босих ніг моїх, сонце хлюп-хлюп-хлюп у щербатій мисці, з якої кур-кур питки. Павутина липка, як вишневий клей, ябла! ябла! — репетую я,

і мама дістає з-під червоного фартуха жовте яблуко, велике, як сонце. А повз двір, по курній дорозі, бредуть люди з клунками за плечима, ведуть кіз, «город горить, город горить...» — тривожне, а я кидаю яблуко в куряву і горлаю:

— Ме-е-е! Ме-е-е!

А десь учора, бо для мене ще все «чора», і колись, і потім, я стою біля причілка хати, задерши голову: у самому чолопочку неба лелеки кружляють. Дрібненькі, наче комарики. І хтось торохкотить угорі. До того торохкотіння я вже звук і навіть не дивуюся. Раптом один лелека звалюється на крило і крутькома летить униз, лишаючи по собі корицево-синє пасмо, як ото на тину, об який корова чухається. А ті, що лишилися в небі, повільно, ніби по добрім обіді, кружляють і кружляють по дну голубого цеберка.

— А боже ж мій, де наше дитя?! — глухо долітає з-під напівопущеної ляди погребя материн голос. — Куди ж ви дивилися? — це до сестер моїх. І вже чути: тупотить до мене сестра. Хапає попід руки, волочить до погребя. Падаємо в чорне вогке провалля, на материні коліна, і водночас десь за городами важко гухає; земля тремтить і осипається, мати хапливо хреститься, а сестри ховають у долоні білі обличчя. Тільки я сміюсь, захлинаюсь від реготу, а крізь щілину у ляді зиркає сонечко та робить ласочку на моїй руці — і так мені весело, так весело...

Потім прийшов страх. По війні уже. Але об ту пору це був ще добрий страх: я знав, кого боюся. Я боявся вовків і страшного суду.

Війна виголоднила, озлила і здичавила світ. Навіть природу, не кажучи вже про людей. Ліси ніби підступили ближче до села, яруги поглибшали, а небо стало низьке й тьмянувате. В сірому, голодному світі верховодили, як мені тоді здавалося, вовки. Великих боїв поблизу нашого села не траплялось, і стільки звір'я того розплодилось, що й у дворах люди перестрівали вовків та голови морочили: пес воно чи прибудда з лісу? А Гаврило Латків, так той, ладнаючи дах, спересердя пошпував тупу сокиру у куц порічок і поцілів обухом вовкові у спину, хребта перебив. Вовк завив і хотів навтьоки — та дзуськи. Там-таки його й поклав Гаврило, вилами до землі приштрикнувши. Казали ще, ніби

вовк сам здох, наївшись каші із зіллям, що нею Латчиха ладналася сусідських курей потруїти, а Гаврило тільки для годиться сокирою та вилами його пройняв, щоб премію дали. Не знаю, як воно там сталося, тільки розмов про вовків об ту пору було багато.

Притулишся до черені біля маминих колін, — піч рядном запнута, бо дуже холодно і топити нема чим, каганець на комині блимає, завірюха б'ється в причілкове віконце, ганчір'ям запнуте, у горщиках гуде, — і, широко відкривши очі, слухаєш новину, почуту сестрою на вечірках:

— Варка Будашова гомоніла, що навідувалася із Сибережі родичка, так розказувала: один чоловік схопив абиденя у гóрод сходить. Вертався додому уже потемки. Коли чує — щось його доганяє. Оглянувся — огоньки по снігу мельтешаться. Він бігом — пойняв, що вовки. А вони доганяють. Бачить той чоловік — верба на розстаньках темніє. Він на вербу і забрався. Вовки закружились навколо верби, завили. І почали вербу гризти, щоб того чоловіка дістати. До досвітка гризли, тільки ж верба товста попалася. Так і не перегризли. А вдосвіток їхали люди до базару, вовки вчули й до лісу побігли. Зняли люди того чоловіка з верби, а він зовсім сивий зробився. І белькоче щось, ніби дитя мале.

Довго не можеш заснути по тім. Чуєш, як гуде в комині вітруган, як здригається під його злими ляпасами причілкова стіна, уявляєш самотню вербу у засніженім полі, зелені, як у kota, очі вовка, верткі тіні на білім. полотні дороги і тремтиш усім тілом, і захлинаєшся жахом.

Вранці боїшся ступити за поріг: з-за кожного куща, з-за кожного замету стримлять гострі вовчі вуха. А тут ще okazія: вовки свиню Наталки Блюмової вкрали. Уночі ще була свиня, тітка Наталка до вітру ходила, у закут зазірала, ще й соломи жмут підкинула, бо ніч вельми холодною здалася. А вранці встала піч топоти — і в помині свині немає. І жодних слідів, лише соняшничиння розкидане та ліщинову трухлу стіну проламано. Всі сліди на снігу кура замела. Надвечір переказують: дяк церківський, що край поля живе, бачив, як два вовки Наталчине добро вели до лісу, тримали свиню за вуха і хвостами її підстьобували. Досі від самої згадки про цю картину мене холодом

обсипає: волохате небо, біла рівнина, ряба свиня, що покірно чимчикує назустріч своїй загибелі між двох вовків...

І все ж вовк у моїй уяві був лише вовком: його можна намалювати, можна передражнити, сидючи на черені, його виття; можна, нарешті, наважитись вийти в сад і, тетеріючи від власної сміливості, зиркнути на лапатах вовчі сліди, що вервечаться між яблунь та вишень...

Моя сьогоднішня реальність — город. Коли я думаю про город, то бачу лише якісь несуттєві, зовнішні одміни його від села: кам'яниці будинків, асфальтовані, бруковані вулиці, наче закрижавілі ріки, пащека метро, вервечки тролейбусів і трамваїв, та ще, звісно, людські товписька. Я досі гість у місті, хоч уже десятий рік маю себе за городянина. Коли розхотівся з дружиною і розмінював нашу квартиру на дві, я навмисне поселився далі від центру, зате маю просто своїх вікон зелень. Вуличка моя — між двох міських артерій, і чи їду трамваєм, чи в метро, все одно хвилин десять їду пішки. Зате, коли приходжу додому, тут уже я досхочу насолоджуюсь самотою. Нікому нічого я не винен і мені ніхто. Знайомі чи колеги по роботі сюди не завіють, кому схочеться чалапати по кривулястих вуличках Лук'янівки, аби потім дивитися на мене, мовчазного й скептичного, та гарячково думати, про кого б ще задля ввічливості поговорити перед дуже вже люб'язним прощанням. Так, я не гостинний, з мене досить восьми годин балаканини у своїй конторі. Та ще ледь не дві години — на вулицях, у кав'ярні, в метро, де безперервний калейдоскоп людських облич так заморочує, що ті лица починають здаватися вимальованими одним порухом олівця через сто тисяч конторських калюк.

Замкнувши двері і ще раз для певності перевіривши замок, я ставлю на газову плиту чайник, по тому виношу на балкон крісло. Балкон (мешкаю на четвертому поверсі) врівень з верховіттям осокорів та ясенів парку. Десь внизу бавляться діти, але їхній галас губиться в зелені. Я наливаю в термос окріп, беру заварку та цукор і, поклавши на коліна свого улюбленого Босха (в кімнаті над моїм ліжком велика репродукція з його «Корабля дурнів»), до смерку п'ю міцний, аж червоний, чай. Коли зовсім смеркає, я вмикаю радіолу, на-

кидаю на плечі плед і слухаю «Коминок короля Рене» — мелодійну, ніжну сюїту для флейти, гобоя, кларнета, фагота і валторни. Звуки тихо пливуть з кімнати кризь відчинені двері балкона...

Пам'ятаю: теплий комин, тепла мамина долоня на моєму плечі і теплий мамин голос:

— Іже вси на небесі...

Я старатливо повторюю слідком химерні слова, аж лоскотно стає од тих слів, ніби іду по слизькій жердині, що перекинулась через рівчак. Незабаром мені обридає те лоскотання, я починаю навмисне переінакшувати молитву. Мама гнівається:

— Будеш на тім світі гарячу сковороду лизати, блюзнику сибірний.

— Яку сковороду?

— Оту, що чорти для тебе в пеклі приладнають. Уся червона буде, розпечена, язик твій аж шкварчатиме, якщо з молитви наругатимешся...

— І довго лизатиму?

— Аж до страшного суду. Тоді загляне бог у твою душу, побачить, що ти робив те здуру, од малого ума свого, та й упустить тебе до раю.

— Як упустить?

— Ну так, упустить. Як ото ми корівку у двір пускаємо, коли з череди йде.

— А коли ж той суд буде, мамо?

— Сам господь бог знає, коли те станеться. Ріки наллються кров'ю, сонце потьмаріє, небо розчиниться, вийдуть янголи та задуднять на своїх сопілках, піднімаючи з могил мертвих. Тоді сяде всевишній на золотий ослін свій та судитиме кожного по ділах його. Якщо матері не слухав, сваволив, погані слова казав, зелені яблука їв, вершки співав, простуй собі, небоже, у самісіньке пекло...

Я горнувся до матері і присягався непослухів відтепер не чинити, саму правду матері казати, молока з гладішок не сьорбати, зелених яблук не рвати, ще й капусту від курей берегти.

Але найжахніше являлося в снах. Пам'ятаю небо, схоже на географічну карту чи вивернуту навиворіт півкулю глобуса. Ріки — червоним мальовані, а по них — кров тече. Жовтогаряче небо зненацька репалось, я задихався од спеки, од щемливого передчуття

всесвітньої катастрофи. Здається, я розпачливо, одчайдушно кричав і прокидався од власного крику, жодного разу не дочекавшись появи на конаючому небозводі янголів у довгих білих сорочках.

Відтоді не мав я снів жахливіших, ніж видиво страшного суду.

І все ж я ще не знав ім'я тому, чого боявся. Мій страх ще був гостем, хоч і непроханим, небажаним. Відтак з'явилися страхи, що їх породив уже я сам.

Тераса, обрамлена дерев'яними поруччями, синій столик, на столику — книга; уже давно не читаю — сиджу в кріслі-гойдалці, поклавши ноги на стільця і підперши голову руками. Угорі, навколо яскравої лампи, кружеляють нічні метелики: по стінах та підлозі — мерехтливі тіні. Світла вистачає якраз до поруччя, за ними — незвично густа південна ніч. Сиджу спиною до саду; щойно пройшов дощ, вітер вгамувався, сюрчать цикади, відлунюючи одна одній, ледь чутно шумить море, а десь над морем беззвучно й біло раз у раз спадає півнеба. Я пильно слухаю: зовсім поруч за мою спиною гойднулася гілка, на землю, всіяну сухим листям, впали дощові краплі, шерехнулася жорства на доріжці — і знову тихо; тоді хтось тоненько, змовницьки свиснув, йому відповіли з глибини саду, ще відвертіше зашерхотіла жорства, я зирнув у сад краєм ока — пишний куц зелені сколихнувся, ніби хтось розгортав його дужою рукою, густіше посіялися краплі, а запахи теж були якісь чужі мені — загусті й млосні, і ніч починалася одразу за моїм ліктем, що торкався поруччя тераси; незнайома мені зелень тяглася до світла в'юнким, чіпким пагінням. Щось луснуло в пільмі, ніби лускали горіхи, мурахи поповзли по моїй спині, я підвівся й повернув крісло-гойдалку. Тепер я сидів обличчям до саду, і було ще скумасніше: тисячі чорних очей пильно і вперто дивилися на мене; раптом досі німа темрява обізвалася різким стрекотом, я ледве встиг відсахнутись — темно-зелений коник з палець завдовжки — я ніколи не бачив таких велетенських коників — припав до білої стіни. Я підхопився і вимкнув на терасі світло. Ступивши до кімнати, я опустив на вікнах завіски, відгороджуючись від південної ночі, яку я відчув уперше...

Пишу про це, бо спогад ще яскравий: минулого літа

я був у Криму. Книгу ж химерних казок, про яку зараз ітиме мова, уперше взяв до рук так давно, що в пам'яті зберігся лише зеленкувато-золотистий колір її обкладинки. Але читав її з тим же почуттям, що й слухав чужу мені, південну ніч. І в химерних казках, і в нічному саду я лише мислив присутність когось, а вже моя вразлива уява пробувала малювати його хиткий образ.

...Сестри подалися на гулянки, мати дрімала під рядом, на причілковому вікні ледь жеврів каганчик-пляшечка, гнотик та кружальце картоплі, — од того у хаті пахло картоплею. Весь вечір читав я про крилатих зміюк, кощіїв, хижакуватих відьом, про шапки-невидимки, килими-самольоти і всілякі інші химери — віковічні нашарування людських сподівань і людських жахів. Тепер роздивлявся малюнки: Котигорошко з дрючиною, над ним десятиголовий змії, очі вирячкуваті, вогнем дихає, з рота гадюччя в'юниться; хатка на курячих ніжках, а з вікна — довгоноса ікласта баба-яга зиркає...

Підвів голову, шаснув очима по хаті, а хата вже інша, не та, що була вчора, позавчора, попозавчора: кошлата куделя на лавці червоні очища визвірює, під столом, на темній долівці, щось холодне й слизьке ворухиться, кільчиться; ледь плямовані блимавкою стіни збрижились та захилиталися — хтось вештався по ганку, намацуючи двері, а рогата подушка набурмосилась і чатувала, коли я одвернуся, щоб стрибнути на лежанку, а з лежанки — на піч. А шибки, ці споконвічні нічні сліпці, на яких я досі і не зважав! Чого тільки не тулилося, не липло до них знадвору! Вирлате, дзьобонесе, клаповухе й безвухе, рогате, ротате й щокате, видиме й невидиме — усякого страховиння було там!

Я заплющив очі й хутенько пірнув під рядно, гадкуючи в такий спосіб порятуватися. Але марно. Усі ті витвори мого мозку, збудженого химеричними казками, уже газдували в моїй душі. А хіба од себе сховашся? Найжахніші потвори, марюки, дивогляди впливали з небуття і наввипередки мчали перед мої роз'ятрені, виснажені тією гаспидською крутьолькою очі. Я відкинув рядно і став дивитися на кволий язичок каганчика. Та й він вирятував лише на хвилю. Небавом мені почало здаватися, що язичок той росте, повніє,

жаркішає і то вже не каганчик, а змії, закривавлені дев'ять голів якого конають на підвіконні, підняв свою останню голову і зараз дихне на мене полум'ям. Я кинувся в шкарубкі долоні матері.

Досі хата слугувала мені за останній притулок. Вона чимось нагадувала маму — і приголубить, і нагодує, і втішить. Я тікав до хати, од усіх тривог та бід мінливого зовнішнього світу. Поріг був тією освяченою усіма святими межею, якої не здужувала переступити жодна лиха сила. Відтепер я став боятися хати не менше, ніж вовків та страшного суду. Бо в хату нашу, що досі знала тільки маму, сестер та мене, нахабно вселилися злі боги. Я ніколи не бачив їх, не чув їхньої ходи, але певне знав, що вони існують. Та ж чому кажу, що не бачив, не чув? Часом, хоч і досить рідко, вони необережно виказували себе. То зашкребуться під полом, то шелеснуть солом'яною стріхою, то так розгарцюються глухою ночі в комині, що об черинь грюкає заслінка і чорна сажка сіється на рядно. Тоді з гиком та свистом шугають вони у бовдур, і чути як скумасно валують на хуторі пси.

Є своя поезія у цих хатніх споминах — тінях дитинства. Мимохіть забуваєш свій звичний скепсис, і якась добра, трохи безглузда усмішка розтягує вуста. Бо у всьому світі не знаходиш зараз для себе стільки чарівної таємничості, скільки носив її у своєму крихітному серці тоді, коли твоя галактика вміщалась у чотири трухляві стіни. Воістину, всесвіт — то наша душа. Скільки вона вбирає, стільки й світлових літ стелеться до найдалшої зірки.

— Зачиняй кружки! — гукає од мисника мати.

Ти стаєш коліньми на гарячу черинь, відхиляєш затулку, сунеш руку в чорну пащу бовдура. Знизу теплим пічним духом віє, зверху — зимним, студеним. Дивуєшся: ніби злий чужинець до хати преться, а піч йому: згинь, маро, згинь!

— Надворі мете, мамо?

— Атож, — кидає мати. — Ти що ж, поклав тепло вистудити? І так хоч вовків по хаті ганяй.

Поспіхом опускаєш кружки: тепер у димарі лише злий дух гуляє, той, що знадвору привіявся. Аж морозом у долоні шпигає. Щільно припасовуєш затулку, витираєш об штани сажу, сідаєш біля комина, щось про усе те мізкуєш...

Така собі закапелочна філософія.

— Ти б під піч злавив, — просить мати. — Учора курка рябенька так сокотала, так сокотала. Мабуть, знеслася.

Не хочеться, та що вдієш. Повзеш. Спершу голову до пліч сунеш, потім і весь сховаєшся. Під руками та черевом шерхотить якесь паліччя, солома, пір'я, грудки крейди, гостро тхне курячим духом, цвіллю, а ти повзеш, повзеш, і немає кінця-краю цій чорній прірві. Раптом тицяєшся в щось волохате, ціпенієш і прудкіше назад.

— Нема, — кажеш, втупившись у щербатину під рогаками.

— А по кутках шукав? — доскіпується мати.

— Усюди шукав, — кидаєш з викликом. — Боюся, чи що?

— Ну, гаразд, іди вмийся. Не стільки робив, скільки замурзався...

Чомусь у пам'ятку осіннє надвечір'я. Мати й сестри ще десь у клуні льон тіпають, а може, до лісу пішли по ломаччя. Сутеніє. Припадаю до вікна, ревма реву од страху та самотності. Боюсь озирнутися — з кутків, з-під полу, з-під печі, з чорних закапелків разом з ніччю повзуть чудища...

Досі рідко зазірав у газети (тут у мене свої химери), але останні дні не витримую і, вертаючи з роботи, на Хрещатику, в станції метро, купую «Вечірку». Стаю на ескалатор і нетерпляче ковзаю по грядках літер, починаючи з четвертої сторінки. Власне, мені слід починати з першої, бо такі замітки друкуються десь поблизу передової, але я — гурман навіть у цім дріб'язку. Хоч ні, тут не тільки наївна спроба насолодитися передчуттям радості. Я боюся раптового розчарування. «Та нема там нічого про тебе. Сьогодні немає. Сьогодні ще немає», — товкмачу я собі, глумливо посміхаючись своєму телячому марнославству, і відчуваю, як зрадливо тельнякає у грудях серце, ніби з'ява мого прізвища в газеті — то бозна-що, ніби я чекаю указу про моє нагородження. «Скільки вони тих заміток збирають, — похмуро бурмочу у вагоні метро, уже згорнувши тепер непотрібну газету. — Хіба усі їх друкують?»

Уночі мені сниться газетний аркуш, широкий та довгий, наче майдан, я рішуче, зле ступаю по бруківці

літер, і літери злякано похрускують під цупкими підшвами черевиків. Прокидаюсь під ранок і розгортаю ті причепливі сни, наче огудиння, але натомість підкочується думка: «Це мусить бути сьогодні. Сьогодні! Мотя був у директора чотири дні тому... ні, три дні, якщо не рахувати сьогоднішнього. Саме дзвонили з «Вечірки», просили назвати проєктувальників, що першими виконали квартальне завдання. Мотя вийшов, аби не заважати розмові. Але він знав, що у конторі я другим здав проєкт, і віщував мені швидку славу. Отже, сьогодні...» Я повертався на інший бік, ховав голову в ковдру, але ординарні людські слабощі не полишали мене й під ковдрою, хоч як я не кепкував з них.

Увечері я з нарочитою впертістю прочитав нуднючий фейлетон на четвертій шпальті свіжої газети, аж тоді рвучко перегорнув ще вогкуваті сторінки. І відразу побачив у нижнім лівім куточку, під офіційними матеріалами, маленьку інформацію. Називалась вона досить банально: «На трудовій вахті». Досі впам'ятку та хвилинка, розчленована чітко на окремі рухи, уривки думок, імпульси почуттів, ніби уповільнено показана на кіноекрані. Я прочитав тільки заголовок та назву контори в першому рядку, відтак пострибав по рядках униз. Серце моє билюся навдивовижу повільно, але гучно, ніби то були останні його удари. Але об своє прізвище я не спіткнувся! Наприкінці інформації згадувалось четверо наших проєктувальників, що «першими виконали квартальні завдання...» І прізвища, прізвища, тільки мого там не було. Не довіряючи власним очам, я ще і ще перечитував замітку, але намарне. Були прізвища тих, хто здавав проєкт набагато пізніше од мене, тільки про мене — анітелень. Смішно, і все ж у моїх грудях раптово спорожніло та стало холодно й незатишно. Статейка не робила погоди, проте настрої мій зіпсувався, я навіть випив склянку вина по дорозі додому.

Але й вино не зарадило. Мені збридилася навіть моя вулиця, хоч досі я любив іти від станції метро пішки. Вдома мені весь час вчувалися протяги. Я зачинив кватирку на кухні, тоді й двері на балкон, але тепер вітер гуляв уздовж будинку і мені вже не було на балконі в кріслі затишно. Я переніс крісло до кімнати, ввімкнув радіолу і знайшов платівку з «Коминком короля Рене». І тої миті, коли зазвучала флейта, саме

тієї миті вкрадливий спогад легенько збаламутив мене, далі став свердлити мозок усе глибше та дошкульніше.

Місяців зо три тому, перед Новим роком, у нашій конторі були загальні збори, і директор урочисто зачитував прізвища товаришів, відзначених Грамотами районного комітету профспілки. Я теж був серед нагороджених і знічев'я дослухався, коли то буде названо мене. Але про мене директор так і не згадав. Дрібниця, проте мене занепокоїло: чому це раптом названо усіх, окрім мене? Тоді я ще не втратив симпатії директорової секретарки, вона теж була розлучена і, певно, поклала на мене якісь надії, і я жартома розповів їй про свої підозри. Секретарка зникла (тепер я добре пам'ятаю — вона зникла, зашарілася, знітилась!) і з награною щирістю призналася, що то вона винна, пропустила в списку, не надрукувала в наказі мого прізвища. Тоді я був такий наївний, що повірив! «Що ж, один раз — це можливо. Хто не помиляється? Але коли вдруге — годі списувати на секретарку, це вже не випадок, це — система, за цим ховається звичайнісінька неприязнь до мене мого директора, а може, і більше, аніж неприязнь...» Я знову посміхнувся із своїх домислів, бо так можна хтозна до чого додуматися. Спати ліг раніше, хотілося швидше забутися.

Прокинувся я ще ледь зоріло і після важкої, задушливої ночі довго не міг зібрати думки. «Як я досі не помічав?» — пульсувало на одному кінці мозку, що раптом із жмутка став довгою-предовгою, як шлях із нашого села до міста, стрічкою, а на іншому кінці відлунювало: «У кожного свої недоліки. Святих людей немає». Спробував склепити очі, але на сон уже так і не спромігся.

Дивно, як не озираюся на себе, недолітка, не бачу справді глибокого горя. Скільки втратив зі смертю матері, зрозумів значно пізніше. І з кожним роком рахунок долі росте й росте. Пам'ятаю лише розгубленість, як перед чимось несподіваним і незрозумілим. Та ще було до плачу шкода себе, бо інші мене жаліли та бідкалися наді мною. Тільки десь повесні (мама померла пізньої осені) поняття смерті втілилося в хижакуватий образ, що не мав ні виду, ні тіла, хіба що колір. Згасання та смерть матері злилися в мій

уяві зі смертю усього живого, зеленого в світі. Наступного дня після похорону, а може, вночі (уже не пам'ятаю) випав сніг. Зима умертвила землю. Але ж зима — тимчасовість, я вже це розумів; колись та мусила бути весна. І на денці дитячої душі жевріла надія, що повесні усе буде, як торік: покравле з рурки березовий сік, зазеленіють клейкі листочки, пахнутиме земля і квітуватимуть у саду вишні та яблуні. А мати зніме фуфайку і в самій кофті — білій у горошок — копатиме город біля хати... І я щовечора рахував на пальцях, скільки місяців лишилося до весни, бо такі дуже скучив за мамою...

Нарешті завесніло. Просто вікна крізь сухе торішнє нагіння прорізався яскраво-червоний зубик півонії. Відтак з нього випнулися дві крихітні долоньки й потяглися до сонця, що забиравлося усе вище. Забілили під грушею парості любистку, півників, розкрилатилося бузкове листя, а десь по часі і фіолетові свічки квіту бузкового стали вривень зі стріхою. Агрус, що зазеленів перший, уже й у крихітні бурульки ягід увібрався, уже й череваті бики заверховодили на грядках цибулі — а матері все не було.

Я виходив край села, на дорогу, що вела до кладовища, — з корзиною в руках, ніби шукав кропиву теляті, — але жодна постать не бовваніла на дорозі, аж до самісіньких могил. Могили зеленіли все яскравіше; і тільки хрести лишалися такі ж чорні, як і восени, ще смутніші в рушникових шириночках, що метлялися на сухому, майже літньому вітрі.

Зате мама приходила в мої сни. Вона звичайно приходила в місячні ночі, коли біла повня зазірала у вікно, бешкетливо розгойдуючи хатні стіни і все, що було між тих стін. З'являлася вона в місячній повені, — довге волосся струміло з плечей по білій полотняній сорочці, — обіймала мене і несла, як носять ікону, через усю хату до печі, підсвіченої місяцем, і там, просто білого комина, то опускала, то знову піднімала, ніби благословляла тим теплим хатнім богом...

Потім я опинявся на лаві, застеленій фуфайкою, аби наступної ночі знову пливти крізь молочні сутінки, жахатися невідомого й солодко плакати од щастя, що напівзабуті материні руки голублять мене...

Дні, наперекір ночам, вертали мене в реальний світ.

Але я вже був досвідчений і не довіряв цій звабливій реальності. Я дивився довкруз очима дорослого, і всі приваби раннього літа, барвистість квітників біля призьби, пінява зелень городу — все-все видавалося мені лише майстерно розмальованою завісою, яка ховає світ справжній, неприязний до усього живого і загадковий. Куди б я не кинув оком, усюди бачилися мені картонні ялинкові цяцьки, фарбована в червоне вата, паперові цукерки, хирляві вогники тоненьких свічок, що губляться навіть у тьмяному світлі газових ламп під стелею сільського клубу, умисна святковість директорового голосу, штучна бадьорість діда Мороза, що позирає на годинника, — він стомився, йому парко в його кожусі, — і я пробираюся до дверей, я не можу забутись, кожної миті, навіть коли стою під ялинкою і читаю вірша про сірого вовка, пам'ятаю, що за стінами клубу буянить вітер, січе віхола, а йти мені ледь не через усеньке село, ще й через загальний двір проти вітру, по кучугурах, а вдома темно та холодно...

Природно, не кожної хвилини я так гостро відчував трагічність навколишнього світу. З'являлося це відчуття раптово, коли я зовсім на нього не чекав, — так шуліка повисає над курчам, що ледве вдяглося в пір'я, — міцно пеленало мене, уриваючи мій сміх, вкорочуючи мені дитячого віку.

— Граємося в цурку! — гукають хлопчачки, стомлені галасливими битвами: — Хто ямку копатиме?

Від тих слів мене (сонячний день, гамір, веселощі) обсіпає колючим морозом. Увесь зіщулююсь і чимчикую від гурту. Залажу в якийсь зелений закапелок: не плачу, але й не сміюся. Гойдаюся на хвилях тихого й глибокого, як осінній дощ, зовсім не дитячого смутку. Вертаю до хати в потемках, не вечеряю, одразу вкладаюся спати — десь за комином, щоб менше вільного простору було навколо.

А то мчиш по теплій, вогкуватій після вчорашнього дощу стежці, сорочечка лопотить, груденята — як міхи ковальські, ноги пружиняють; здавалося б, тільки крила, хоч маленькі, одразу шугонеш у зелено-голубе, мов яйце завирушки, небо. Раптом перед очима ніби тінь майне чорний обрис ями...

Я змусив себе поспідати — чайний сир, скибка хліба з маслом, кава (я десь вичитав, що це найкращий сніданок для людини розумової праці) — і вийшов з дому, хоч було ще ранувато. За звичкою мене тягло праворуч, у бік метро, але я звернув до першої-ліпшої вулички, що трапилась по дорозі, і пішов навмання. Вуличка була кривуляста, вибоїста, зате колоритна. Високий цегляний паркан зміївся вздовж тротуару, від давності чи вогкості цеглини стали різнокольорові — руді, зеленкуваті, навіть чорні. Попід парканом з-поміж сміття вишпиговувалися перші парості трави. В смітті копошилися горобці, випурхували майже з-під моїх ніг, застигали на мурованій горожі сірими настрополоханими кавалками. Паркан несподівано повернув у глибину кварталу, до нього тулилися старі триповерхові будинки з темними, закіптуженими стінами і маснозеленим галуззям гераніжуравельника в маленьких вікнах.

Я пішов навпростець, через двори: після нічних страхів я мусів пересвідчитись, що реальний світ існує, і жадібно вбирав у себе найменші докази тієї реальності. У глибині дворів будиночки були ще менші й темніші, з білими фіранками на вікнах і зеленими голуб'ятниками поблизу високих дощатих ганків; на голуб'ятниках стояли хрестаті телеантени, потім уже я подумав, що то не антени — то сідала для голубів. На дворових звалищах лежали стільці без ніжок або сидінь, іржаві, покарлючені балії та каструлі, уламки лиж, якесь ганчір'я — люди звільнялися від зайвини. Поблизу покидьків на латках чорної землі, огорожених дротяними сітками, яскравіли зелені леза півників, любисток, нарциси, ще якісь квіти, кущі бузку з набубнявленими бруньками. Над тими крихітними городиками, над рубероїдними дахами старих хат, що за ставнішими фасадами тихо доживали свого віку, височіли лискучі й стереотипні, наче вишикувані для параду солдати, нові семиповерхові будинки. Їхні балкони видавалися мені стрімкими сходами в синє ранкове небо, що в ньому ясно блимали білі крильця лук'янівських голубів...

Відтак на одній з брам мені трапився годинник, і я жахнувся: було двадцять хвилин до дев'ятої! Я інстинктивно кинувся бігти. Певно, ще з ночі в мені дрімав страх запізнитися на роботу, чи не тому я й

вийшов раніше. Місця були незнайомі, все ж я швидко вибився на центральні вулиці, виявляється, я мешкав не так уже й далеко від своєї контори і міг ходити щоранку пішки. Я так поспішав, що з'явився в конторі навіть раніше, ніж звичайно. Але на мене вже чекали. Мотя, сутулий, худий чоловічок, трохи жовчний опозиціонер начальству, стояв у передпокої і кинувся мені назустріч, щойно я переступив поріг контори.

— Читав, звичайно? — зашепотів мені на вухо, міцно беручи під руку і відводячи вбік, для інтимної розмови. — Я розумію твій стан і не буду красномовний. — Мотя підняв вказівний палець, дивився за нього мудрими, пильними очима, зіниці яких помітно бубнявіли. — Будь мужній, друже. — Тут він озирнувся довкола (хтось ішов по коридору, в передпокої відлунювали впевнені кроки), поспіхом потис лівою рукою мою правицю і відступив, прошепотівши наостанок: — Внутрішньо я завжди з тобою...

Я теж швидко пішов у протилежний від Моті бік і ледве не зіткнувся зі своїм безпосереднім начальником, керівником групи. Він привітався чемно, але дуже офіційно, як мені здалося, ще й скрива глянув у бік сутулої постаті, що зникла в дверях бібліотеки (невже щось запідозрив?). Звичайно, Мотя — людина непевна, часто патякає, що в голову забреде, дозволяє собі словесні випадки навіть проти директора і, мабуть, на оці в начальства, але не саме це зачіпало мене. Колись, може, з півроку тому, я, під'юджений його патяканням, теж дозволив собі зауважити директорові (звичайно, поза очі, але при свідках), що він ніколи перший не вітається з підлеглими.

Округлі Мотині очі нагадали мені тодішню мою похибку, моє хлоп'яцтво, і я зі злом подумав про Мотю, досі він був мені байдужий. «Якщо директорові передали мої слова, то дивуватися не доводиться...» — пригнічено мізкував я, в'яжучи в один вузол газету, урочисті збори і своє критиканство...

Ще восени, одразу по смерті матері, я, зайшовши до хати, неодмінно мусив зазирнути у всі кутки — під ліжку, під стіл, за шафу, навіть у піч — тільки тоді почувався вільно. Я мусив пересвідчитися, що в темних закапелках ніхто не причаївся, аби згодом, коли

я забудусь над книгою чи задрімаю, кинутись на мене. Як тріпотіло моє серце, коли я піднімав край постилки, якою застеляли ліжко, і зазиравав у темне провалля, звідки тхнуло торішньою картоплею та мишами! Але була в цій рішимості і своєрідна мужність. Адже, ще не переступивши хатнього порога, я заселяв ті кутки найжахливішими злодіюками, лиходіями і кривдниками. Ще ж більше, аніж їх, боявся я невідомості. Я волів зустріти напасть віч-у-віч. Найбільшими тортурами було б для мене сидіти до ліжка чи до печі спиною і щомиті чекати підступного нападу, ловлячи час від часу нашорошеними вухами шеркотіння і човгання по струпкій підлозі чийхось ніг...

Тепер, повесні, я не менше боявся пільми, але вже не заселяв її жодними потворами. Я жахався самої темряви, яка забрала і не повернула мою маму. Навшпиньки дибав я до колодязя, перекилявся через цвілу цямрину. З цямрини пурхали горобці, жовтороті гриби, наче голодні горобенята, зиркали із шпарин; нижче починалася вогка напівтемрява, і тільки десь на самому дні землі тьмяно блимала вода. Часом я приносив із собою та шпурляв у колодязь грудку землі чи якесь галузце. Тоді колодязь надовго німів, я аж закликав од чекання — такий він був глибокий, найглибший у селі, — відтак щось хлюпало унизу, і глухе, загрозливе буркотіння повзло по слизьких цямринах, зривалося і знову вперто дерлось угору... Я щодуху чухрав геть, але це не рятувало: здавалося, земля ось-ось розчиниться попереду і пащекувата пільма ковтне мене, як мою маму...

Траплялися дні, коли я боявся зайвий раз ступнути по землі і найліпше почувався в розсосі старого в'язя. Але незабаром пільма діставала і там: сонце опускалося в червоне хмаровиння, з городів напливали сутінки, і я в'янув, як в'яне поблизу вогнища трава. Я вкладався спати якомога раніше, аби не бачити темряви, що просочувалася навіть на піч під рядно. Мене рятував міцний дитячий сон — я прокидався, коли вже сонце гріло руки на білім люстрі комина, коли хата, переповнена світлом, ладна була злетіти в ніжно-блакитне небо і тільки широка глиняна призьба тримала її на землі...

Не пригадую вже ранку, коли мені вперше здалося, що лусточка нічної темряви залишилася днювати у

моїх грудях і найяскравіше світло не здужає випродати її звідти. Мабуть, спочатку це відчуття не дуже стурбувало мене. Але пам'ятаю, як та лусточка з кожним днем розкохувалася, поки мені не стало чим дихати. Відтепер було байдуже: день зараз чи ніч. Окрім тих годин, коли я забувався у сні, п'ятьма невідлучно була зі мною. Власне, це була вже не п'ятьма і не тягар взагалі, це вже був найсправжнісінький страх усього і нічого конкретного, одвічний переляк.

Чи розумів я тоді усе так повно й точно, як це зараз? Певна річ, ні. Але небезпеку для себе я відчував. Я здогадувався, що ношу в своїй душі ворога, загадкового і підступного. Я тільки не знав його імені. Бо імені ще не було.

ІМ'Я

Тієї весни усе в моїх очах було недовговічне та смертне: і я, і довколишній світ. Зате який же він був цікавлющий, той смертний світ! Пробуджуючись у добрі часини до життя, скидаючи зі своєї душі темну сутану страху, я всміхався до сонця, до неба, до стежки на городі, що ледь-ледь стужавіла й зігрілася після студеної березневої сльоти. Роззувався й лопотів по тій стежці від бузку до груші, від груші до бузку і знову до груші. Бабця Марина, далека мамина родичка, що на ту пору перебралась до нас із сусіднього села, білила хату до великодня. Сонце швидко висушувало крейду, майже слідком за бабиною рукою, і стіни яскраво, чисто білили, аж в очах щеміло. Ворушилися повні, розпуклі губи бруньок на бузку. Зеленим полум'ям палахкотів під чорними акаціями агрусовий кущ. У дворі дружно сокоріли кури. Бабця озиралася, клала щітку в замазурене відро й гукала до мене:

— Удягни чоботи, ще земелька кусається!

Я взувався, заходив до темної й вогкої після сонячної днини хати, діставав з полиці скляну банку і поза хлівом, аби не уздріла баба Марина, простував у поле.

З хвилюванням згадую ці весняні подорожі. Земля обабіч дороги лежала ще мокра й чорна, тільки біло-жовто-зелена після снігів озими краплила обрій. Та й полівка ще вгиналася під ногами. Зате було прозоре, з острівками кучматих хмар небо, було іскристе сонце, було живе тельнякня жайворонків між чорним та блакитним.

Несподівано з неоглядної чорноти вигулькувало голубе люстро по вінця залитої водою долини. Ледве вишмикуючи з розмоклого ґрунту ноги, я плуганився до уловини. Сідав навпочіпки біля самої води, так, щоб не віддзеркалювалося у вічі. Просто мене в темному мілководді жив химерний, дивоглядний світ. Черв'яки, білоголові швайки, вусаті серпи, жолобкуваті черепашки, крильчаті стоніжки, найрізноманітніша личинкова мільга роїлася внизу, то спливаючи в промінчаті жмурки, то знову пірнаючи в жирний чорноземний мул. Довго стежу за тим чудернацьким клубком життя, відтак обережно занурюю пригорщі і ловлю слизьке личиння, наче рибу у вершу, та наповнюю ним банку. Вертаю додому тими ж чорними полями, але тепер у моїх руках кипить жовтава, каламутна вода. Ставлю банку на вікно й годинами спостерігаю, як кукоблється за склом те живе диво...

І тут же згадується зовсім інше.

Я складаю на довгоносу ступу, що під хатою, усяке залізаччя, добуте поблизу кузні: поламані сапи, зігнуті ободи, щербаті утулки, старий примус та інший іржавий мотлох. Виростає чимала купа. Тоді піднімаю важезлезне колесо від тачки (скільки упам'ятку, воно валялося на пригребіці), біжу підстрибом по колу, гуду, галасую на весь куток:

— Наші летять! Наші летять! Гу-гу-гу! Бомбить будуть! Ура!

Живу солодким передчуттям, аж тремчу від бажання торохкати, бити, ламати, троцити, гайдамакувати.

— Гу-гу-гу! Ба-бах!

Шпурляю колесо на купу брукхту — грюкотнеча, стукіт, тріск, стіни стугонять, кінець світу...

З хати трюхикає баба Марина, звичайно лагідна, добра, але після такого мого бешкету аж палахкоче:

— Хай тебе лихо поб'є, ледацюго! Хай тебе Бабай забере, спочине моя душенька! Де ти, Бабай, Бабай!

Сонце стає чорне, як спідниця баби Марини, і падає в корякуваті руки осокорів. Сталося! Ім'я названо. Усього зсудомлює, наче спечного дня стрибнув у холодну воду. З плачем біжу до баби, кутаюсь у пелену її широчезної спідниці.

— Чого ти, дурненький? — наполохується й собі баба Марина та кладе свої долоні на мої плечі. — Ніякого Бабая нема. То я так, до слова прийшлося. Згинь,

згинь, маро, тьху на тебе, тьху на тебе, маро!.. — тричі плює в бік городу.

Увечері баба Марина напуває мене сиродоем і вкладає спати.

— А який із себе той Бабай? — питаю стиха.

— Ото присікався. Що він тобі знаки дався? Спи вже, спи...

— А руки він має? — ще тихіше запитую. — Мабуть, великі-великі, як осокори на городі?

— Хто ж може те знати, коли ніхто його не бачив? Це колись старі люди на неслухів казали: цить, бо онде Бабай ходить, забере...

— А куди він забирає, у торбу?

— Кажу ж, що ніхто не знає. Бабая не видно й не чутно. Бабай, як дух...

Прокинувшись уранці, відчуваю: хтось стоїть у моїм узголів'ї. Тієї ж хвилини здогадуюся: Бабай! Тіло в'яне, буцімто хатня квітка біля затканої паморозю шибки. Пірнаю під рядно, але важкий, пильний погляд все одно гнітить мене. Той погляд заморожує бажання, думки, навіть кров, що тече все повільніше, аж серце починає захлинатися. Я чомусь певен: варто мені звести голову, обернутися — і Бабай відступить, не тяжітиме наді мною. Але на те не стає ні сили, ні відваги.

Паралізований страхом, лежу без жодного поруху, аж поки до хати не заходить з дійницею в руках баба Марина...

Досі я знав єдину живу істоту, що завжди брала гору над людьми — бога.

Сивенький, миловидний дідусь з лагідно-строгими, — залежно від того, хто в них цієї миті зазирає, — очима денно і нічно сидів на золоченім ослоні (ослін стояв десь у високості, на небозводі, певно, там, звідки опускається по дощу веселка) і пас людську отару, що бродила по грішній землі, желіпаючи божий хліб. Таким малювала бога мама. Бог був добрий для людей добрих, слухняних, ввічливих, злий до непослухів, нечем, ледацюг. А через те, що я видавався собі дитиною чемною, слухняною, працювитою, то й бога знав я лише доброго та ласкавого. І на думку мені не спадало винуватити сивенького дідуса в смерті матері. Навпаки, я тішив себе надією: колись поскар-

жуся богові на темні сили, що забрали у мене маму, і він розпорядиться вернути її назад, бо він знає, яка добра була моя матір і якою гарною дитиною був у неї я...

Минув час, уже ніхто в тихі вечірні години не розповідав мені про сивого дідуса, що судить людей по їх ділах, і образ бога потроху тьмянів — його заступав Бабай. Підміна відбулась якось непомітно, безболісно. Здавалося, нічого й не сталося: був той же ослін, була та ж надлюдська сила і влада, були очі, що пильно стежили за кожним моїм ступом і за кожною моєю думкою; тільки кольори стали інші — ні неба, ні ослона, та в очах уже й не бриніла добрість. Бог — судив, Бабай — тільки карав. Од Бабая годі було сподіватися захисту і справедливості: Бабай був злий. Бог я трішки любив, Бабая ж — лише боявся. Бог був для всіх людей, Бабай чатував лише на мене.

І душу мою потроху точив черв'ячок гордощів. Я мимохіть гордився, що сподобився уваги такої неосяжної сили.

Найвищою спорудою у нашому селі була церква. Самотнім привидом маячила вона на пагорбі, і коли стати біля нього і звести очі на рукатий хрест, здається таким крихтним, що лячно стає за себе. Тепер уявіть, що ця велетенська черевата статура раптом нахилилася та вперіщилася в мене зіниці своїх більмастих вікон. Щось таке відчував я, коли думав про себе і про Бабая.

Полиши мене раптово Бабай, я б дуже засмутився: моєму хлопчачому марнославству така зрада була б на впадок. Я вже не уявляв свого життя без страху.

— Та немає Бабая і не було ніколи! — вкотре почина одне й те ж баба Марина. — То лихі люди вигадали його, а я, дурна, тебе налякала.

— Є Бабай... — тихо, але переконано відповідаю я. — Є... Я знаю...

— Ну, може, і є, хай собі буде, тільки ж він далеко десь ходить, за морями-океанами, й поганих неслухів назирає, а ти ж у мене — голуб'яточко...

— Ні, він тепер за мною лише глядить, — починаю нервувати я і киваю у темний куток. — Он він, там...

— Свят, свят, свят, дитино! Нема там анікогісінко, нема й не було... — Бабця й собі скрива зиркає в куток.

— А ось і є! Є!..— кричу, і сльози бризкають з моїх очей.— Є! Є! Є!..

— Є, дитинко, є,— поспіхом згоджується баба, тільки б вгамувати мій плач.— Спи, горобчику...

Я ще довго не можу заспокоїтися, ніби од мене хотіли забрати найдорожче. Вдосвіта чимчикую у сад, під яблуні, що сіють у росянисте огудиння червиві зеленки, а слідом, майже нечутно, лише зрідка трісне гілочка на стежці, ступає Бабай. Я рву ще тверді, кислі порічки або агрус, од якого судома зводить обличчя, а він стоїть за кущами і стежить за кожним моїм рухом. Сиджу на ганку, вгорі, над гребенем хати, гудуть осокори, а притомлений моєю цілоденною метушнею Бабай лежить на призьбі, на жмутках сухої трави, і не зводить з мене пильних очей...

Часом моє марнославство стає щемлячою раною — так кортить похвалитися комусь своїм близьким знайомством з Бабаєм. Давно приготовлені слова аж лоскочуть мій язик, коли поруч сидить котрийсь із моїх однолітків, і тільки Бабаєва тінь, що невсипущо тяжіє над моєю душею, стуляє в останню хвилину мої вуста: цю таємницю знаємо лише я та Бабай, і він не пробачить, коли я таємницю нашу розголошу.

Він безжалісно покарає мене.

З хворобливою підозрілістю стежив я за колегами, які входили до нашої кімнати. Я застеріг, що їхні очі бігли по креслярських столах, спинялися на моїх руках, на обличчі і щодуху мчали далі — подумки вони вже лишили мене напризволяще. Головне ж, всі вони змовницьки мовчали про інформацію у «Вечірці», вдавали, що не читали її! Я не витримував двозначної мовчанки, виходив у коридор, ніби до туалету, відтак раптово відчиняв двері і застигав на порозі — і кожного разу мені привиджалося, що вони говорили про мене, можливо, навіть жаліли мене чи пророкували мені сумне майбутнє, бо дуже вже збентежено зиркали на двері. Я пробував перший почати розмову, але щоразу язик мій паралізовувало і я не міг виразити себе нічим, окрім невиразного белькотіння, — діяв гіпноз колективної змови.

Проте довго так тривати не могло. Скоро я зрозумів, що сьогодні ще й не думав про роботу, всі мої

думки крутилися навколо мене самого та директора, а працював я механічно, самі руки метлялися над ватманом. Я вийшов: треба було перед кимось виговоритися, перекласти частку тягаря, що душив мене, на чужі співчутливі плечі. У кінці коридора була крихітна кімнатка, де за звичайними канцелярськими столами сиділо двоє людей, симпатичних мені. Часом для перепочинку ми викурювали в робочі години по сигареті. Я ввійшов до кімнати трохи збуджений, пригадую, промовляв голосно і з якимось невеселим пересміхом.

— Ви, звичайно, читали? Не прикидайтесь, я вже стомився, всі мають мене за хворого. Ну, про контору, у «Вечірці». Як вам подобається, вони знову боялися назвати моє прізвище! Хай скажуть, у чому моя провина, то я буду виправлятися, я піду завтра і так заявлю самому шефу! Я здав проект другим, це зафіксовано усіма інстанціями, та хіба для них ці інстанції щось важать?

Припавив сигарету, смакував димом. Мої співрозмовники по черзі заглянули у принесену мною газету і обоє високо підняли брови.

— А може, в редакції підкоротили? — засумнівався один з них. — Це у них легко. Не влазить рядок — сам метранпаж врубає і питатися ні в кого не буде. В таких статейках пишуть: низка прізвищ і «та інші», щоб нікому не було образливо...

Я слухав ту мову з сумом. Навіщо утішати мене? Почувався навіть трохи скривдженим, ніби в мене пробували відібрати щось кривне. З постаменту сьогочасної хвилини, переповненої почуттями (хай навіть не без чималого перестрашу), нещодавня буденність видавалася пустелею. Не те що я не хотів у неї вертатися, спокій я любив над усе. Але я певно знав, що приречений силами, які височать наді мною, і було аж млосно від того нового відчуття...

— Коли б це вперше! — з запалом вигукнув я і поспіхом, все ж притишуючи голос, розповів про випадок на урочистих передноворічних зборах. — Це уже система...

Тільки тоді, здається, вони усвідомили, що йдеться про серйозне, і, схилившись над столами, ми до обідньої перерви мізкували, що б то могло значити. Спершу аналізували ситуацію з нашого погляду, потому

подивилися на неї згори, очима керівництва, того ж директора та старшого в нашій творчій групі («У нього теж дурне становище, скажу я тобі. Може, нічого до тебе й не має, а про думку директора чув і мусить вживати якихось заходів, інакше...»), ми буцімто догравали залишену партію в шахи, варіантів було безліч, і з кожним уявним ходом гра давала нам усе гострішу насолоду, і страх, справжній зимний страх, потроху заповзав у наші душі, бо ніщо так легко не передається від людини до людини, як переполох...

Часом я пробував бунтувати. Це були тихі бунти вразливої дитини, про них не знав ніхто, окрім мене. Наставала хвилина, коли я стомлювався од страху і мені хотілося, аби все швидше скінчилось. «Хай він мене забирає, — мужньо думав я. — А там... як бог дасть». Багато картин народжувалося в моїй уяві і тут же тьмаріли, гасли. Ось одна з них.

Уявлялася велетенська продовгувата зала, чимось схожа на шкільний коридор, тільки незрівнянно більша за розмірами. Десь у її кінці, ніби на краю землі, щось хижо чорніє. То — Бабай. Я ступаю зімлілими ногами по дерев'яній підлозі, наближаюся до нього.

Мене не кликано, я прийшов самохіть, я розтуляю холодні вуста й сміливо кажу йому:

— Це — я...

Він ще подивується моїй мужності, він зблизька гляне на мене своїми чіпкими очищами, я сподобаюся йому, він наблизить мене до себе і вілє у мене частинку своєї сили, я буду у нього за найпершого помічника, ми вдвох пильнуватимемо, аби менше непослухів топтало землю, вдвох порядкуватимемо у світі — я і Бабай... А в наступні мрійні хвилини я вже не міг розрізнити, де я, де Бабай, я вже сам ставав Бабаєм, підносячись над людьми, над усім світом. Навіть тепер, пригадуючи ті божевільні хвилини, мружиш очі від холодного полум'я.

Я стояв так високо, що милостиво пробачав усім свої кривди, що їх чимало назбирувалося за довгий літній день. Я ставав добрим, бо відтепер був найдужчий у світі і на мене чекали більш великі справи — газдувати у світі... Оці мої тихі бунти — чи не найбільші поразки мої в оказії з Бабаєм.

Бо я починав вірити у доцільність його існування.

Тепер з мене вистачало самого Бабая — навколишній світ усе віддалявся. Раніше до мене хоч зрідка забідали мої однолітки — нині і того не стало. Коли хлопчачі перегуки лунали під двором, я ховався до хати чи нишкнув десь у городі, аж доки приходням не обридало кликати мене. Я не хотів нікого бачити. Хіба що із сусідою моїм, таким же босоногим хлоп'яцюгою, часом налагоджувалися дипломатичні стосунки. В добру годину ми, кожен забравшись на власну яблуню, пересвистувалися, наче вивільги; відтак сходилися на межі на нічійй землі, і пробували грати у війну чи в жмурки. Але нічого путнього з тих спроб не виходило. Винен був я. Бо боявся чужого погляду. Тільки-но приятель зводив на мене очі, я одразу ніяковів і розгублювався: на дні очей ввижалась Бабаєва тінь.

— Чого витріщився? — одразу скидався я.

— А що, дивитись не можна?

— І не дивись.

— Нащо ти мені здався, щоб я на тебе дивився.

— А ось і дивишся, дивишся! — Раптовий страх і якась палахка лють підхоплювали мене, і я без оглядки мчав у глибину городу. Ховався у бур'яні і там ковтав злі сльози. Але сльози швидко висихали, з кущів звисали червоні грона порічок, гули джмелі, неподалік, у рівчаку, одцвітала запізніла шипшина, вона солодко і ніжно пахла; по моїх брудних ногах бігали мурахи і лоскотали, — самотній, у маленьких земних radoцax, я почувався найкраще.

З часом і ці радощі потьмаріли. Злий дух, що царював у мені, не вгамовувався. Цілковитий послух — то, на мою думку, було єдине, що могло його хоч трохи вмилостивити. Тепер кожен свій крок оцінював я з погляду Бабая. Коли не було як заслужити високу його оцінку, я намагався хоч не отримувати низьких. А до того був єдиний шлях — якомога рідше нагадувати про себе світові.

Як завжди, по обіді конторська братія ще хвилинка десять вирувала в передпокої. Це був узаконений час найновіших анекдотів та навколофутбольних суперечок. Сьогодні я почувався на людях незатишно і поспішив шмигонути до своєї кімнати. Але там уже просторікував Мотя. За столів виглядали голови декількох моїх колег; їхні обличчя були червоні од сміху.

— Іде по Хрещатику Ісус Христос. А назустріч йому Іуда Іскаріот. І каже Христос...

Тепер я був певен: Мотя схожий таки на Ісуса, особливо у візантійській інтерпретації, — довгообразе вишарпане обличчя, ніби доточене ріденькою бородою, високе чоло з залисинами, сині кола під очима. Не вистачало лише німба. Я міцно стулив губи і вибалушив очі, аби не засміятися, бо уже всі навколо гиготіли з нового анекдота, сьогодні я не міг дозволити собі такої вільності. Раптом я помітив на собі пильний погляд Моті, він теж не сміявся (він ніколи не сміявся із своїх анекдотів), але я цього так яскраво не завважував. Він стежив за мною, як я прореагую, чи засміюся, чи додам щось своє. Я ще більше спохмурнів, тепер на моїм обличчі проступала сама діловитість, сама заклопотаність. Раптом липкий піт виступив на моїх долонях, а відтак і по всьому тілі: я пригадав, як ще вчора сміявся з Мотиних побреженьок, учора й позавчора, і попозавчора, і щодня, відколи працюю в конторі, я був такий необережний, довірливий і дурний...

— Прокинувся ранком Христос, зирк, а по косо-го-ру до нього ступає Іскаріот...

В мені заворушилася підозра, що оці безконечні анекдоти Мотя сам складає. Але як доведеш?..

Якось увечері, тільки-но я помив на ганку ноги та напився сиродою, баба Марина підізвала мене до себе, навіщось перехрестила і раптом навпіл рвонула попереду мою ситцеву сорочку, аж я сахнувся.

— Ух, ух, ух! Злий дух, лети за гори, за гори-до-лини, аж до загину!..

Вона ще довго вуркотіла наді мною. А вранці одягла на мене нову сорочку, тільки пазухою на потилицю, і наказала весь день так ходити.

— Тільки не додумайся зняти. Бо тоді все лечене за вітром піде.

— Яке лечене?

— Таж од переляку...

Я покірно тинявся весь день по городу, бо ж куди поткнешся, одягнутий у такий спосіб? Але й наступного дня, коли «лечене» скінчилося, в мені не прорізувалося бажання йти до хлопчачого гурту чи ганяти по вулиці обруч. Я знову кокублівся на печі під улюбленим рядном. Бабця ходила по хаті й зітхала.

— Коли б він дурного яйця не підібрав, — казала сусідка.

— А може, білої собаки злякався? — додавала інша.

— Поведіть до шептухи. Дуже помагає. Жодні доктори так не допоможуть...

Сутеніло. Баба Марина подоїла корову, я переодягся в чисте, і ми пішли до шептухи. Пісок, ще теплуватий, лоскотав босі ноги; так і қортіло розкуйовдити вулицю, лишивши по собі сиві пасма куряви, наче кінський табун чи машина, але я нічим не пошпував у нього, навіть не кугикнув. Ми зійшли в рівчак. Хатки над урвищем стояли крихітні, більмоокі — небо на заході ще світилося, нижче, в бур'янах, в ожиниці, було тихо й скумасно. Спинилися у видолку, біля крайньої хати: тут жила баба Улита. З ранньої весни до пізньої осені бродила вона по лісах та долинах — якесь зілля збирала. Ми ступили у сіни — бекнула коза в темнім кутку, відтак двері відчинилися, на порозі з блимавкою в руці стояла баба Улита.

— Хто тут?

— Та це ми, — відказала баба Марина. — Онука привела. Переляк замучив хлопця. Мо', допоможете?

У хаті густо пахло сухими травами.

Пам'ятаю той запах, зеленкуватий вогник на долівці — горіло якесь зілля, мабуть, тепер уже собі мізкую, страхополох — і довгий нерозбірливий шепіт над моєю головою. Давно вже немає над рівчаком хатки Улитиної, і сама шептуха давно вже спочиває під дешевеньким осиковим хрестом. Ніхто в селі не згадає тепер ні її приповідок, ані які зілля збирала в лісах. Але, гортаючи старі книги, надібав я записаний бозна-коли заговор од переляку.

— Переляк-перелячище! Я ж тебе яйцем викачую, а водою виливаю, на пущі і на сухий ліс висилаю, тут тобі не бувати, червоної крові не спивати, синіх жил не потягати, жовтої кості не ламати...

Але мені ці Улитині приповідки не зарадили. Наступного ранку Бабай знову стояв у моїм узголів'ї. І все ж той скумасний вечір не минувся марно. У душі народилося відчуття невічності, тимчасовості мого страху. То був хоч і кволій, але просвіток.

Ніби по густо закіпченім склі чийсь ніготь безладно розсипав жмуток білих променів.

Років зо п'ять тому я вперше побачив на фотознімку робота, сконструйованого в технічному гуртку якогось піонерського палацу. Техніка ніколи не вабила мене, я байдуже відклав газету. Але несподівано для себе наступного дня знову відшукав її, пригледівся до важкої прямокутної статури автомата.

Щось знайоме було в широкій площині безногого обличчя, в квадратистім громіздкім тілі, яке оточували тонкі, штрихаті ноги з пласкими ступнями. Мабуть, з тиждень ходив я під глибоким враженням від тих форм. Вони нагадували напівзабуту давнину: витрішкуваті очі вчителя Семена Михайловича, що його в селі дражнили Бараном, уроки малювання, червоні яблука та зірочки, що їх наказано було малювати вдома. Я намалював... Я повідчиняв усі шухляди і довго рився в паперовім хламїтті. Не пам'ятаю яким випадком, але в мене зберігся зошит із тим моїм малюнком. Семен Михайлович домалював унизу жирну двійку, і я, аби не псувати щодня собі настрої, хутенько поміняв зошити з малювання.

Він величався над двійкою — грізний, важкий, наче викладений з тесаних, гранітних брусів,— Бабай... Я намалював його замість яблука та зірок. Було це вже значно пізніше того часу, про який ідеться в моїй сповіді. Трохи пам'ятаю: глухий осінній вечір, коли я, нагасавшись за день по вулицях та городах, поспіхом готував на завтра уроки. Важко зітхала за комині баба Марина. Чорні шиби вікон підступали до самого столу, до жовтавого кола від каганчика. Страху об ту пору уже майже не лишилося, інакше б я не наважився малювати його... Власне, це вже був не він, а сама тїнь його, спогад про нього. Найбільше мороки було з кольорами. Спершу я пофарбував Бабая в червоне, але вже за хвилину відчув, що то надто теплий колір. Я довго перебирав олівці, доки не спинився на синьому. Не знаю чому, але синій колір видався мені найхолоднішим. Я послинив олівця і щедро намацював цю червоному синім. Наслідком був якийсь металевий колір, ще студеніший, аніж чисто синій.

У нашім асфальтованім дворі росте яблуня. Під яблунею стоїть зелена лава. Я сидів на тій зеленій лаві.

З яблуні опадав квіт, білі пелюстки мерехтіли в повітрі, наче сніжинки. По синьому небі пливли білі хмари.

Сусідська дівчинка років чотирьох гралася в пісочниці з лялькою. Лялька відмовлялася сидіти на краю пісочниці.

— Ось я покличу Бабая, — мовила дівчинка, дивлячись кудись убік, повз мене і наш будинок.

Я підійшов ближче.

— Василюк! А який він із себе, Бабай?

— Бабай? — По її обличчю майнула тінь. — Так він великий, страшний і п'яний...

— А чому п'яний? — кинув я зовсім недоречно: її батько полюбляв випити.

— П'яний, — переконано кивнула шовковими метеликами у волоссі моя співбесідниця.

— А ти ніколи не малювала Бабая?

— Ні, не малювала, — сказала дівчинка.

— А може, намалюєш?

— Так нема ж паперу.

— Так ти на асфальті...

Сусідка з балкона гукала до мене, я щось відповідав, здається, усміхався, а бачив лише Василюку — вона шукала крейду, тоді присіла навкарачки на доріжку і водила рудуватим шпарунком по сірому, вчовганому асфальту. Я зиркав на небо, щоб завчасно не дивитися на малюнок, — білі хмари пливли, наче пригоршні пелюсток.

— Дядю, а я вже намалювала, — мовила десь далеко.

Я опустил очі долу. По асфальтовій доріжці на п'яних неслухняних ногах ступав Бабай. Він був дуже схожий на мого Бабая... Тільки без тіла, сама велетенська голова, та ступні більше походили на курячі, певно, після казки про хатину баби-яги...

Спектральний аналіз дитинства... Тоді все мало свій колір. Навіть рух і час. Чвалася опівдні по піщаній вулиці — то жовтогаряче. Мчиш навипередки по зарослому споришем двору — від зеленого, що світлішає з кожним метром твого лету, до синього (вітер тільки хвітьхвікає у вухах) і аж до блакитного, коли груди в зелені облучі взято і несила ковтнути терпкого повітря. А везе тебе хтось на велосипеді, — хай як

швидко не їде, — кольори не зливаються в однобарвні полотна, вони коротко, але яскраво спалахують у свідомості, наче хтось розвісив уздовж вулиці ліхтарики.

Кожна часина дня, особливо літнього, що просторий, мов поле, барвилась по-своєму. І зараз найяскравіше пам'ятаються, найглибше хвилюють не дитячі пригоди, не випадкові скрути, а саме кольори. День розпадається на химерні площини кольорів, від червоного до вишневого, ніби ідеши по залах велетенської виставки тканин. Ось усе буйніше з фіалкової ночі проступає молочно-сиза пелена досвітку. Але і її вже потроху підмиває рясний бузок. А надто бузковіє на сході. Буцімто ніжного бузкового квіту без кінця-краю, а вітер ані шелесне. Раптом стиха, німотно, — аж дрижаки по тілу од зачудування, — серед цієї м'якої однобарвистості, густо-червено розпукується квітка маку — сонце. Тоді тисячі голок снують над селом, тисячі човників ковзають по темно-синій небесній основі, що відразу блакитніє, а за голками, за човниками — нитки яскраво-червоним пунктиром, ніби намистинки-коралини між дрібного-дрібного бісеру...

Справді, хуга барв, а ще ж тільки дніє.

Борсання зеленого з жовтим — передосінне. Десь тут ще бринить дужий з літа мотив рожевого: порічки, малини, вишні, тоді рожевобокі путинки. Але невдовзі й путинки наливаються жовтим. Половіють хліба, жовкнуть маківки, жовтогаряче квітнуть гарбузи серед пожухлого картоплиння, блідуваті антонівки з кожним тижнем все більше вбирають у себе густої осінньої жовтизни. Скоро заманячать розорані обрії, зсутеніють городи, стерня з ясно-каштанової стане муругою, і раптом між того зблякання зеленим полум'ям спалахне в полях молода озимина...

Але моя тодішня осінь — від рожевобоких путинок до густо-жовтих антонівок. Коли тьмяніло в городах і мокрий вітер колошматив вишняк, Бабай уже призабув до мене стежку, і я був вільний, наче лелека в небі.

Вільний лелека в небі... Це теж добуток наших мрій. Бо він таки і в небі не вільний. Десь на землі лелека має гніздо, у гнізді — голодна лелечиха або вже й голодні лелеченята, і лелека, шугаючи у високості, думає, яке болото найближче та в яким болоті рясніше жаб. І навіть коли в лелечат міцніють крила і вся сім'я лелечина злітає вгору, немає волі птахові, бо

очі його прикуті до дітей, і кожен непевний рух молодих крил прискорює биття його серця.

Рідко якому лелеці судилося хоч хвилююбути вільним. Це трапляється, коли злі люди чи злі сили скидають на землю лелечине гніздо, гублячи лелечиху та лелечат. Тоді вже ніщо не тримає лелеку, і він, вільний, мов вітер, ширяє в голубій дзвіниці неба, забігаючи все вище та вище, здається, до самого сонця.

Тільки кажуть люди, що за такої недолі лелека ніколи не вертає назад, а складає крила і каменем падає вниз, на суху землю, вибираючи між волею та смертю останнє...

Я не поспішав виходити з контори, аби знову не здибатися з Мотею чи кимось із балакучих колег: розмови зараз тільки б дратували. Співчуття я вже не потребував, я сам собі дам раду. Втім, почуватися потенційним вигнанцем, позбавленим звичної ласки чи хоч байдужості начальства, — теж хвилинами приємно. Але ж якби знати, що завтра усе переінакшиться. Біль часом приємно збуджує, коли певен, що він скоро минутий. Завтра чи позавтра сам звернуся до директора, хай нарешті мені мовить усю правду, бо ця невідомість, ця хронічна непевність вкорочують віку. Ми — дорослі люди, скажу йому, і будьмо правдиві одне з одним, хоч я вам і підлеглий: які б жорстокі не були слова ваші, все ж ясність ліпше, аніж невідомість; якщо я чимось і завинив перед вами, то тільки ненароком, випадком...

...Раптом зиркнув навколо і втямив з подивом, що уже давно проминув кав'ярню, у якій завжди вечеряв. Звернувшись до першої-ліпшої, тут довелося їсти навістоячки, зате був буфет із знадливою виставкою пляшок. Мені закортіло випити, аж у роті пересохло, я вже ступив до прилавка і тут згадав усе, що сталося вчора та сьогодні, і попросив тільки сигарети. Сигарети вдома були, та й палив я рідко, але ні з чим повертатися від буфету підозріло, ніби я хотів узяти спиртне, а тоді передумав; у мене весь час було відчуття, ніби за кожним моїм кроком стежать чийсь пильні очі.

Без апетиту поколупався в тарілках і поспішив на вулицю — мною володіла нова думка. Два перші таксофони були зіпсовані — я чув голос Марти, вона ме-

не не чула. Нарешті я додзвонився і майже пошепки проказав у трубку:

— Пробач, але сьогодні ми не зможемо зустрітись. Я не можу тобі пояснити, особливо по телефону, але це дуже важлива причина. Сьогодні справді не варто ризикувати, у мене неприємності на роботі. Ні, страшного нічого. Поки що я нічого певного не знаю, але всілякі симптоми, інтуїція... Найближчими днями я подзвоню тобі...

Похапцем повісив трубку — і так говорив забагато, казна-що можна подумати, куди б то я міг дзвонити. Раптом подумують, що до Моті, що в мене з ним якісь стосунки поза конторою (за мого становища усе має вагу, навіть телефонна розмова), але ж не міг я допустити, щоб Марта сьогодні прийшла до мене, тільки уявити, що в конторі дізнаються, не вистачало, аби до усього іншого мені додали ще моральну нестійкість!..

Я звернув у бокову вулицю і швидко попрошкував до своєї околиці — навіщо зайвий раз демонструвати себе на люднім Хрещатику?

Сталося це на великій перерві у перші вересневі дні. Шкільний двір, переповнений галасом, біганиною, колотнечею. Навіть пилюга на волейбольному майданчику пахне яблуками та грушами — смачна пора! Я сиджу з гуртом однокласників під директоровим хлівцем, — тут затишно, дрімотно — гризу яблуко. Осіння позолота на осокорах, на директоровім городі, на самім сонці, спечному та лагідному. І раптом, як грім з ясного неба:

— Ба-ба! Ба-ба! Іде Баба!

Од несподіванки схоплююсь на ноги, а навколо замість недавнього осоння — вириво. Від городу, по рудому морогу ступає щось куце, але кремезне, з банякуватою головою на широких плечах. Полотняна сорочка, підперезана шворкою, полотняні замазюкані штани і новенькі постолойки. На одутлім, хворобливім, зовсім не дитячім обличчі — крихітні оченята.

— Ба-ба! Баба! Баба! — Цей вереск достотно паралізує мене. Я опиняюсь поза гуртом, що вже оточив і закружляв приблуду.

— Поборися, Баба! — радіє гурт несподіваній розвазі. — Баба! Баба!

А мені вже давно чується оглушливе: «Бабай! Бабай! Бабай!»

— Йому ще на той рік у школу, а він уже третьокласника зборе!

— У нього кулачища — о!

Ніби ненароком увага натовпу переключається на мене, я стою збоку, і я найслабший у класі.

— Хай поборюкаються! Баба звалить!

— Їй-бо, звалить!

— Баба! Баба! Баба!

Тепер ми в колі — я і Баба! За весь цей час приблуда не обмовився й словом — у свої шість років він ще майже не розмовляє, лише шпурляє з двору у перехожих груддя і кричить при тому:

— Ба-ба!

Батьки його не тутешні, кілька тижнів тому купили біля школи у бабці, що виїздила з села, хату. Досі я один чи два рази бачив Бабу з вулиці. Тепер Баба розставляє свої товсті руки і прошкує до мене. Я соваю в кишеню недогризене яблуко — руки мої тремтять, коліна зрадливо мліють. Ще не почався герць, а в мені вже живе передчуття своєї неминучої поразки. Баба нижчий од мене майже на голову, мої руки якимось безвільно обволікають його ший, очі опущені додола і бачать лише заглибину на вигорілому морогу, я весь ніби загіпнотизований тією ямкою, то вже навіть не ямка, то прірва, в яку я ось-ось звалюся під сміх та галас дівчорі. Його грубі руки загнуждали мені поперека і шарпають, ламають, гнуть, я вже нічого не чую, окрім отого ба-ба-ба! Раптом збуджений вереск товпи гасне, тільки хекання буцмана в постолах та важка поступ Бабая — ближче, ближче, я вже безсилий, я вже мертвію од страху, я потрапляю ногою у вибоїну і падаю...

Тепер я бачу біле, аж попелясте, небо, а в небі — банякувату голову Баби, що сидить на моїх грудях, обхопивши ногами моє тіло, руки мої теж лежать на землі, прицвяховані чіпкими пальцями буцмана. Я розіп'ятий. Я ще можу хвицьнути Бабу коліннями, можу крутнутись, вислизнути, але певен, що не воружну й пальцем, бо не спроможний на таку мужність. Я зовсім безпомічний, груди мої сплюснуті під вагою Баби, тіло моє в лещатах, руки розкинуті і прип'яті, а небо біле, тепер уже аж червоне, буцімто в день стра-

шого суду. Він іде десь уже зовсім близько, я задихаюсь і вмираю і раптом під свист, регіт вибухаю безпорадним, принизливим, благаючим пощади плачем...

Якось літував я сам у чужій трикімнатній квартирі. Був вечір. Я стояв у кухні спиною до дверей і мив по вечері тарілки. Легенько дзюрчала вода, стиха дзвякотів посуд. І раптом мороз пробіг по моїм тілі, а серце аж спинилося. Воно стояло в дверях, прихилившись до одвірка, і дивилося мені в спину крихітними зеленкуватими оченятами; пащекувате, ікласте, геть заросле шерстю, а руки висіли вздовж тіла, немов-голоблі, довгі та прямі. Я кинув тарілки у водогінний жолоб, тарілки забрязкотіли, — це був єдиний на ту хвилю реальний звук у квартирі, але він уже був безсилий розвіяти чари, — і спроквола обернувся, ніби входив у крижану воду. Його там уже не було. Я переступив поріг кухні, зазирнув у ванну, вбиральню, в усі темні кутки, ввімкнув світло у всіх кімнатах, — але тепер воно повзло навздогін мені, уже довге, в'юнке, кістляве, в якомусь бридкому панцирі, воно надганяло мене і з кожним кроком моїм мінялося — то скидало панцир і хизувалося густою шерстю на м'яким, дряблیم тілі, то сотні кістлявих лаписьк виростало з боків його і кігті шкребли по паркету, то воно розбухало, заповнюючи собою всю кімнату, як піна з вогнегасника, і мені не ставало чим дихати. Я вперше відчув дуже чітко і ясно, що можу творити його до безконечності і буду творити, поки мій власний витвір не проковтне мене самого, Мій мозок люто, настирливо творив те, чого я боявся. Воно ніби випливало з темних глибин моєї свідомості, у всіх своїх мінливих формах та виявах, і тому потокові не було спину і не буде, доки я не змурую міцну греблю. Я мусив поставити надійну сторожу. Сторожа була єдина — моя воля, моя мужність.

Я вперше відчув свій мозок чужакуватим, непевним гостем, з якого не можна спускати пильного ока. І ще я зрозумів: найстрашніше, з чим стикається людина у цьому світі, — це її темне ество, яке раптом стає безконтрольним і одного дня проривається зовні, наче підземний потік, зносячи все живе...

Але тоді, після першої сутички з Бабою, жодних узагальнень для мене не існувало. Я знав одне: світ

для мене потьмарився, власне, світу вже не було — між мною та світом стояв Баба.

У перервах я вже майже не виходив з класу. Баба завжди тинявся по шкільному подвір'ю, а часом безжальні школярі заводили його в коридор, відчиняли двері класу, і він зиркав на мене, наче кіт на мишу. Я тицявся обличчям у книгу. По останньому дзвінку я довго бабрався з книгами та зошитами, краєм ока дивлячись у вікно, чи бовваніє сіра постать Баби коло волейбольного майданчика,— тоді миттю шугав у двері, біг по коридору, аж виляскувало між синіх стін, скочувався з ганку і так само бігом мчав вулицею, аби лише опинитися якнайскоріше далі від школи. Тільки проминувши двір Баби, я трохи оговтувався та віддихувався. Тут я вже почувався вільніше.

Часом деякі хлопці підстерігали мене після уроків поблизу школи, присипляли мою пильність балачками і раптом випускали перед мене Бабу. Зненацька посеред дороги бовваніло його безглуздо усміхнене обличчя, пухлі долоні, сунуті за часок, стирали всю мою рішучість, що конденсувалась було на уроках у нежданих спалахах відваги, а вайлувата хода його просто гіпнотизувала мене. Баба наближався, а я ніби закликав на місці,— ошелешений, напівмертвий, аж доки відстань між нами не скорочувалась до двох-трьох кроків. Тоді я зривався, наче підхоплений вихором, лопотів попід тинами назад, шмигав на городи і, перечіплюючись об гладкі гарбузи, тікав у бік домівки. А за мною, все більше відстаючи, важко гупав своїми постоломи Баба, а за Бабою — гиготливі глядачі...

Життя моє круто перемінилося. Щодня виникало тепер багацько проблем, і всі вони потребували негайного вирішення. Не лише до школи — гонити в череду корову, зустрічати корову з череди, ходити до сестри, в кооперацію, в бібліотеку, в кіно,— хоч круть хоч верть, а двір Баби не обминеш. У ті дні весь мій розум був скерований на те, щоб по можливості уникати подорожей до центру села. А якщо вже ухилився від своїх обов'язків не вистачало снаги, я шукав шляхи-дороги, на яких найменше ризикував зустріти Бабу. Я знаходив такі стежки, про які за інших обставин і не здогадався б, я навчився ховатися між корів, коли череда брела повз двір Баби, я навчився чекати

попутньої підводи і проситися на віз. Всідався поруч з дядьком на соломі, підібгавши ноги, і почувався майже в безпеці. Баба безпомічно проводжав мене лихим поглядом і лише погрожував здаля кулаком. Я ж сидів, увесь якийсь в'ялий, висмоктаний страхом, я навіть язика не наважувався показати Бабі, щоб не злийти його зайвий раз.

Найдивніше, що тижнів за два-три я призвичаївся до нового життя свого в одвічній осторозі і вже не уявляв, як можуть люди жити інакше. Мій страх уже майже не обтяжував мене. Я змирився, збайдужів; і все ж були у цьому сірому існуванні яскраві, щасливі хвилини! Хтозна, може, заради них і варто було сновидіти в цій безпросвітній млі?

За кожної слухної нагоди я віддалявся од світу сього. Я навчився плавати на хвилях своїх мрій навіть під час уроків, роблячи уважне обличчя для вчителя. А всі мої мрії були навколо моєї майбутньої перемоги над Бабою. У яких тільки дивних образах не бачився я собі! Скільки разів, п'яніючи від захвату, я — дужий, мужній — ставав коліном на груди переможеного супротивника і орлиним поглядом обводив вражений натовп, що обов'язково стежитиме за нашою боротьбою.

Отак, живлячись лише мріями, я вже переставав розрізняти, де дійсність, а де плід уяви, бо той плід був бажаніший, аніж дійсність, і тому реальніший. Гра повсякчасна, виснажлива. Гра, яка забирала мої останні сили і крихти моєї мужності.

Бо ніщо в світі не дається даремно, навіть солодке марево...

Хоч і притомився, плуганячись пішки од самого Хрещатика до свого тихого провулка, зате страх мій трохи вгтовтався і почувався я вже краще. Швидко роздягся, зашморгнув занавіски на вікнах та балконних дверях — до смерку ще було далеченько — і вклався в ліжко. Завтра обіцявся напружений день, треба набиратися сил. «Піду до директора одразу по дев'ятій. — Ввімкнув торшер і взяв до рук першу-ліпшу книгу. — Попрошу секретарку, хай доповідь... Зайду, якщо навіть він не захоче прийняти. Я скажу, що не можу продуктивно працювати, доки навколо мене існує така непевність. Скажу, що я інший, ніж думає

він, директор, і ті слова мої про його зарозумілість були випадкові, викликані безвідповідальною балаканиною відомого усій конторі баламутника Моті. То лише здається, що він такий безклопітний, той Мотя, з обличчям Ісуса Христа, його анекдоти не такі вже наївні, як здається, вони розхитують людину, і людина, навіть найстійкіша, стає теж бляндрасником, втрачає почуття відповідальності за свої слова.— Я раптом завважив, що тримаю книгу догори ногами, хоч і ковзаю очима по сірих вервечках слів.— У всьому винен Мотя!» Я подумав про це з такою певністю, що відчув полегкість. Треба лише усе сказати директорові, сказати правду. Я уявив кисле обличчя Моті та моїх колег, вони дізнаються про мою відверту розмову з директором (мій страх перед ним потроху переростав у ніжність), але я тільки посміхнувся упевненіше, ніж посміхався досі, і трохи зверхньо; можливо, цей крок потрібен мені для самоутвердження, а може, я вчиню так з нудьги, що кому до того?! По розмові з директором я сміливо увійду до своєї кімнати, але спершу я довго дивитимусь в обличчя директора і спостерігатиму, як очі його яснитимуть од моїх слів і в них розпогоджується, потому блисне сонце, і сонце те буде тільки для мене...

То був химерний стан напівсну, коли перше лякливе забуття ще прошивають нитки гарячкових думок, марень і турбот дня, що вже минув; коли вже не знаєш, де ти і хто ти, і все одно почувашся живим. Раптом ті внутрішні присмерки перекреслила дзвякотлива черга звуків, я стрепенувся крізь дрімоту, скрутився в клубок та принишк під ковдрою, думаючи в такий спосіб обдурити себе. Але дзвінок знову задзеленчав, розламуючи стіни моєї маленької кімнати, я підхопився та сів на ліжку, деś під грудьми раптом стало порожньо-порожньо і млосно, а серце набрякло, наче брунька каштана в квітні, зате ноги та руки раптово зів'яли — кров полишила їх. То був вибух страху, безпричинного і неусвідомленого, знаного ще з дитинства. Дзвоник не вгавав, і я таки почовгав до дверей, майже пошепки мовив:

— Хто?

— Та це ж я, Марта, — впізнав її голос і прихилився чолом до холодної стіни.— Чому ти не хочеш мені відчинити?

Я намацав у темряві замок, але не міг рушити з місця, щоб дотягтися до вимикача. Марта сама запалила світло, і, похапцем замикаючи двері, я побачив її — молоду, жваву, з живими, трохи стривоженими очима — посеред своєї кімнати.

— Ти пробач, що прийшла, але в тебе був такий дивний голос... Я подумала, чи не захворів?..

Я взяв у неї плащ — шерхотлива вишнева болонья — і ненароком, а може, й навмисне торкнувся її оголених плечей. «Я прямо з театру, я навіть не зміла добре грим, я хотіла б умитися...» Її шкіра була ніжніша й еластичніша, ніж найтонша італійська болонья, і я раптом відчув, що хочу її. Неждане і непереборне бажання, бажання покірною жіночого тіла і реваншу після довгого дня маленьких поразок, я почав гарячково роздягати її, кидаючи прямо на підлогу верхню одіж. Марта не боронилася, їй завжди було приємно, коли я дуже хотів її, тільки вимкнула світло, досі соромилася своєї ніжності. Але цього вечора темрява була для мене на краще, бо, вже лежачи з Мартою в ліжку, я з жахом відчув, що сьогодні неспроможний мати її...

— У тебе є сигарети? — мовила по довгій мовчанці Марта.

— У шухляді, — відповів я крізь зціплені зуби.

Вона ковзнула з-під простирадла і пішла через кімнату до столу. Я жадібно стежив, як вилискує в плямистій темряві її тіло, таке жадане і недосяжне для мене.

— Ти перенервував чи, може, я винна? — Вогник сигарети розгортав ніч, і в тій полохливій вікнині червоно світилися денця її грудей.

— Дай покурити.

— Тобі не можна.

— Я хочу. — Підійшов і майже вирвав з її чіпких пальців сигарету. — Ти не винна. То знову... *він.* Бабай...

Якось підсвідомо я здогадувався: або переможу Бабу, або мене не стане. Відчувши загрозу, я поволі, але вперто збирав себе до купи. Саме в ці дні, здається, запульсувало в моїй пам'яті ще повесні розказане бабою Мариною. То була тільки крапля дивовижного, втаємниченого життя народу.

— А ще казали в давнину,— цебеніли слова баби Марини, і я зіщулювався біля комина в чеканні нового дива,— а ще казали, коли грім ударяє в хату, то на згарищі, під попелом лишається золота стріла. І хто хоче стати дужим та сміливим, той мусить золоту стрілу відшукати. Але ідуть по неї глухої півночі, коли й місяць не світить, і зір на небі не видно. Бо інакше золота стріла не дасться в руки...

Я підвівся опівночі, мов сновида. Точніше, не я підвівся, мене підвели: ті сили в мені, які ще хотіли жити, існувати. Що була саме північ, я вгадав по тиші і по густій темряві, яку хотілося набирати у пригорщі, вона відгукувалася на дотик і мала терпкий смак темно-глянсуватих райок — крихітних яблучок, що досягають у нас пізньої осені.

Коли я зарані обмізковував свою нічну подорож, найбільше лякали мене синці. Це була вже ворожа земля (мені здавалося, що вона починається за порогом, насправді ж вона починалася в мені), до того ж обчиржена дахом, стінами. Надворі ж перед мене стелитиметься, хай і неприязний, хай жахаючий, але простір; там уже є куди тікати, а в крихітних, вузьких сінях навіть на втечу годі сподіватися.

Але сини я проминув навдивовижу спокійно. Мабуть, ще не усвідомлював, що, власне, діється. Тільки сінешні двері оговтали мене — рвучким нервовим рухом відкинув я зубчату засувку, сіпнув двері за ручку, але вони не відчинялися. «Хтось тримає їх з того боку, — одразу спалахнула думка. — Вони змовилися...» (Не знав, не гадкував, хто це вони). Фізично відчув тягар, твердиню стін, мені стало задушно, а з горища, з прикомірка, з кутків уже сипонуло на мене усілякої безтілесної гидоти. Певно б, не витримав найпершого випробування, чкурнув до хати, під рядно, коли б пальці не намацали клямки і не підняли її; я вистрибнув на ганок, щосили хряснувши дверима, прищикнувши усі разом сінешні тіні-привиди. Тепер вони хлипали за мою спиною, але я їх не жалів: хіба вони мене коли-небудь жаліли?

Я був майже вільний. Але це відчуття волі жило якусь ледь вловиму мить після сінешнього переполоху. І тут же його розчавив глухий, безпросвітний, уже

найсправжнісінький страх. Бо навколо було густо-темно, аж ворухнутися важко в тій тягучій, липкій пітьмі, а за рогом хтось чигав на мене...

Мені треба було вийти з двору на вигін, куди збігалися три вулиці, проминути загальний двір, звернути у вузьку Артемову вуличку, прошмигнути повз Артемів хлів, сад, аж за Артемовим садом, межі припалених осокорів, чорнітиме голий димар — ще якось повесні блискавка спалила хатину одного дядька, він не захотів будуватися на старому місці, переселився на інший куток. Нині те згрище мало порятувати мене.

Зіщулившись, кожної миті ждучи, що той, хто стояв за рогом, наздожене мене та покладе на плечі свої важкі, колючі долоні, я навшпиньки наблизився до хвіртки, легенько повернув крутьолку, потяг хвіртку до себе — тонкий риплячий звук навпіл розрізав ніч. Я припав до тину і застиг: досі я був непримітний для ночі, ніч жила власним життям і не звертала на мене уваги, тепер я нагадав про себе, тепер я виказався; усе навкруги — навіть ушули воріт — повернуло свої бахматі голови і неприязно глянуло на мене чорними очищами.

Я зірвався з місця і залопотів босими ногами по вигону. Одразу ж тисячі жахів рвонули слідом у погоню. В моїх вухах аж лящало од клетоту їхніх крил, од гупання їхніх ніг, од лихого посвисту, що все дужчав, — вони наближалися, вони наздоганяли. Я вичавлював усі свої сили, тільки б бігти швидше, уже без мети, але скоро видихався і спинився серед вулиці, знесилений, переможений, готовий до всього. Але — диво дивне! — мої переслідувачі тут же зникли, розтанули, ніби й не було їх: навколо було тихо, як у порожній церкві. Все ще боячись озирнутися, аби не упевнитись, що вони принишкли за моєю спиною і тільки дражняться, наче кіт з мишею, я почалапав далі. Зараз мені було байдуже, куди йти; певно, я б прошкував і додому, якби стояв обличчям до своєї хати. Все ж, дерев'яно диваючи серединою вулиці, трохи оговтався. Тепер я розумів: вони полюбляють закутки, закапелки і бояться простору, жоден з них не наважиться перейти вулицю, вони ідуть за мною, перебігаючи від дерева до дерева, від ушули до ушули, вони повзуть по канавах і кагатах загального двору,

клацають зі злості зубами, кугикають, скімлять, шиплять, але посеред вулиці я майже в безпеці.

Я ступав ніби між двох шерех ворожих вояків, чекаючи від кожного з них на останній смертельний удар. Та поки що шерехи стояли віддалік одна від одної, і рука жодного з вояків не сягала мене.

А між тим згарище наближалось, і я знав певно: вони зібралися навколо димаря і весело перешіптуються, уявляючи, як зараз зустрінуть мене. Вже пахло паленою цеглою, вже захрумкотило під моїми ногами вугілля, вже зовсім близько забовванів бовдур, уже очі мої заплющилися, аби не бачити, що зараз має статися, уже...

І раптом темрява розпанахалася навпіл — так рветься в руках лавочника «чортова шкіра», дупкий чорний крам. Її розпанахав звук. Пронизливий, теж якийсь вкрай сполоханий, виляскуватий, він народився поблизу бовдура й ріс, катастрофічно наближався. Усе це тривало дуже коротку мить, і все ж я встиг подумати, що це вже кінець, і заплющив очі. І обмертвів. І серце моє ніби спинилося, схололо, а хвиля того згуку котилася, поки не проковтнула мене усього. Відтак щось лахмате кинулося мені в ноги, здається, я закричав, а може, лише спробував закричати, як у сні, бо, мабуть, і голос мені теж віднявся, і, як патирчака, стята косою, упав на землю. Скорчені пальці мої надибали в ногах щось м'яке і намертво стислись.

Певно, на хвилю я зачуманів. Бо пам'ятаю, як поволі верталось до мене усвідомлення себе самого, навколишніх предметів, а згодом — свого минулого. Але це все було *інше*, нове усвідомлення.

Тієї ночі я був на краю божевілля. Але якийсь щасливий випадок врятував мене, більше того, буцімто розібрав і склав заново. Мабуть після глибочезного страху, після вибуху, що сколихнув усього мене, настало просвітлення. Так мудрі люди ремонтують годинники: гупають ними об землю в добрій надії, що вони або знову цокотітимуть, або віддадуть богові душу...

Я розплющив очі і втямив: лежу на згарищі, а в руках моїх щось тріпочеться. Раптом те щось зовсім по-курачому заковтало, я гарячково пробіг пальцями; на дотик — звичайнісіньке пір'я, дві ноги з тупими кігтями на крильчатих пальцях... Чиясь курка на-

несла в бовдурі яєць і завоктала під осінь, а я налякав її, зігнав з гнізда. Я тихенько засміявся, потім голосніше, потім ще голосніше. Я вже реготав, не маючи снаги стриматися, тіпався од шаленого, істеричного реготу, що вивертав мене всього, захляинався... Я реготав, доки не знесилився зовсім.

Відтак мені стало легко і спокійно. Випустив зозулясту, що одразу завоктала поблизу бовдура, з подивом озирнувся довкола. Посеред згарища стримів на постаменті печі димар, дві ушули—залишки од воріт—вказували на межу колишнього двору, віддалік, на тлі темно-сірого неба, вимальовувалася чітка тінь хрещатой яблуньки — припалене за пожежі листя скоцюрбилося і давно опало. Тоді розгледів саму темряву — сірувату каламуть, що висіла між небом та землею, ніби завіса з підфарбованого тюлю, лише завіса, а все навколо лишалося тим самим, що було і вдень. Та ж підсмалена яблуня, ті ж ушули, той же бовдур, та ж земля, всяяна попелом та вуглинами...

Відтоді і досі живе в мене глибоке переконання, що ніч нічого не міняє на землі, нічого нового не породжує, все лишається самим собою, тільки ми, люди, в уяві домальовуємо навколишнім речам свою власну химерну тінь...

Я вже знав, що нічого не знайду, але про всяк випадок покопирсався в холодному приску. Золотої стріли не було. Але тепер я вже міг обійтись і без неї. Я ще трішки постояв біля ушул, не ймучи віри, що на світі не існує нічого, окрім того, що ми бачимо, чуємо та відчуваємо на дотик, тоді пішов додому — повз Артемів сад, повз Артемів хлівець, де важко зітхала корова, повз загальний двір і повз ріг власної хати, за яким уже ніхто не чатував на мене. Я навіть не згадував про Бабу, тим більше не пробував уявляти, як лупитиму його завтра та гнатиму під саму його хату — це вже було нецікаво, бо я певно знав, що так буде.

Навшпиньки зайшов до хати, ліг на лавку і одразу ж заснув.

ВОЛЯ

І він з'явився на вигоні, і я побачив, який він куций та бабухатий, і я підійшов і звалив його на землю, але не сів на нього, мені було гидко, а він лежав на моро-

гу й розгублено зиркав на мене знизу вгору, я чекав, коли він підведеться, щоб знову бебехнути його, а він раптом поповз навкарачки вбік, відтак за два кроки од мене зіп'явся на свої барилкуваті ноги й мовчки потрюхав геть...

Я не переслідував його — стояв посеред вигону і дивився, як тікає од мене Бабай.

1966

ДЕНЬ, ЯК ВІК

Вечір був м'який, а до світла приморозило. Шибки в росі, наче в намисті. На дні макітри, куди Зінька складала про чорний день сухарі, сиділа мишка. Усю ніч шкреблася, сибірна, спати не давала. Вушка придулила, хвостом підперезалася, а чорні очі — на Зіньку, Зінька — макітру до себе притисла і з хати. Двері олією змазала, бо риплять, скажені, онука розбудять, онук ще спить, тільки й поспати, на ту осінь уже в школу піде, сердешне. На гарбузах іскріла паморозь. Ішла повз повітку — відчинила курам. У кінці городу, де сльозився потічок, присіла, ніби води зачерпнути, на протилежний берег мишку витрусила:

— Ходи, голубонько, ще і в сусіда погостюй...

По обніжку рясно сріблилося обважніле від інею павутиння. Пучки помідорів-сливок приморожені, бліді. Бурякова гичка у прозорій поливі з хрускотом ламалася. На стрісі паморозь: по зеленому моху сизими лишаями. Жоржини похилилися, зблякли. На пом'яхові скоцюрбився джміль. Зінька струсила джмеля в долоню — він був холодний, наче крижинка, і теж у паморозі; поклала на призьбу, де вже сонце.

— Де ж ти, причинний, зимою був, коли хлюпавиця та негідь? Чого зараз приперся? Хто тебе звав, хто тебе кликав?! — на весь куток причитувала Зінька, витираючи фартухом посинілі, в інеї, лисини гарбузів. — Хіба ти, дурню, не знаєш, що я одна в світі, удова та ще й стара, і ось-ось тільки картоплю викопаю, а ще ж у мене й морквина якась на грядці, і буряки, і помідори. А хіба ж ти, чортова кров, не бачиш, що люди в полі, на буряках, і кукурудза ще стоїть, і

зовсім ти нам не потрібен. Іди від нас, іди, щоб до крові ти до нас і не потикався!..

— Бабо, на кого ти сердишся? — причинив половинку вікна Ростик, онук.

— На кого, на кого — на мороз, хіба не чуєш, — пробурмотіла Зінька та й умовкла, не любила, коли її перебивали. Покійний Прокіп — той ніколи не перебивав. Уже як стихала Зінька, викричавши душу, лагідно хмикав:

— Що ж це мій соловейко примовк?..

Ніхто вже її соловейком не назве. Сонце зіп'ялось на гребінь гори і спивало туман над городом. Пес підійшов до Зіньки, лизнув руку, став на задні, щоб пожалувала. Зінька почухала за вухами. Пришвендяв по призьбі, витираючи повними боками крейду, Сірий, кіт, завуркотів біля колін, вона й kota пожалувала. Кури брели через город у шельюжиння. Звечора на Холодній горі лисиці дзявкали. Кого б його запитать, чи хліб у лавку привезли?

— Бабо, а чому ваш пес ніколи не гавкає?

— А чого йому гавкати — у нього ворогів немає. — Зінька оперезалася вовняною хусткою, спину ломило, і поколобкувала до повітки — козу випускати.

Дріботіла Зінька левадами, коза слідом бігла. Городи були, як чорний фартух, вишитий червоною і зеленою заполоччю, той, що свекруха подарувала тайкома від свекра, як вони з Прокопом побралися. Зінька — казенка, з приюту, а свекру після революції попівської землі наділили, він вуха й підняв, куркульку хотів узяти за сина, нащо йому босачка. Прокіп уже біля машини на цегельні робив, любив він машини і знався на них. Купив хатину над потічком, привіз Зіньку, заплакала Зінька: пуста пусткою. Пішов Прокіп на цегельню, а вона тим часом окола вибілила, долівку помазала та зіллячком притрусила, у печі вигопила. Другого дня подалися в Радосілля на ярмарку, кушили горщиків, мисок, рогаців та й жити стали. Свекор не ридичався з ними, а як помер, прийшла свекруха до Зіньки: «Мертві живими не розпоряджаються...»

Зінька прип'яла козу до берестка, сама покотилася під гору на Прокопову дідизну. Свекруха їм цю латочку відписала, як свекор помер. Зінька досі її порала, хоч і на косогорі, — не любила, щоб земля гуля-

ла, — а хто на кручу тепер полізе, грядок і в долині — аби руки, а було ж — за отакий ось кісничок землі одне одному кілками голови проламували. Під горою земля досі в шрамах, тут вони з Прокопом зняли ґрунт, встановили кінну м'ялку і заготовили за літо сирцю на хату, домовився Прокіп на цегельні, що під зиму сирець випалять; та не судилося, поїхав Прокіп Біломорканал будувати, а сирець повинь у річку знесла.

Дрібцювала Зінька по крутогір'ю на дідизну, а назустріч з її кукурудзи виходив споважнілий за літо, бокастий лось. Де ішов — просіка, ніби возом хто їхав. Лапаті роги маячили над мокрим волоттям, наче антени. Зінька аж затрусилася вся. Руками замахала — і до лося. Лось спокійно зирив на неї, розвісивши на півгрядки губу під горбатим носом. Уже коли Зінька була зовсім поруч, повернувся й погойдався через Зіньчину латочку до ріки. Лось чвалав по гребеню гори, Зінька з голосними прокльонами бігла слідом, аж поки він не стрибнув з кручі у воду, видобувши віяло бризок, і поплив на луги.

Повернулася Зінька на дідизну — за голову схопилася. На грядці — як на току, хоч танцюй. Де на солодкий перець ступив — там зелений кисіль. Бурякову гичку поскубано. Кукурудзу ніби смерч розчесав. Стала Зінька на горі, кулаки стисла, до неба замахала:

— Та куди ж ти, старий дурню, дивився?! Чи повилазило тобі, коли Зіньчин город на твоїх очах отак паскудило? Та хто ж мені, бідній удові, допоможе, хто ж мені раду дасть? Ну, гидь мене, топчи мене, як тобі хочеться, тільки Зінька мовчати не буде, Зінька усю правду скаже. Нема у тебе порядку ні на землі, ні на небесі, чортова твоя кров!..

А як викричалася та роздивилася — не такого уже лиха лось наробив. Збиті перчини у фартух зібрала, сіла під кукурудзою квасоллю лушити. Лущить і впівголоса співає. Багато пісень колись знала, ніхто, бувало, на вулиці не переспіває, тепер позабувалося. Сонце тут, на косогорі, пригрівало по-літньому, аж на сон Зіньку хилило. Річка по обидва боки Холодної гори була широка і синя, наче галіфе Півня. Півень за царського режиму у поліцейській зброї між торгових рядів у містечку величався.

...У війну знову об'явився. Ледве наші відступили, ще й німці усіх курей не попатрали, прикотив у село у френчі і синьому галіфе, біла поліцейська пов'язка на рукаві, жандармська шабля на боці, де він її викопав — стільки літ беріг. Зігнали німці людей на вигін, Півень посередині красується, на носках німецьких чобіт розгойдується.

— Панове односельчани, німецькі визволителі принесли нам вічну свободу... Скоро землю ділитимемо. Але різні там комісарші та комісарчата, кому за Радянської влади жилося з медом, одержать хіба що по три аршини на могилки...

Тут Прокіп не втримався:

— Дивись, і півні із сідала злетіли, розкукурікались.

— Ти тут агітації не розводи! — закричав Півень. — Це тобі не на Біломорканалі червоні ордени заробляти!..

Наступного дня викликав він Прокопа в управу:

— Мене призначено в селі на пана старосту, тебе я на пана писаря беру, бо грамотний і люди поважають.

Уночі зібрала Зінька Прокопові сидора, переплив він ріку і поплуганився в поліські ліси, де на глухому хуторі його сестра жила. Зима спливла, і весна, і літо — ніби крізь землю Прокіп провалився. Аж під осінь зібралися сільські поліцаї за Дніпро на партизанів їхать. Півень повз двір на коні гарцював, Зіньку побачив:

— Подаруночок тобі привезу — голову Прокопа. Ми знаємо, де він гостює!

А з лісів самого Півня без голови привезли. У закритій труні ховали. Урочисто ховали, німецький оркестр грав. Принесли на кладовище, до ями, а в яму хтось відер двоє свинячого лайна висипав. Довго людей в управу тягали, і Зіньку, і нагаєм били, досі шрам на носі, а хто доведе, тільки чорна осіння ніч і бачила.

Перейшли через Дніпро наші і далі німця погнали, а про Зіньчиного чоловіка — ні слуху ні духу. Уже вона і за упокій душі в церкві подавала. Аж серед зими приходить від Прокопа трикутничок, аж із-за Волги: так і так, воював у партизанах, поранений був, коли з нашими Дніпро форсував, три операції переніс, то приїдь та забери. Спродала Зінька, що було, поїхала. Не привезла чоловіка — на руках принесла, бо такий

зробився, що милиці більше важать, ніж сам. Ще з рік на печі вилежувався, поки на ноги звівся.

Зінька квасолю полушила, струччя з колін струсила, очі на козу підвела — попід калиною та берестами до кози скрадався механік цегельні. Зблизька Зінька давно недобачати стала, листа доччиного не прочитає, до сусідів несе, а віддалік — ніби в бінокль, лише очі слезються. Та і як механіка цегельні не впізнати: бородище — як віник з нехвороці, косми до плечей, наче в батюшки колись, хоч косу заплитай, і чому їх тепер по тих інститутах вчать? Підкрався механік до кози, присів навпочіпки, з козою буцається і ніж з кишені дістає. Як схопилася Зінька, квасолю розсипала, по косогору котилася, не дошукуючись стежки, через потічок — на крилах перелетіла. Механік бабу побачив, голову в плечі втяг та в коноплі, що над струмком, — і ніби не було його, а в Зіньчиної кози півбороди одчикрижено. Зіньці і дух забило. Вона — в коноплі, а механік підгір'ям уже до цегельні чеше, Зінька — бігом, і механік — бігом. Тільки ж Зінька ні пари з уст, ніби замкнуло їй: силу берегла. А як уже перебіг дерев'яний місток через потічок і вікна контори на сонці зблиснули — тут Зінька дала собі волю:

— Чи я ж бо ще жива, чи вже не жива? Чи я Зінька, чи я вже не Зінька, що моїй козі серед білого дня бороду одрізають? Пізнайте мене, добрі люди, пізнайте і скажіть в очі: це ти, ота Зінька, в якій коза без бороди?! Хто ж це чує, хто ж це бачить?! Ну, хай і так, хай буде Зіньчина коза без бороди — хто Зіньку захистить, хто Зіньку пожалує, кому тепер Зінька треба?! А чого ж ти, чортова твоя кров, свого віника не відрізав, він же в тебе до пупа, чого ж ти до Зіньчиної кози пішов?!

Зінька причитала на всю сагу, біля люльок конвейєра випростувалися постаті робітниць, біля печі зупинився автотранспортувач, механік відступив у глибину заводського саду, а з конторського вікна визирнув сам директор цегельні:

— Хто вас зобидив, бабо Зінько?

— Козиної бороди одщипнув на спінінг, з борідкою зараз добре клює, — винувато мовив з-під яблуні механік, — так оце бучу зчинила.

— А де ж ти, чортова твоя душа, був, як я з козе-

п'ятка її випещувала, та випоювала, та руки оберемками трави обривала, та стернею ніженьки колола, а тепер вас, сукиних синів, багато на мою козу! — знову закричала Зінька.

— Ми його, бабо Зінько, по адміністративній лінії...

— Що мені тепер ваша лінія, у мене своя лінія — коза без бороди, а бороди не пришиєш. Хто за Зіньку заступиться, вдову, та ще й стару?! Але я на тебе, чортова кров, управу знайду, я із своєю кривдою до самого Ковпака поїду!

— Ковпак помер уже, бабо, — обізвався механік.

— Багато вас було таких, що Ковпака ховали, тільки він живий і жити буде, — з певністю мовила Зінька. — А тебе, чортова кров, у міліції овечими ножицями наголо обстрижуть...

З тим і пішла. Як ішла повз козу, аж заплакала: цурпалок замість бороди. Очі в кози сумні, ображені. Пожалувала її Зінька, пообіцяла, як тільки дочка з зятем повернуться з курортів та заберуть онука, пошукати правди в самому Києві. Хай не думають, що бідній вдові Зіньці можна в борщ плювати, а вона тільки облизуватиметься. Прокіп колись таки знайшов правду, і вона знайде. Видижував Прокіп свої рани на черені, коли фінагент через поріг: плати податок, бо опишу. Що ж ти опишеш, це йому Прокіп, коли хата голими стінами світить, я — з війни німецький, а Зінька хоч і на фермі, та відомо, які заробки зараз у колгоспі. Тільки ж фінагент своєї править. Ранком біжить Зінька на ферму, а Прокіп: «Подамся в Київ, до Ковпака, правду шукать». Посміхнулася на те Зінька: куди йому, бідоласі, до Києва, через поріг ледве перелазить. Приходить, — дитина в сусідів, а Прокопа немає. Уже корову стрічать вийшла, аж підкочує під двір новенька «Победа». Курява відтуманіла — вибирається з машини Прокіп, на милиці зіперся і до шофера: «Так, мо', в хату зайдете, баба півлітерку роздобуде...» А шофер до нього: «Ваша хата?» — «Моя». «То бувайте здорові». Розвернулася «Победа», і тільки смуга за нею. «А де ж бо ти був?» — дивується Зінька. «У Ковпака був», — мовив Прокіп та й на піч. А вже з печі розказує: «Вишкутильгав я за село та й на Київ прямцюю. Аж Кривий Гнатко молоко везе, до соші мене підкинув. Голосую — військовий «студебекер» зупинився. До-

питався я в Києві, де Ковпак працює, підходжу, а міліціонер: «Не можна, ви на сьогодні не записані». Сів я на сходах, милиці поклав і кажу йому: «Хоч несить мене, хоч везить — і ногою не ступну відси». Викликав він якусь жінку. Глянула вона на милиці, партизанську справку мою прочитала і повела в будинок. Зайшла у величезну кімнату, як наших дві хати, круглий стіл на покуті, а за столом сам Ковпак сидить, я його в партизанах бачив, наші загони зустрічалися, тільки тоді він у такій наче бурці був, а тепер — у формі, усе чин чином. «Що, товаришу, — запитує мене, — привело тебе?» Розказав, як є, а Ковпак мені: «Ти, Прокіп, своєю кров'ю за все розплатився, їдь додому і живи спокійно...» — «Так видайте мені якусь бомажку, товаришу Ковпак», — мовлю до нього, а він: «Поки додому, Прокіп, доїдеш, усе буде зроблено». Покликав він ту жінку, що мене привела, і наказав під саму хату мене підвезти. Вийшли з будинку, а біля ганку уже «Победа» на мене жде. Посадили мене, як генерала, і під самісінький двір...»

Тільки розповів Прокіп, аж загрюкало у сінцях. Фінагент до хати вбігає: «Ти де був, Прокіпе?» — «У Ковпака». — «Та чого ж ти їздив, хіба ж би я сам такого діла на місці, по-доброму, не рішив? Знімається з тебе як із заслуженого партизана увесь податок, ще й допомогу тобі дати наказано, осьдечки розпишися...»

Притюпала Зінька, ображена на весь світ, до хати, — аж її ластівки прилетіли. Сиділи на дроті рядочком, наче маківки, десятерко, восьмеро молодих і двоє старих. Як заходилися було ластівки, уже десь після жнив, вдруге кублитися, то Зінька їх уже пополаяла: вам аби наплодити, а як молоденьким через море летіти? Про те думки вашої нема, а може, осінь буде рання та холоди застукують, тоді що з малими — Зіньці в припіл? Але хіба тепер хто послухас Зіньку? Даремно і ганила, правда, бо ластів'ята щасливо вилетіли, і вже тепер не добереш, де котрий виводок; а осінь обіцяється тепла, яблуна після спаса зацвіла, нічний же морозець, мабуть, прибудився звідкілясь, переночував та й побреде собі геть.

Як уздріли Зіньку ластівки, з дротів злетіли і довкола хати закружляли. Прощалися, напевно, відлітають. Сіла Зінька на призьбі, на ластівок дивиться, не знає, сміятися чи плакати. І виплило звідкілясь, ні-

би наснилося, ніби з іншого життя: вона з матір'ю пливе човном через ріку, на луги, молодиці гребуть сіно, потім сідають кружкома і співають, а вона, Зінька, ходить по коліна в траві і квіточки збирає. Потім мати садовить її на копицю сіна, і лоскїтно Зіньці, і страшно, а мати сміється, і то все, бо більше вона не пам'ятає матері. Де воно, життя її, хто бачив, хто чув? Чи жила вона, чи не жила?

Зітхнула, пішла поратися. Гарбуза розрубала, поставила на газ кашу варити. Онукові млинчиків спекла, густого козиного молока налила в кухоль. Ростик наївся, соняшничину осідлав і погейкав до сусіди, такого ж розбишаки. Зінька курям накришила.

— Пуль-пуль-пуль, — співала довго й протяжно. — Пуль-пуль-пуль!..

Прокіп курей не любив.

Бігли кури на Зіньчин голос, аж перекидалися, лише зозуляста не бігла. Якось напровесні лисиця прийшла під самісіньку хату, Зінька біля столу з насінням бабралася, очі підняла, а за вікном, наче по телевізору, коли звук виключено: зозуляста по молоденькій цибулі кружка бігає, лисиця — за нею. Зінька вікно штурхонула, трохи шибки не вилетіли, — і в крик. Лисиця озирнулася на Зіньку, ще й постояла мент, ніби дражнилася, а відтак повільно посунула по косогору в акації. А вчора увечері лисиці на горі дзявкотіли. Ходила-ходила Зінька довкола хати, у кожен куток зазірала, надривала голос, а зозулястої не було.

— Нема, нема, чортова кров, уже курки нема! На кого люди, на того і бог! І коза без бороди, і курка пропала. З чим же я тепер до діточок своїх поїду, я ж не їду їм у руки заглядать, а то курочку, то десяток яєчок везу, де ж тепер Зінька, стара, та ще й удова, набереться?

Зінька за коцюбу і поплуғанилася над струмком, у шелюжинні зозулясту шукати. Не так уже зозулясту, як хоч пір'ячко, бо на лисицю велику підозру мала. Гостро пахло хмелем і перегнилими дичками — наче з діжі. Ніщо так Зінька не любила, як хліб пекти. Тепер уже не пече, тепер лавочний. Як помирав Прокіп, каже: «Спечи, Зінько, хліба в дорогу...» Замісила Зінька, а він і не підійшов, чи дріжджі погані, чи вже забулася. Аж якраз дочка з Києва приїхала, свіженького привез-

ла, трохи не теплий. Зінька окрайчик одрізала, часничком натерла, щоб дух був, Прокіп раз і вкусив. Добрий хліб, каже, та вже не їсться. На старій груші барабанив дятел. Почув Зіньчину ходу, шурхнув через грядку на гору. Прокопів картуз висів на сучку, завидний був картуз, верх сукняний, окілля дерматинове, козирок — наче скляний, лискучий. Намірилася було Зінька картуза коцюбою із сучка зняти — коцюба пройшла крізь сукно, наче крізь попіл, зотліло. В останнє Прокопове літо кружеляв довкола села літачок, добрива сіяв. Прокіп пенсію отримав, купив у лавці пляшку казенки і на тік, де літак сідав. Покатай, каже льотчикові, бо помру і не знатиму, як воно у небі, ось тобі і могорич. Льотчик півлітри не взяв, а діда посадив у кабінку і над селом пролетів. Прокіп з неба хату уздрів і картуза кинув, хай, мовляв, Зінька подивується, бо не повірить, що він так високо піднявся. Прийшов додому голомозий: «Де картуз, Зінько?» Ну, Зінька й дала йому чортів! Довго шукали по городах, та й не знайшли. А він бач де — на груші завис.

Ні з чим Зінька у двір повернулася. Навіть пір'ячка не знайшла. Полізла на горище, аж біля коми на лежить її зозулястенька без голови, а кіт кривцю злизує. Заплакала Зінька: і курки жаль, і Сірого жаль. Та не пригрівати ж kota, який курей душить. Напоїла Сірого молоком, у фартух загорнула і почимчикувала на Радосілля. Кіт спершу вовтузився у фартусі, та скоро вгрівся, завуркотів.

— Куди зібралися, бабо? — гукали пастухи, що на косогорах над дорогою череду пасли.

— У багатші села! — одказувала сердито. Печально їй було.

Зайшла Зінька в Радосільську лавку, біля чавунів та балій покрутилася, ніби заради них у такий світ і забивалася, а потім — за лавку, у вуличку, та й кинула свого Сірого через тин у лободиння. Фартухом тріпнула — і з села. Вігла, ніби сто вовків за нею гналися. Біжить, біжить, а все здається, що за спиною Сірий жалібно нявкає. Озирнеться — самі горобці в поросі купаються. Уже й по зозулястій душі не боліла, одне на думці: як йому, бездомному сироті, буде під чужими тинами, хто його нагодує, хто пожалує? Небо зблякло, спохмурніло, сонце у

хмаровинні, наче в жалобі. Сіла на узбіччі, під вербою, подумала-подумала та й назад, у Радосілля, повернула. Ходила по вуличці за лавкою, кликала, аж у роті пересохло, за тини зазірала — нема Сірого. Вона й на городи, вона й у двори, може, хто бачив, може, хто чув; і не чув ніхто, і не бачив. Уже й чужого випрохувала, може, в кого зайвий котичок є, вона і пригріє, і нагодує, але ні в кого зайвого kota не було. У сльозах додому верталася, так печально було. А може, ще й не він ту курку загриз, авжеж, не він, то усе куниця, стіна кігтями розписана аж під саму стріху, то куниця і є. Безневинно постраждав кіт — такими ж докірливими очима дивився, як Зінька його в лободу кидала. Все розуміє, тільки сказати не може.

Добилася Зінька до свого двору, а Сірий її на ворітх сидить. Кинулася Зінька до kota, тільки ж він стриб із воріт у порічки — образився на бабу. Вона молока в мисочку налила, біла куца поставила, Сірий молока напився, об Зіньчині ноги треться, пожалуй, мовляв, уже не серджуся. Вона kota пожалувала, пішла за хату онука до каші кликати. Кликкала-кликкала, не докликалася. Ішла повз пригребіцу, а він у пригребіці сидить, чавунець, у якому вона курям варить, на голові.

— Ти що? — здивувалася Зінька.

— Каска. У війну грав. — Голос глухий, наче з бочки.

— Зараз же зніми, умийся та їсти сідай.

— Зня-а-ть не можу!.. — І зарюмса.

Заголосила Зінька, наче над померлим, — сусідка прибігла. Крутили вони той чавунець, як могли, не знімається.

— Поведу, чортову душу, на цегельню, в майстерні. Хай автогеном розрізають. — Обгорнула Зінька чавунець фартухом, щоб менше людей бачило, сміятимуться, допоки й світу. Пішли левадами та чагарями. Придибцяли до майстерні — замок на дверях. Сонце вже в Дніпрі купається.

— Де ми, бабо? — Ростик питає.

— У... — хотіла гарикнути, та й язика прикусила: і без того хлоп'яті не солодко, виголодніло досі, хіба винне воно, що такі вузькі чавунці роблять?

Сіли під майстерню, зажурилися. Аж механік із спінінгом од Дніпра іде:

— Що, бабо, по козину бороду прийшли?

— А чи у вас автоген є? — запитала Зінька та й фартух розмотує. — Як робив мій Прокіп на цегельні, то автоген завжди був.

Глянув механік на чавунець, зареготав, трясучи бородою, наче козел. Дивилась-дивилась на нього Зінька та й собі розсміялася, аж душа відійшла.

— Ти що, сметану вилизував?

— У війну грав...

Механік майстерню відчинив, молоточок з гострим носиком знайшов. Цокнув по чавунцю — край і одломивсь. У щербатині замуразий Ростиків ніс з'явився. Механік чавунець покрутив і зняв.

— Уже ж не знаю, як вам і дякувати, — заспішила Зінька. — Мо', вам що заплатить?

— А ви уже ранком заплатили, — посміхнувся механік, зачинаючи майстерню.

— Та коли б знаття, я б для вас і кози не пожаліла, не те що бороди козиної...

Ухопила онука за руку і повела до Дніпра — умити.

Поки руки об фартух витерла, він уже на поромі. І кликала, і просила, ніби не чує, і що тепер за діти... Сходні вузенькі, пором хвиля гойдає, трохи у воду не впала, поки видибала. Роззирнулася: а світ-то який гожий, наче на картинці мальований! Сонце уже в Дніпрі, тільки окравка багровіє, ніби дужка відра, яким воду зачерпнули. І то не вода, а волок, повен золотої риби. Зіньці молодість пригадалася. Був такий же вечір, невідь-коли, аж подумати страшно, так давно. Прокіп тоді біля локомотива на цегельні ходив, механіком звався, як і бородань, якій козі бороду одчирив, хай йому здоровиться, добра людина. Зінька в березі рядно полоскала. Раптом локомотив заревів, наче тям утратив. Потім уже в Прокопа розпитала: пас лопнув, а локомотив був сильний, усю техніку на цегельні крутив. Машинне ходуном заходило, усі, хто біля локомотива був, надвір кинулися. А Прокіп дубового окоренка в руки — і маховик гальмувать. Півокоренка маховик зчесав, поки зупинився. Вийшов Прокіп з машинного — білий, як полотняна сорочка, хоч і в рожевому сонці, хитається, смерті в очі зазирнув. Зінька з берега прибігла, з плачем на шиї повисла. Прокіп мокрі руки їй розняв:

— Що ти — люди ж...

Аж тоді засоромилася.

Це тепер по телевізору слухаєш: усе про любов та про любов балачка, і коли вони тільки люблять! Прокіп і слова такого соромливого за життя не сказав, а, видать, любив... І Зінька його любила: чи він коли в брудній сорочці на роботу пішов або голодний? Собі, було, од рота одірве, сама не доїсть, не доп'є, а все йому, чоловікові. Тьху, і верзеться казна-що в голову... Усе думалося-мріялося: сядемо в старості удвох, наче голуб'ята, на лавочці біля двору, на світ дивитимемося, сусіди ітимуть, вітатимуться:

— Доброго здоров'я вам, діду й бабо!

Вони ж відповідатимуть:

— Ходіть здорові!

Пенсію прибавили, тільки б жить, а він узяв та й помер.

Поки козу подоїла, поки онука нагодувала та спать уклала, уже й спочіло. Сіла Зінька на призьбі, задумалася. Довгий який день, а ніби нічого й не зробила. У сусідів на городі потріскувало вогнище, крутені диму перевисали через тин: картопляне бадилля палили. Картоплю вона викопала, а буряки ще в землі. За руки наче хапало, може, знову на мороз. Молодик скоро, мо', дощі підуть, потім жалкуватиме, що рано буряки викопала. Кукурудзиння треба порубать, около обставить, хата стара, сіверець продимає. Дочка на зиму у місто кличе, а на кого ж kota, і пса, і козу залишиш? Та й не може вона у тій коробці їхній, на сьомому поверсі. А хату треба б перекидять, тільки ж вони з Прокіпом вік проживали, усе будуватись збиралися, та якось руки не дійшли. В останнє літо своє Прокіп уже й кілочки довкола хати забивав, новий підмурівок значив, і чаркували вони за той підмурівок не один раз. Потиняється Прокіп по городу — дуже нудив світом, як на пенсію пішов,— і до Зіньки:

— Нащо нам, бабо, така велика хата? Скільки нам ще того неба коптить? Іди в лавку по пляшку, будемо нові мітки ставить...

А за кілька днів здасться йому, що краще хату будувать не причілком до вулиці, а верандою, — знову мітки б'є, знову Зінька у лавку тьопас. Отак і жили.

Сусіда, комбайнер, з поля вертався, зупинився біля хвіртки, закурив:

— Про що, бабо, задумалися?

— Сиджу оце та думаю — копать завтра буряки чи хай ще в землі побудуть?

— Прогноз тепло обіцяє.

— Той прогноз уже сам не знає, що обіцять. Весною пішла я до куми на телевизор, а в телевизорі кажуть: теплі дощі упадуть. Я скоренько розсаду і висадила. А воно як приморозило, на ранок — грядка чорна. Я до куми: твій телевизор, чортова кров, вертай розсаду. Думаєте, хоч розсадинку дала? Мусила тьопать баба на базар. Оце вам і прогнози...

Сусіда почалапав до себе у двір, а невдовзі виїшов син його — у білій сорочці, на гупі, мабуть, зібрався. Зінька не побачив, через тин, до її жоржин, перехилився.

— А ти їх садив, ти їх кохав?! — тільки й гукнула Зінька, а вже хлопця ніби вітром здуло.

Зінька підвелася з призьби, жоржин та пом'яків повні руки наламала і подалася нижньою вуличкою на цегельню. Вікна в квартирі механіка ще світилися. Вона у шибку постукала — з'явилася механікова борода, обрамлена в електричне світло, наче в рамку з позолотою.

— Оце ось вам, бо зірвуть молодики нетруджено. Тільки зла на мене не майте. Я, дурна баба, може й скажу що не так, то ви уже простіть мене... — Зінька поклала квіти на підвіконня — і в ніч.

Поки вертала додому, думалося про колишнє, та все про смішне, непутяще. То як вони, дівуючи, ворожили по кілках у тину, то як упали в яму з-під картоплі, коли господар за ними погнався, і потім дядько присягався, що чортів бачив: «Бігли-бігли по городу і крізь землю провалилися...» То як хазяїн, у якого служила, вечорами на вулицю її не пускав, і Прокіп з хлопцями зняли його ворота і занесли на Холодну гору, ще й укопали. То згадувала, як вони з Прокопом везли снопи та перекинулися на косогорі, і вона гукала з-під пшениці: «Витягай мене, витягай, бо я вже не знаю, чи я Зінька, чи не Зінька...»

Вік — як день, подумала, вкладаючись спати, і згадати нема чого путнього.

Уже дрімала, коли привиділися їй зорі. Якось замолоду вертали Зінька й Прокіп з базару — навпрошки по полю. Напилися в долині джерельної води та й

лягли відпочити. Незчулися, як і заснули, притомлені дорогою та любощами. Холод розбудив тоді Зіньку. Розплющила очі — зорі над нею, великі та круглі, наче соняшники. Бач, скільки з пам'яті вивітрилося, а той сон біля чоловіка в траві і зорі — наче учора.

І крізь дрімоту усміхнулася баба Зінька — до зір.

1976

ПОВЕРНЕННЯ ЙОСЬКИ

Копала Варка грядку під морелями, коли глядь, аж таксі біля воріт. Серце їй так і зайшлося. Йоська! — бо хто ще до неї на машині прикотить? Але не кинулася назустріч, лише розігнулась і, плечиста, широка в стегнах, та ще оперезана вовняною хусткою (до кісток промерзла на цегельні, завод сьогодні пускали, а вітер з Дніпра гострий); стояла, зіпершись на лопату, ніби стара, з обчухраним гіллям, верба. А до неї вже дріботів од хвіртки Йоська Зеленок — у брилику із зів'ялими, — мабуть, вуха у мороз кутав, — крисами, в пожованому легкому пальтечку і з лискучим, як нова копійка, коричневим портфелем у руці.

— Варочко, привіт! — гукнув голосно, щоб донеслося до сусідів. — У тебе дрібні знайдуться, бо у мене, розумієш, самі сотенні?!

Варка жувала губи, роздумуючи.

— Скільки?

— Та якби рубликів із шість.

Вона витерла руки об підкладку фуфайки, пішла в дім. На верхній полиці буфета лежали чотири листи від Йоськи і три грошові перекази — за п'ять літ, відколи поїхав за довгим карбованцем на рибні промисли. «Суну в зуби червінця і — щоб очі мої не бачили», — з несподіваною рішимістю подумала Варка. Зеленок стояв на залитій яскравим сонцем грядці і витрішкувався на будинок.

— І коли ти, Варочко, такий дім вибудувала?! Ну, я тобі скажу, — картинка!

— Коли, коли, — сердито передражнила Варка, але з обличчя проясніла: любила, коли хвалили її будинок. — На...

Йоська ухопив червінця, залишив портфель на стежці і, підбігши до машини, гукнув:

— Здачі не треба!..

Таксист брязнув дверцятами, од'їхав. Варка узяла Йосьчин портфель — він був легкий, хоч і бочкуватий, на ріжках — яскраві наклейки. Йоська оббіг її підстрибом і вже підіймався по облямованих залізними косячками сходинках на ганок. Поруччя було теж металеве, пофарбоване в срібне. П'ять років тому, під зиму, коли, повештавшись по світу, Йоська навідався було додому, заводський бульдозер лише майданчик під дім розчищав. Йоська зиму пролежав на печі, а як зібралися заливати підмурівок, намазав салом п'яти: «Жди, Варочко, приїду на власній машині...» Як вони з бабою Лисаветою біля цього дому ухоркалися — і не сказати. Коли востаннє помазали, Варка ні рук, ні ніг під собою не чула. А баба Лисавета залізла на піч і каже: «Не будіть мене, скільки б не спала, бо витомилася я». Чотири дні спала безприсипно, Варка і люстерко до вуст підносила — чи не померла Лисавета, проте люстерко потіло: дихала.

Йоська на веранді аж пританцьовував від захвату: веранда була висока, з дрібним, вигадливим мереживом вікон, столяр за самі вікна дві сотні взяв, баба аж сердилася: витребеньки, мовляв. Стеля на веранді, правда, диктова, дощок не настачилися, зате в блакитне вифарбована, і зорі по ній нацяткано — ну як небо в планетарії, колись вони усім заводом їздили на екскурсію; стіни голубими шпалерами обклеєні, і бордюри салатовий. Не втрималася Варка, сама двері перед Йоською відчинила, переступив він поріг і охнув: ну, зовсім наче городська квартира! Підлога червона, аж бурякова, стіни ясно-жовті, а по ясно-жовтому — нарциси: над кожною квіточкою Варка вечорами сама чаклувала. На стелі, по кутках, теж квіти: гіпсові, розмальовані в зелене та оранжеве. Варка ж і виливала: позичила формочки на цегельні в малярів, які гуртожиток опоряджали.

— Ну, як? — зацвіла Варка.

— Як у кіно, як у кіно!.. — Йоська поникав по кімнатах і до столу сів: — Знайди щось пожувати, бо кишки марш грають, розумієш, аж танцювати кортить...

Зібрала Варка, що було, на стіл, біля буфета постояла. Купила вона учора пляшку казенки — не сьогодні-

завтра город оратимуть. Йоська не їв, краєм ока зорив на неї, ждав. Серце не камінь — дістала горілку, йому налила і сама пригубила. Вечеряли мовчки — Йоська не розповідав, а Варка не розпитувала. Аж і баба Лисавета через поріг, у березі була. Йоська одразу:

— Що, бабо, досі небо коптиш?

— Ніхто не знає, коли по нього прийде, — одказала Лисавета.

— Хитра ти, бабо! Обгородилася святими, — Зеленок кинув на покут кухні, — і думаєш, що смерть тебе обмине. — Він виліз з-за столу, півнем пройшовся з кутка в куток, взяв на буфеті пучок пахучої туї і обмахнув ним куряву з черевиків. Баба Лисавета нічого на те не сказала, але пішла в стару хатку і вже не верталася, там і спати лягла. Варка ж не змовчала:

— А так би й не треба. Забув уже, що Лисавета тебе на ноги поставила.

Йоська тільки хмикнув і знову налив собі. У війну пас він череду, а тоді відомо як — повні кишені пороху. Стрілив вуглинкою з рогатки, а вуглинка — в кишеню. Наче куль соломи, покотило Йоську по землі. Кажали, ніби якийсь нерв перебило, бо довго на милицях ходив. Возили його по лікарнях, та лікарі лише руками розводили, а баба Лисавета взялася допомогти. Гречаною соломою під гарячої печі вистелила, зверху — глею відро, тоді Йоську в піч, ще й заслонку прихилила. І виграла, ступать він почав на ноги, далі більше, і розходився. Тільки від них уже не пішов: пожаліла його Варка, а може, себе пожаліла, де там ті чоловіки у війну. Її Іван ще в сорок першому загинув.

Постелила Варка Зеленку окремо — у світлиці. Та ледве вляглася, причовгав він у спальню. Варка як деменула, Йоська так і розпростерся на підлозі.

— Хіба я знаю, де там тебе у чортової матері п'ять літ по світах носило!

Лисаветиного Івана вона любила, це ще до війни, ніби в іншому житті. Вона тоді на заводській печі робила, випалювачкою, а що самотна, то й жила на цегельні, в гуртожитку, нічна зміна часто їй випадала. Іван приходив ще звечора та й засиджувався до ранку. Біля цегельні причал тоді був, удосвіта люди, що на пароплав, до пічного тепла сходилися, сміялись: «Іван щоночі чекає на пароплав, та ніяк не попливе». Але він

таки поплив — до війська, на фінську трохи не встиг, а на війну з німцями якраз уладив. Скільки-то сліз вони з бабою Лисаветою повиплакали...

А Йоська лежить лежма посеред хати, і не чути, щоб дихав. Слабенький він у неї, зеленек, одне слово. Хіба не носила його колись Варка у мішку? Була людина, а настановили після війни у млин — тут і розпаскудився. Одна людина, відчувши силу, сама над собою підноситься, а для іншої влада — гірше отрути. Млин єдиний на три села, у кого який клуночок — несуть, просять. Навчився Зеленок пити, і скоро так стало, що без півлітри і не змелеш. «Ти умій дати, щоб очі мої не бачили, — комизився Йоська й повертав зад, обтягнений ватяними, з нашивною кишенею штаньми, — бо скажуть — хабарі беру!» Додому об ту пору не приходив, а приповзав. Одного вечора п'яного Зеленка заходили у мішок і поклали на кладовищі за млином. Ждала-ждала Варка чоловіка, десь під північ прийшла до млина — замок, а на гробках хтось глухо, ніби в бочку, покликає. Варці і всередині затерпло, але ж наче знайомий голос. Вона на кладовище, а то Йоська в мішку між могил качається. Мішок дратвою засупонений — зубами не розірвеш, мусила Варка брати Йоську на плечі і тарбанити додому.

— Вставай-бо, чортова кров, підлога ж холодна!

Хоч би писнув Йоська. Затривожилася Варка, з-під ковдри вислизнула і до чоловіка, а він тільки й чекав на те, за руку вчепився, мов рак, мусила в ліжку брати. Побушував трохи, звісно, не вироблене, балощі в голові, а по тому калачиком згорнувся біля її боку і захріп: пригрівся. Варка ще довго не спала, думки розсотувала.

Ось і знову прибило Йоську, наче водою тріску, до хатнього порога, надовго чи ні, а не відштовхнеш, не чужий — батько її дітей. Діла він не звик робити, ось і галайдає по світу. Як зняли з млина, бо не просихав, никав попід колгоспною конторою, поки на сторожа не поставили. Не довго і сторожував: заснув під конторою, рушницею підпершись, рушниця стрелила, трохи сам себе на той світ не відправив. Оклигав і давай знову легший кусник шукати. Ким лише не перебув — і бакенциком, і посильним у конторі, і молоко загото-

вляв, і в районі по базах швендяв, далі вербуватися став, — а Варка з бабою Лисаветою синів ростили. Тепер ось старший уже в армії, менший у професійно-технічному училищі на газозварника вчиться. І дім — як картинка, правду Йоська казав. І хоч бабський вік — сорок літ, а таке щось у Варчиній душі, ніби спочатку вона життя починає. Те, що було з Іваном, — як зірка на обрії, — скільки до нього не йди, а не дійдеш, тільки стій та дивись. Але поки живе людина, доки на краще надіється. Раптом і укоріниться біля неї Йоська, синів поженять, онуків виглядатимуть. Не треба їй і його заробітків, хай би про людське око десь рукою водив, вона тепер майстром на цегельні, начальство й люди її поважають, заробить. Поведе завтра Йоську в лавку, щось із одежі купить, бо обносився, а в портфельчик заирнула — які там сотенні: дві пари брудної білизни.

Другого дня прийшла Варка з цегельні, а вдома — посиденьки. Дим коромислом, попіл на підлозі; тільки ж Варці і дим той, і попіл приємні, давно у неї мужики не сиділи, усе баби та баби. Поставила вона на стіл пляшку, ту, що Йоська учора не допив, і ще на дві викинула: гуляй, душа, чоловік приїхав. Йоська випив, розбалакався, лише його і чути, мужики примовкли, слухають:

— Усякого дива, хлопці, довелось бачити і пережити, розумієте. Корабель в океані, як блоха в кожусі, і з вогнем, і без вогню не знайдеш. А як шторм — хвилі, наче кручі над Дніпром; ковзає корабель з хвилі на хвилю, як з Вовчої гори на Холодну. Механіком корабля я тоді служив, та, розумієте, я на всі руки майстер: і до машини, і якщо там телевізор чи годинник розібрати та скласти — усе можу. Капітан корабля іде, значить, по палубі і перший честь мені віддає. Ти, було, каже, Йосипе Терентійовичу, на всі руки майстер, і ми без тебе у морі, як без компаса. Плакав, коли я від'їжджав, да... А на берег — грошви, хоч тротуари встеляй. Найперше — у ресторан, «Золотий якір» звався, над морем. Три таксі в порту наймаю, у першій машині — сам, друга моє пальто везе, третя — шапку. Обідаю — з коньяком, а машини біля ресторану ждуть, а виходжу з ресторану...

Вірила чи не вірила Варка, а хотіла вірити. Ревниво зиркала на мужиків, чи не підсміюються вони з Йосьчиних балачок. Але мужики чаркували, смалили си-

гарети і згідно хитали головами. Лише язикатий сусіда почав було піддрочувати:

— То ж повернувся син з війська, через поріг, а мати: «Чого се ти, синку, за два роки і листівочки нам не написав?» Син відповідає: «А ви мені адресу прислали?...» Сіли за стіл, як ось ми, батько розпитувати почав: «Що, сину, бачив по світах?» — «Багато бачив, — одказує син. — Підеш на пост — ясно-ясно, а потім, дивись, темніти почне, і вже нічого не видно...»

Йоська ніби й не чув піддрочки, а Варку ті слова — у самісіньке серце. Швиденько, що залишилось, у чарки розлила і гостей випровадила: Йосипу Терентійовичу треба в лавку, костюм купити хоче.

Прибрала Варка зі столу, вікно відчинила, щоб дим вивітрило, а сама — до одежної шафи. Що не приміряє, усе ніби не до лица. Нарешті вбралася, за Йоську — і в лавку. Орала городи, від землі ішов живий дух, як від щойно вийнятого з печі житнього хліба. Рожево цвіли берести. Чубатий одуд дудкував на шовковиці: ду-ду-ду, ду-ду-ду... Як виходили з двору, Варка начебто заточилася на крутизні, вхопила Йоську під руку і вже не відпускала. Так по-городському і йшли через село; Варка ступала широко, Йоська дріботів біля неї. У лавці показали їм дешевенький костюм. Йоська уже приміряти було кинувся, проте Варка заноровилася і голосно, хай знають її Йоську:

— Для чого нам таке ніщо здалося? Грошви навіз, так що, стіни нею обклеювать?

Купили найдорожчий — уся Варчина платня лягла. З преміальними.

На цегельні запалили в печі. Як і щовесни, ось уже багато літ, Варка згорнула крутень, підпалила і кинула на колосники. Політі соляркою березові та соснові оцупки радісно спалахнули — тепер вогонь житиме в печі до пізньої осені. Піч була допотопна, але випалювала добре. І Варка її любила, а може, звикла. Піч, здавалось, ніколи не була вимурувана, а виросла з глинища над Дніпром, як виростає гриб, така ж приземкувата, опасиста і моховита: навіть шифер покрівлі був у темно-зелених лишаях. Майже добу, поки не розжарився сирець і почали засипати у ходки ву-

гілля, не відходила Варка від печі, а прибігла додому — городу треба раду давать.

Пообідавши, садила картоплю. Варка накопувала, баба Лисавета накидала. Йоська сидів на межі, газету читав, брилик — од сонця — набакир. Що цікаве вчитував, жінкам переповідав. Перегодя почовгала баба по розсаду, хтось їй обіцяв, Варка кошик картоплі з погребя принесла, попросила Йоську понакидати. Йоська поставив кошик посередині грядки, уместився на дужці і шпурляв картоплю, не рушачи з місця, ніби грався у класи.

— Це я тут, розумієш, Йоська Зеленок, а там — головний капітан за версту руку до козирка: «Здрастуйте, Йосипе Терентійовичу! Як здоров'ячко?» Бо майстер єсть майстер...

Картоплини падали між лунок, Варка нагиналася і поправляла, але не сердилася — було втішливо, що її Йоську так люди поважають. Підійшов сусіда і попросив Зеленка подивитися телевизор — екран мерехтить, ніби хто горохом сипле, і звук пропав. Йоська довго віднікувався — для годиться, але подрібцював за сусідом. Варка трохи потупцяла на грядці та й собі слідом: кортіло побачити, як Йоська язикатому сусідові носа втиратиме. Присіла у кухні біля плити, щоб землі у світлицю не наносити, а крізь розчинені двері краєм ока на свого Йоську позирає. Йоська щось там крутив, стукав, клацав, відтак послав сусіду на дах до антени. Сусіда антену повертає, а Йоська — в екран, тоді гукає у вікно:

— Показує, злазь!

А Варці добре видно, що нічого не показує, лише білий сніг по екрану політує. Зліз сусіда з даху, а Йоська руками розводить, знову не показує. Довго гаяв так людину — то на дах, то з даху, далі каже:

— От, розумієш, поки біля антени стоїш, воно ніби заземлює і зображення є, а зліз — і нічого не видно.

— Так, може, я тебе найму на гребені хати стояти, поки я телевизор дивитимуся? — сміється у вічі сусіда.

Удома Варка запитує:

— Ти навіть людям голову морочиш? Я ж бачила — самі білі мухи по екрану.

Йоська закліпав-закліпав, та й одвернувся. Шкода його стало Варці, підійшла, широкою жорсткою п'ятір-

нею по лисуватому чолопочку погладила, він і при-
нішк, ось-ось завуркоче..

А по селу котиться: Йоська майстром на всі руки повернувся, і принесли йому аж із-за бакая настінний годинник: дзвонити перестав. Була б Варка удома, якось відбрехала б; через поріг, а Йоська увесь стіл гвинтиками та зубчатими коліщатками встелив. Три дні від тих залізачок не відходив, розібрати розібрав, а скласти не склав. На четвертий день Варка згребла їх у хустку та й назад, за бакай, людині віднесла.

А Йоська відтоді занудився. Роботи ж саме зібралось — не встигли посадити, уже й сапать треба. Та ще «баб» на цегельні наварили — хлопці, що біля печі, цілісінський день махали ломами, розбивали. А хто винен — майстер. Прибігла Варка в обід додому — Йоська розкладушку в саду поставив, живота гріє, а баба Лисавета із сапкою по городу рачкує. Стала Варка, сапає, Йоська з розкладушки душу їй точить:

— Дивлюся, як ти убиваєшся — а там, розумієш, хіба так живуть люди! Не знають, коли той і будень, — щодня свято. Риба сама у волок пре, лише витрушувати встигай, і не яка-небудь там щука чи окунь, а червона, з лимончиком. Ікра — ложками, молотиш — облизуєшся, ще б їв, та й пузо дно має. А ведмежатинки, а лосятинки, а оленятинки — під соусом і заливної, розумієш, да... І не ореш, і не садиш, а по гриби — хоч з косою, хоч з граблями, під маринадом — перша закуска, да... Так і рішили-постановили, а я косо розпишуся, резолюцію накладу: тут дім продамо, там купимо або побудуємо, лісу там — як сміття, я тобі за ці гроші такий палац поставлю, і ти в палаці — як цариця...

— Ти йому тієї, а воно тобі своєї! — з серцем відгарикнулася Варка, бо це вже не перша така балачка. — А синів куди дінеш, теж продаси?..

— Сини на готовеньке прийдуть.

— Знаю твое готовеньке — дякуй бабі Лисаветі, скільки вона вимісила та вимазала.

— Щодо баби — моя така резолюція: у хатці віку доживе, скільки там їй лишилося, в землю дивиться. Баби не повезеш — по дорозі розсиплеться.

— Авжеж: вік на нас робила, а тепер злазь, бабо, із воза, хапко тебе не візьме...

А сама думала. Хто вона без Йоськи — ні заміжня,

ні вдова. Десь там, вона не знала толком і де, може б і зажили по-доброму, може б і уговтався нарешті Йоська, навештавшись по світу. А тут ще з директором цегельні погиркалася з-за тих «баб» у печі, хоч то ж і не вона винна, а формовка, сирець негодящий, поплив. Може б, і поїхала з Йоською, тільки баби Лисавети вона нізащо не залишить. Як заgrimіла війна, написав Іван з фронту матері, щоб забрала вона Варку до себе, чого дівчині, а була вона з приюту, у лиху годину по чужих хатах тинятися. Так вони і зажили з Лисаветою укупі, а невдовзі — похоронка на Івана. А як Зеленок трапився, це десь уже в сорок п'ятому, Лисавета і каже: «Що тобі вік дівувать? Тепер і зеленки на дорозі не валяються». Лисавета і Йоську виходила, і їхніх дітей винаньчила, а тепер, бабо, змотуй вудки?..

Отаке різне плелося звечора, а ранком почала вона намовляти бабу Лисавету:

— Лісу там — як сміття, такі хороми побудуємо.

— Для мене вже скоро побудують, — зітхнула Лисавета. — Хотілося мені, щоб рідні руки очі закрили, та нікуди я не поїду. А тобі таке скажу: просвистить він твій дім. Був зеленек — зеленком і лишився...

Варка — на цегельню, а «баб» нема і в помину, цегла пішла — аж дзвенить, у робітників — роти до вух, директор не нахвалиться Варкою — живеш і жить хочеться. Вертала додому — Дніпро синій, аж очі лоскоче, і рідний, ніби Варка сама його на кроснах виткала, чайка між Дніпром та небом — наче ткацький човник між верхнім навоєм та долішнім. Молоденькі — щойно вилетіли з гнізда — шпачата по зеленому двору бігають, ластівки довкола будинку — колами — наче щось знають і чаклюють. Йоська воду, капусту поливать, з рівчака бідончиком для молока носить; важкого, каже, не можна піднімати. Знову про дім почав, Варка не дослухала, за відра — і в рівчак. Ішла по крутій стежці з повними відрами — ніби летіла, так легко зробилося. Обійшла Зеленка на стежці, наче пень, і через плече:

— Ідь, Йосько, але назад не вертайся — і на поріг не пуцу. От тільки я думаю: це ж поки ногами тупаєш, а як уже не виплетеш, куди тоді?..

Було в її голосі щось таке, що і Йоська втямив: правду каже. Мовчки одійшов, ліг на розкладушку і груди, як у горобця коліно, до сонця випнув. Ще днів зо три

позагоряв та й почав крильця в дорогу чистити. Варка білизну Йосьчину випрала, трусів та майок накупила, у шкарпетках, де яка дірочка, заштопала. Новий костюм сказала одягти, а старий — у синів чемодан. Поклала ще туди сала, варення баночку, курку засмажила, молодій цибулі та редьки насмикала, — буде що в дорозі на зуби покласти. Позичила в сусіда п'ять червінців, бо якраз перед получкою, у руки Йосьці сунула. Вийшла на ганок — трохи не заплакала, такою пустою раптом з будинку війнуло, але нахилилася, заgrimіла відрами, слъози змахнула і вже не давала собі послабки. Через двір Йоська ступав широко, але за ворітьми зупинився, озирнувся на обійстя і далі пішов повільніше. Варка йшла мовчки, сувора і неприступна. Люди дивилися їм услід, а Йоська дивився в стежку. Прийшли на автобусну зупинку, сіли — Йоська мовчить, і Варка мовчить. Один автобус проїхав — Йоська не ворухнувся, другий, а потім встає і каже:

— Ходімо, Варочко, додому.

— Ходімо, Йосипе Терентійовичу! — мовила Варка і чемодан узяла.

Тільки від зупинки — сусіду стріли:

— Забули щось?

— Та не забули, — заспішила Варка, — а з директором цегельні розбалакалися. То він вже так біля Йосипа Терентійовича, трохи в ноги не кланяється. Машини нові на цегельню обіцяють, спеціаліста по машинах треба позаріз. Поїдете з села, Йосипе Терентійовичу, це вже директор каже, — наш технічний прогрес на довгі роки загальмуєте. Як тут не даси себе уговорити?..

Біля двору Варка віддала Йосьці чемодан:

— Ти ж іди та курям посип, пшоно на віконці в кухні, а я на піч збігаю, щоб мої там чого не вчудили.

Зайшла у вуличку, що до цегельні, а вже — чути — Йоська на весь куток:

— Тю-тю-тю-тю-тю-тю-тю!..

Стала Варка, заслухалася: які не є, а штани в домі...

Вона важко, з оберемком соломи за спиною, розігнулася і побачила на залитій полуденним сонцем Батиевій горі брудно-зелену змію, що, сповзаючи униз, до села, видовжувалася. Тихо було, як у страшному сні, лише дитина сіпала Зіньку за край фартуха і тоненько нюняла:

— Мамо, на руці хочу...

— Та куди ж я тебе візьму, чортова кров, — розсердилася Зінька, але не гукнула, а прошепотіла. Віршовка поволі виковзувала з дерев'яніючих пальців, аж поки оберемок гупнув об землю. Тої ж миті і Зінька упала на стерню, підбгавши під себе дитину. Гінка кукурудза заступала тепер Батієву гору із змією в подолі, але від шляху їх відділяла лише брівка нехворощі, і Зінька, притиснувши до грудей доньку, порачувала до зарослого лободою кагатища. Вони уже лежали в темній від дощів, просмерділій гнилою картоплею трусі, коли німці з'явилися на шляху. Німці їхали, наче були весільні і водили циган. Іскріли в сонці спиці велосипедних коліс, вилискували на грудях автомати, німці скалили зуби і гелготали по-своєму, а передній, довгов'язий, рудий, з гачкуватим носом, тримаючи руль велосипеда однією рукою, весело награвав на срібній підкові губної гармошки. Вони пропливли повз Зіньку, як тінь від шуліки по грядці, і знову синіла над шляхом шматина неба, нап'ята на шпильях наддніпрянських круч. Дитина, що досі німіла, налякана тривожним материним сум'яттям, тепер заревла. Зінька цитькнула до неї, зіп'ялась на руки — велосипедисти вкочувались у річище вулиці, яке перегачувала кам'яниця школи. Навперейми німцям від крайніх хат бігли матроси, а з шкільного саду лунко з'атакав кулемет. Зінька знову впала на дно кагатища, затуляючи тілом дочку, а коли наважилась підвести голову, німці, що сили тиснучи на педалі, пригнувшись до крутих, схожих на баранячі, рогів, наполоханою отарою мчали у степ, і вже не безпечні, нахабні обличчя, а обтягнуті зеленим сукном сідниці мерехтіли перед Зіньчиними очима. Груди жінки залоскотав нервовий сміх, вона засміялася, ніби закашлялась, і довго не могла заспокоїтись. На Дніпрі гухнули корабельні гармати, снаряди пролетіли у високості з гнівним хурчанням і вибухнули

біля Чорноярівки, кілька днів тому зайнятої німцями. Від Чорноярівки теж стрілило, на горі Жолудівці над Дніпром, де був наш спостережний пункт, вирости і розсипались чорні вітряки. На Жолудівці біля матросів никав її Андрійко, і Зіньчине серце зайшлося з тривоги.

Велосипедисти сховалися за Батієвою горою, неначе привиділися, стрілянина вщухла, лише з боку Києва глухо нагримувало — німці бомбили переправу. Зінька підважила оберемок, дитину взяла за руку та вийшла на шлях, клеймований велосипедними колесами. З цим тавром дорога, знана й рідна, раптово зчужіла: Зінька не йшла, а бігла до села з оберемком вівсянки на плечах, раз по раз озираючись на Батієву гору. Якби ще вчора Зіньці сказали, що можна страхатися отак на своїй землі, вона зареготалася б. Біля городів сліди велосипедних коліс збилися у вузол, потому метнулися навсібіч; і тут дитина, що дріботіла за Зінькою, ніби за возом прип'яте до полудрабка теля, гукнула:

— Мамо, цяця!

У піску лежала губна гармошка, на якій грав німець. Зіньку сколотнуло від гидливості, їй здавалось, що кожен, хто торкнеться гармошки, захопить страшною болячки. Вона шарпонула дочку, пробігла повз шкільний сад і вже звертала на свій город, коли побачила в кінці вулиці біля школи натовп. Зінька покляла оберемок за тин і пішла до гурту.

На вигорілому морогу під шкільним дровником напівлежав довгов'язий німець, той, що награвав на гармошці. Ліва штанина його була закасана, нижче коліна кривавилася рана. Жалість ворухнулася в серці Зіньки, вона жаліла усе живе і сходила з двору, коли її Петро колов свиненя; цей же, рудий, довготелесий, хоч і німець, а людина, йому, мабуть, нестерпно боляче, і десь у нього є матір, і дружина, і діти. На ганок сільської Ради з рушником у руці вихилитав Ледачпом:

— Бабулечки, перев'яжіть-но його, рудого чортяку, щоб не окочурився, поки на пароплав доставлять!

Зінька узяла рушник, туго обіп'яла ногу німця: колись у комсомолі її учили перев'язувати. Обережно обсмикнувши штанину, Зінька зирнула на обличчя чужинця, ще таке юне, з білястою смужкою пушку під гачкуватим носом. Але очі його були вовкодухі, очі лісового звіра, що потрапив до пастки, і водночас пов-

ні холодного презирства; вдячності не було в тих очах і сліду. Зінька зрозуміла, що якби зараз у руках полоненого опинився його автомат, лежати б мертвою і їй, і її дитині, і її односельчанам і жалість не забриніла б у серці чужинця. Уперше їй стало по-справжньому страшно, але вже не тільки за себе та за своїх дітей, а за все, чим жила досі. І страх цей був інший, аніж нещодавно у полі, з нього народжувалися у її серці і ненависть, і сила, і рішучість.

— Альо, альо, ріка! Альо, альо!.. — долинав крізь відчинене вікно густий, хрипкуватий голос Маркіяна. Від Дніпра ішли баби з відрами, повними молока, по той бік ріки, на лугах, бродила недоєна худоба, жінки човнами перепливали на полтавський берег — хто жалів корів, а хто й знаджувався на дармовицю. Учора і Зінька плавала; корови, побачивши жінок з дійницями, бігли навипередки, вим'я розпирало від молока, вона надоїла двох відер і несла в човен, а голодні телята, не привчені смоктати з дійок, кинулися до неї здичавілим гуртом, вона доїла до вечора та поїла телят, і повернулася додому упорожні, в сльозах.

Ледачпом, у військових чоботях, ширококрилому галіфе з цупкого домотканого сукна і в переперезаному навхрест брезентовим ременем куцою піджачку, прицмокував біля трофейного велосипеда:

— Ух, іроди, техніка! Вони, конешно, фашисти, а нащот культури — да...

Начальник над матросами гукнув з вікна.

— Де підвода?

Ледачпом поставив велосипед у хлівець, накинув клямку, строго зиркнув на бабів і повихляв у шкільний двір по коней. Матроси всадовили полоненого на воза, дужа нога його звішувалася з полудрабка, а прострелена лежала на соломі. На задок воза згромадили кулемет. Ледачпом покнув, підвода рушила до берега, матроси пішли слідом — двома жалобними стрічками попідтинню. «Ой, на кого ж ви нас залишаєте?!» — заголосили баби, та Ледачпом цитькнув, і жінки, витираючи очі крайками фартухів, мовчазно сунули за возом. Зінька ішла із сухими очима. Ріка синьо виростала з прибережних круч, ніби з долонь землі. Луги по той бік Дніпра були чорні, витоптані худобою, зате лугові озера видавалися на чорному ще яснішими, кольору неба. Зінька передихнула, ніби вийшла з тісної

кімнати на свіже повітря, — ріка завжди веселила їй душу. Вона не сходила в берег, а зосталася з дитиною на кручі і бачила згори, як матроси з полоненим сіли у катер та попливли униз до Перевозів, де гухали наші гармати, а баби з Ледачпомом повернули у село. Тепер на возі їхав її син, мабуть, проводжав на катер матросів із спостережного пункту; і хоч один шпичак перестав у Зіньчинім серці щеміти: живий Андрійко.

Хати після відходу матросів осиротіло тулилися до крутих пагорбів, у селі стало тихо, наче перед грозою, коли небо уже чорне, обважніле і ось-ось прокотиться вулицями, здіймаючи пилку та куйовдячи стріхи, смерч і заgrimить сухий грім.

На лугах тужно ревла худоба.

І Зінька сказала собі, що сьогодні попливе до чоловіка, якому наказано з пароплавства чатувати зі своєю моторкою за Перевозами, переправляючи бійців, — тих, хто ще прорветься з оточення до Дніпра і хто до останньої хвилини стоятиме на Правобережжі в степових заставах.

Уранці двадцять другого червня Зінька погнала до череди корову і побачила у березі Петрову барку. Повернувшись додому, вона зазирнула в землянку: може, не захотів Петро дітей серед ночі колошкати. Але у землянці чоловіка не було. Зінька попорала, раз у раз виглядаючи на вулицю, чи не йде Петро, всадовила дітей їсти, а сама за коромисло і городами до Явдошки. Була Явдошка з тих молодайок, що усе життя дівують. До неї селили шоферів з району і уповноважених. Сільські жінки Явдошку не любили, бо часом пригрівала і їхніх чоловіків. З весни почали баби в ланці Зіньку підкусювати, що й Петро її до Явдохи підходжує, але вона відмахувалася, не йняла віри: пліткують, бо заздрять їхній з Петром злагоді. Того ж червневого ранку ніби вело її щось. Тицьнулася в двері Явдошиної хати — замкнено, вікна хустками повішано. Зінька затарабанила у шибку, тоді знову до дверей. Добре нагрілася, поки у сінцях рипнуло, заgrimів засув і з'явилася на порозі заспана Явдошка:

— Тобі чого в таку ранину?

Зінька відштовхнула Явдошку плечем, хустку з вікна сіпнула, аж у ліжку її красюк, у чім мати народила, р'ядно на себе тягне. Зіньці аж занімало в середині,

губами ворухить, а слова мовити не може. Розмахнулась вона і коромислом по миснику — миски на долівку, як горіхи. Тоді по дзеркалу, наробила скла, а дзеркало в Явдошки багате, під голодний рік у старій вчительки за ківш пшона забрала. Радіо стояло на столі, під іконами, велике, наче скриня, три таких приймачі було на усе село — в Явдошки, у директора школи та у колгоспного вівчаря, — на виставці в Москві його преміювали. Зінька обіруч за приймач, де тільки й сила взялася, — трах-тарах об долівку. Явдошка на Зіньчиних руках повисла, а Зінька за косу її і так переціла, аж виляски по кутку, ще й перша кричала:

— Рятуйте, люди добрі, ой убивають!..

Сусід назбігалося, у вікна зазирають, а за Явдошку ніхто не заступається, знають, що писок у салі. Добре пику їй проборонувала, досі завинена в хустку ходить. Потім за чоловіка взялася. Мала тілом, худенька, а під зло чи яку завірюю — не підступись.

— Ой ти ж паскудище, бий тебе божа сила! Чи тобі мене мало, що по чужих спідницях галайдаєш? Чи я за цю хвойду гірша?! Вона ж у холодку вік на пучках просиділа, а я тобі, проклятушому, дітей народила, і в хаті та на городі за двох, і в полі у потилиці людям не дивлюся..

Пригріла Петра коромислом, а він і не боронився, сьак-так в одєжину вслизнув, шкарбани в руки — і з хати. Гнала по вулиці босоніж, взутися не давала, кляла на всі заставки, хай бачать люди, хай чують, хай баньки йому соромом заливає, як не вмів шануватися! Тільки як Маркіяна біля сільської Ради побачила, трохи стишилася, не хотіла, щоб Маркіян жалів її. Маркіян давно вже при зустрічах дивився повз Зіньку, ніби й не було Зіньки на світі, сама тінь її ходила по землі. А того ранку Маркіян неждано поглянув на неї — ніжно й печально, потім перевів погляд на Петра і сказав йому зайти до сільради. Зінька стояла біля ганку з коромислом, ніби на варті, думала, що її зараз покличе Маркіян, сваритиме за шарварок у селі. Але невдовзі на ганок вийшов Петро, безбарвний з лиця, сів на сходинок, сунув ноги в шкарбани, аж тоді видихнув:

— Війна, Зінько. Німці напали. У пароплавство мене викликають.

Петро був старшиною бакенщиків — од Києва до Радосілля.

Опісля з'являвся Петро удома коли-не-коли; то на часину забіжить, то й ніч у землянці перебуде; годувала його Зінька, і сидора наготує, і лахмаки його, в мастилі від мотора, випере, а до себе ні на крок, і ні слова ні півслова. Як відпливав востаннє, за Перевози, гриміло уже довкола. Довго п'ятірнею чуба чухмарив:

— Може, й не побачимося вже, так ти ж того...

Зінька знову промовчала, ніби не до неї. Потоптався у порозі та й вийшов з хати.

Нині ота мовчанка найбільш їй боліла, як-не-як, а вісім годочків разом прожили, а людина, мо', і справді навіки з хати пішла. Знала ж розумом своїм про все це і раніше, а сьогодні ніби на власні очі побачила, відчула. Кинулася Зінька до куми, впросила за дітьми пригланути і корову подоїти, якщо до ночі не повернеться. Прибігла додому, аж і хлоп'я в хаті. Хотіла насварити, що хтозна-де у такий час вештається, та пожаліла: батька війна взяла, а тут ще й вона, хоч і на півдня, а залишає. А син про матросів розказує, які скельця у них: глянеш — німецькі машини під Чорнорівкою видно, і цифрочки по колу, а снаряд німецький як гухне на шпилі — він з матросами у глинище...

— До батька їду, — суворо мовила Зінька, перериваючи сина. — На вечір дома буду. Ти ж тут за хазяїна лишаєшся. Сестричку доглянь, корову впусти, курей зачиниш, а як стрілянина знову зчиниться — до хрещеної в льох побіжите.

Збиралася наспіх, що під рукою було. Сала поклала, яєць десяточок, сиру та яблук, хліба, — недавно пекла, — дві паляниці — уже й кошіль повний. Білизну та рушник чистий окремо, у вузлик. Подумала-подумала та й верхнє Петрові взяла, не в тому ж, що біля мотора замазюкає, йому світ за очі йти. Тільки через поріг, аж глянь — Ледачпом на трофейному велосипеді вулицею котить, до Зіньчиного двору завертає. Зінька не любила його: усе життя шукав, де легше, і в начальстві великому не ходив, а біля начальства в'юнив, зате й прозвали Ледачпом. Під колективізацію дуже він Зіньку з матір'ю обидив. Вони перед тим корову продали і дубових колод на хату купили у бакенщиків. Добрі колоди, Ледачпом довго на них прицмокував та сватав Зіньку з матір'ю у колгосп на хліви віддати, мовляв, яка там хата, ніщо вже своє, шкурницьке, не треба, ось-ось комуна, там такі будинки построять —

палаці, не будинки. Зінька і вмовила матір, віддали. Тільки ж дуби ті невдовзі у дворі Ледачпомо опинилися, і звів він світлиці, як писанки.

— Ось що, Зінько, — басовито мовив Ледачпом, поправляючи на плечі ремінь гвинтівки. — Підеш зараз на колгосп, хай вівчар ягня заріже, звариш вечерю для власті.

— А багато власті лишилося? — ніби хто за язик смикнув Зіньку.

— Двоє нас — я і Маркіян, — споважнів Ледачпом і раптом похопився, підозріливо примружив очі. — Ти це про що?

— Про те, на скількох готувати, — посміхнулася Зінька. — З дорогою б душею, тільки готувати не буду...

— До нашої власті уже спиною повертаєшся? — раптом скипів Ледачпом.

— Дай слово сказати людині, а тоді за горлянку хапай! До Петра під Радосілля зібралася.

— А от візьму і не випущу з села, власть мені таке право дала! У тебе що, на лобі написано, куди ти біжиш? Може, ти під німця поспішаєш!

— Під німця не треба поспішати, бо німець не сьогодні-завтра тут буде, — зітхнула Зінька.

— Ну, це ти облиш такі, понимаєш, розговори! За такі розговори, знаєш, куди посилають? Паніку тут сієш! Німця в селі не було і ніколи не буде, запам'ятай!

— А чого ж це ти ще на минулому тижні колгоспних найкращих коней запряг, дітей своїх та жінку посадив і на полтавський берег поромом переправив?

— Ну, понимаєш, я тобі язика вкорочу за такі розговори!.. — Ледачпом зняв з плеча гвинтівку. — Арш мені до сільради!

— Мамулечко! — кинулася до Зіньки донька. Зінька поставила кошіль, узяла дитину на руки і пішла з двору. Ледачпом одною рукою вів велосипеда, другою тримав націлену на Зіньку гвинтівку. Сільрада була близько. Маркіян побачив їх з кабінету, штовхнув ліктем половинки вікна, аж задзвеніло скло:

— Ти чого з жінками воюєш?

— Панічеські розговори дозволяє! — озирнувшись навсібіч, заспішив Ледачпом. — Мусив приймати міри. Я зараз тобі усе напишу...

— Нема коли писати, дописалися! — дратливо мах-

нув рукою Маркіян. — Проїдь до комори, чи весь хліб роздали. Щоб і зернини в засіках. А ти, Зіно, заходь.

Уперше за ці роки Маркіян назвав її на ім'я, думала, уже й забув, як звати.

Поки Зінька обійшла навколо сільради і переступила поріг темнуватої після яскравого дня кімнати, Маркіян уже затято крутив ручку польового телефону:

— Ріка! Ріка!

Маркіян був високий, широкоплечий і все ще ставний, солдатська гімнастерка личила йому. Хоч плуг років уже й проклав борозенки на Маркіяновім обличчі, а в коротко обстриженому волоссі зблискувала сивина. У грудях Зіньки тепліло: так пізньої осені крізь скло шибки гріє сонячний промінь, нагадуючи про давно минуле літо. Між нею і Маркіяном — таке прозоре і таке мертво, холодне на дотик — скло восьми років. Вона згадала: літня місячна ніч, як велетенський дзвін, що на весь світ видзвонює солов'їними голосами; Маркіян проводить її після зборів комсомольського осередку, вони стоять коло білого, як полотно, — що на його тлі знімає на карточку приїжджий фотограф, — причілку її хати, узявшись за руки; ще такі дитинні в обох, ніяковіючі руки; і раптом у бузкових хащах під тином спалахує вогонь, гарячий подих обпалює їхні обличчя, і в причілок між Маркіяном та Зінькою цьвохає свинець, вони падають у тінь від пригребиці, на околот, а за бузком, у вуличці, що збігає до Дніпра, даленіє гупання чобіт. «Зінько! Ти-бо де, Зінько!» — гукає з хати перелякана мати, а Зінька в щасливій нестямі голубить Маркіяна... А потім вона проводжала Маркіяна до війська, присягаючись чекати на нього хоч сто і тисячу років; а потім, голодної весни, на корчкрані, де він був за десятника, приплив до берега Петро, побачив її — ледь душа в тілі — і зісватав на поварику: для тих, хто працював у пароплавстві, були пайки. Так вона і лишилася на крані, що піднімав корчі з дніпровського дна, а коли у них з Петром мала народитися дитина, вони повернулися в село, оселилися в спорожній Зіньчиній хаті, Петра настановили старшиною бакенщиків, а Зінька знову пішла в ланку.

Громовиця з різким, металевим відлунням напливала з заходу, пронеслася над селом, наче чорна тінь, і скотилася до Дніпра. Вона зітерла спогади, як смерч стирає сліди на піщаній полівці.

— Знову полетіли кораблі бомбити! — Маркіян кинув трубку. — Перебили провід, іроди!

Він випростався, і якийсь мент гул німецьких літаків висів між ними, ніби пам'ятної ночі посвист куркульської кулі. Тільки тепер вона побачила, які виболені, стомлені, червоні від безсоння очі в Маркіяна.

— Не думаю, що скоро, але наші повернуться.

— Я знаю, — кивнула вона, ніби йшлося про річ звичайну, бо й справді ніколи не думала, що німці можуть лишитися назавжди. А Маркіян уже дивився на неї ніжними, сумними очима, дивився так уперше після їхнього прощання в саду районного військкомату; і Зінька опустила очі.

— Винна я, винна перед тобою, Маркіяне...

— Пізно вже винного шукати, — ковтнув тютюновий дим Маркіян. — Ти згадуй мене, хоч іноді.

— І ти, Маркіяне, не думай про мене погано, — тихо мовила Зінька і додала, ніби заклинала: — А лихо це ти переживеш, і кулі тебе обминуть.

Він вдячно усміхнувся, очі випогоджувались крізь задавнену втому. Ступив до Зіньки, рука поповзла по лутці вікна, біля якого вона стояла, пальці руки танцювали.

— Оце їсти Петрові несуть та одежину на зміну, може, ще застану на переправі, — поспіхом сказала Зінька, відступаючи до дверей. Уже з вулиці зиркнула на вікна сільради: Маркіян сидів за столом, поклавши голову на зчеплені руки.

Дощів давно не було. Баламутівка обміліла, і ніс човна лежав високо на піску. Зінька обійняла його теплі дощаті боки, вперлась ногами в корневища верболозу, але човен і не зворухнувся. Вище по Дніпру, біля Звеничева, зататакали кулемети; там, на пагорбах, ще оборонялися наші застави. Військовий катерок виткнувся з-за кручі, пробираючись, мабуть, до Звеничева. Тої ж часини із степу, де німецькі батареї, полетіли снаряди, здіймаючи попереду катера водяні копичі. Катерок розвернувся, сховався за кручу, і гармати замовкли.

Катер знову з'явився на плесі, тепер під берегом, і німецькі гармати заговорили, снаряди падали в глинище, над головою Зіньки задзижчали осколки. Зінька усім тілом вросла в пісок, затулила голову руками, ні-

би руки могли порятувати від залізних джмелів. Щоб не було страшно, вона наказала собі думати про щось гарне, і згадувалися їй рожеві надвечір'я, коли до Зіньчиного двору сходилися дівчата з оберемками квітів плести «Івана», вінок вони обцяцьковували свічками і несли, співаючи давніх пісень, крутою стежкою з Холодної гори в берег, де на них чекали хлопці. Купальське сонце опускалося у воду, Маркіян сідав за весла і вигрїбав з вінком у човні на середину Дніпра. Вінок, блимаючи вогниками свічок, плив за водою, хлопці й дівчата, узявшись за руки, стрибали через купальське вогнище, було галасу й сміху на все село, а вони з Маркіяном перепливали через Дніпро в лугові озера, вона впівголоса переказувала матеріні оповідки про берегинь та водянників, а Маркіян благодушно сміявся.

Думка, що вона змушена ховатися на землі, де пам'ятала себе молодю та щасливою, ятрила серце, лютила Зіньку, а лють завжди додавала їй сили. Зінька стала коліньми в пісок, усім тілом навалилася на ніс човна, і човен поволі, але посунув до води. Упертий катерок тепер завернув у старицю, сховався за верболозами, німці гатили снарядами по острову, і Зінька попід берегом благополучно перепливла сагу та сховалася за кручі. Острівцями піни біліла в хвилях оглушена риба, над нею літали ситі чайки. Вода несла потоплених овець та коней, уламки човнів та поромів, полудрабки возів. На піщаній косі головою у воді лежала роздута корова, її обліпило чорне, як ніч, вороння. Зінька щосили гребла і за течією швидко проминула село, цегельню, перші, другі і треті глеї, і вже хатки Перевозів, ніби намальовані, забіліли на пагорбах, коли з берега її гукнули. Під кручею стояв хлопчина літ тринадцяти, у пережмаканому бавовняному костюмчику, з якого давно виріс, у солдатській пілотці і з торбиною через плече.

— Тітонько, перевезить на той берег, тітонько!

На той берег було як на той світ — і далеко, і близько.

Хотіла крикнути Зінька, що поспішає, але поглянула на хлопчину і тільки зітхнула. Хлопець зняв парусинові черевики, побіг по мілководдю, перевалився в човен. З мокрих до колін штанин його струменіла вода. Очі були не дитячі, глибокі.

— Чого тобі на полтавський берег? — Зінька пода-
ла весло, щоб хлопчина відштовхнувся на глибоке.

— Своїх наздоганяю,— худобу погнали. А я маму поховав...— з очей потекли сльози, хлопчина одвернувся.

— Ну от, а ще в штанях. Якби усі, у кого горе, тепер заплакали, чекай нового потопу. Налягай краще на весло, бо зносить, — вона ще боронилася, не хотіла чужого горя. Але за хвилину спитала: — Ти звідки, із степу?

— З-під Житомира ми, — радо відгукнувся хлопець, повертаючи до Зіньки заплакане, у борозенках від сліз обличчя, але з сухими і від того ще сумнішими очима. — Тато на фронт, а ми з мамою корів погнали. Вона дояркою була. Тут ось, у степу, німці налетіли — і з кулеметів по череді, наче розважалися. Хто де був, там і впав, а мамця кинулася корів у лісосмугу загонити. У груди їй вцілило. На підводі до Перевозів донесли, наші з коровами далі через Дніпро, а ми в людей лишилися. Тільки мама через день померла, я сам і могилу копав.

Зіньці усе всередині затерпло від тієї сповіді, і не було слів, щоб утішити хлопця, вона мовчки гребла. Течія їх потроху зносила, але нижче Перевозів Дніпро круто вигинався, і Зінька сподівалася втрапити в те коліно. Німецькі снаряди час від часу ревіли вгорі, але розривалися далеко в лугах. У затоці, до якої підступав дубовий ліс, стояв замаскований гіллям пароплав. Зінька спромоглася вигребти вище пароплава, хлопець повісив на шию зв'язані шнурками черевики, віддав весло і стрибнув на піщану косу:

— Спасибі, тітонько.

— Ти ж як своїх не наздоженеш, вертайся до нас, старшину бакенщиків запитай, якось перебудемо лихоліття, — заспішила Зінька, — бо, кажуть, німець уже й по цей бік е.

— У військо проситимусь, — нагнув голову хлопець.

— Який ще з тебе вояка, дитинко моя, — ніби по голові погладила Зінька.

— Та мені б лише кулемет роздобути, — хлопець стиснув перед себе кулаки, ніби вже тримавсь за ручки кулемета; обличчя його пересмикнулося, набуло тої неприродної дорослості, що її породжує лише безмірна ненависть — я б їх... і за мамцю, і за все...

Він відштовхнув човна на глибінь і пішов до лісу широкою, неспішною ходюю. Зінька довго дивилася вслід хлопцеві, жаліючи його і потай заздрячи: якщо

поталанить, хлопчина справді приб'ється до якоїсь частини і ще воюватиме. «Отак би і я — пішла й пішла, якби не діти», — подумала Зінька. Згадавши про дітей, вона поспіхом узялася за весла — сонце уже не високо, а вона ще й Петра не знайшла, і вертатись від Петра не близький світ. Зінька вигребла на середину затоки і побачила на протилежному березі Дніпра, під кручами, зелену будку бакенциків.

Літаки вигулькнули з-за пагорбів так несподівано, що Зінька не встигла й злякатися. Небо загуло, заскреготало; гілля, що ховало від очей палубу пароплава, розсунулося і навперербій зачухкали ZenіткИ. Перші бомби упали десь на середині Дніпра, ріка, мов жива, зойкнула, здригнулася, і дроз гребінистими хвилями покотився по її тілу до берегів. Човен підняло на пінистий, що гостро пахнув металом і димом, гребінь, кинуло в безодню, але на льоту підхопило, знову підняло і захлюпнуло водою. Зінька, що було скоцюрбилася на днищі, стала вичерпувати ковшем воду. Літаки розвернулись і вдруге напали на пароплав. Зіньку притиснув до днища пронизливий, дедалі гучніший вереск бомб, у човен сипонуло мокрим піском, ніби градом, але зусиллям волі вона примусила себе взятися за весла і повернути човен назустріч хвилям, що котилися від мілководдя, збуреного вибухами. Вода знову хлюпнула через облавок, човен крутило, мов скіпку, Зінька кидалася то до ковша, то до весел; а з неба сипалися в річку, шипіли, бухкали хмарками пари осколки. Літаки зникли, як і з'явилися, раптово; на Дніпро напливала тиша, аж боліло у вухах; хвилі підбивали човен до пароплава, з палуби, знявши пілотку і витираючи долонею піт з чола, усміхався командир Zenітників:

— Що, молодичко, душа в п'ятках?

— Не було їй коли у п'яти ховатися, — Зінька й собі хотіла усміхнутися, але обличчя не слухалось.

— У сорочці народилася, могла б досі і на небі бути.

— Діти у мене. Аж двоє. Нема як на небо.

— Пливи, молодичко, звідси. Бомби на дітей не зглянуть, а німці ще прилетять.

Зінька щосили погребла із затоки, а від правого берега до неї уже татахкала моторка. Петро викреслив півколо, захопився за облавок човна і зле ошкірився:

— Ти що, здуріла — під бомби лізеш!

— До тебе ж, чортова кров, спішила, а ти зуби ціпиш! — розсердилася Зінька. — Не на вербу ж залізла!

Це було скоро після народження Андрійка. Петро уже працював бакенщиком, але ще не мав мотора, а належало йому, як старшині, мати двох гребців на баркасі. Плавав з ним сусіда, молодий хлопчина, а на другого гребчика він записав Зіньку — будуватись збиралися, копійки складали. І трапилось, що на ніч глядячи попливли Петро з гребчиком проти води перевіряти бакени. Тієї весни розлило Дніпро неоглядно, не ріка — море. Коли налетіла страшна шура-бура з дощем, та ще таке холодне. Зінька весь вечір ходила по Холодній горі з ліхтарем, вимокла і намерзлась. Мабуть, у Звеничеві заночували — утішала себе. Опівночі стукає у шибку гребчик, що з Петром поплив. Побачила його самого на порозі Зінька — і в плач, і гребчик плаче. Аж розказує. Підпливали вони вже до острова, коли хвилюю баркас залило. Почали черпати, а як тут вичерпавш, коли і зверху ллє, і через облавки захлюпує. Острова як не було, під водою, самі верхівки верб у п'ятмі, як мітки. Петро й вирішив: я на вербу залізу, а ти мені кінець ланцюга кинеш, я човна трохи підтягну, через корму воду виллемо. Петро на гілляку вибрався, гребчик ланцюга кинув, та низько, а човен тим часом понесло в ніч. Хлопчина кричить: «Не вигребу, дядьку, проти течії, хоч ви мене вбийте». Петро йому з верби: «Пливи за водою, куди вже винесе, мо', з ким припливеш до мене». А сам думає, признавався: «Тут тобі і капець, Петре. Як не замерзну до ранку, то задрімаю, знесилившись, та й у воду впаду». Зняв паска, прив'язався до гілки, обкутався плащем, добре, хоч плащ непромокний, і зубами вицокує. Гребчика аж під Перевозами до берега прибило. Він човна залишив і бігом до Зіньки. Зінька як почувла таке — кого кликати, кого будити, ані вогника в селі. За весла і в берег. Одв'язали човна, що під руку трапився, попливли. А спробуй вигребти проти води та вітру. Сяк-так до острова догребли, а ніч — хоч око викולי, вітер з дощем в обличчя січе. Стали довкола верб снувать, та покликувать, геть голоси згубили, аж з одної верби глухо, наче з того світу: «Я туточки!..» Укляк, руки не поверне, а плащ — як дзвін, обкрижанів. Добрались додому — горілкою Петра напоїла і розтер-

ла, затопила піч і на черінь, під кожуха. Одійшов, а ранком: «Мабуть, дитя наше щастя має, що я живий лишився...» — «Був би ти живий, проклятуца твоя душа, якби не Зінька, — гарикнула тоді з великої радості, бо хоч і зійшлася з Петром, не думаючи, а серце жіноче, як квітка: де посадиш, там і цвіте.— Тільки ж як понесе тебе ще, чортяку, на вербу, ось тобі хрест — не попливу!»

Тепер Петро як почув про ту ніч, присмирів, почав виправдовуватись:

— Дивлюся од будки, от, думаю, хтось у перепльот попав, так попав. А розглянувся, що це ти була, аж серце зайшлося. Як там хоч діти?

— Андрійко зовсім од рук відбився, цілі дні по буграх галайдає, болячки шукає. А мала — як вивірка, аби кубельце в материному приполі. І залишати їх було боязко, і в тебе ж, думаю, на зуб нема чого покласти, та й у дорогу невідому ідеш...

— А спасибі, що й приїхала, — спохмурніло кинув Петро, навертаючи човни попід берегом до будки, — думав, що вже й не побачимося. Тут ще напарника мого осколком чвиркнуло. Тутешній він, з Радосілля. Одвезу чоловіка, а ти побудь — і за старшого, і за молодшого...

— Та поглядай на сонце, бо я ж завидна й додому.

Петро пристав до берега, вивів з будки напарника, дідка з перев'язаною головою, поклав йому під спину сніп жита, і лишилася Зінька сама. У степу скрекотіли кулемети, у синьому, вже передосінньому небі повискували кулі, наче щурики, летіли і рвалися у лісі по той бік Дніпра снаряди, а в березі мирно плюскотіла об днище човна вода і мерехтіла над ясно-жовтим піщаним дном мільга. Зінька дістала з вузлика і розвісила по куцах намоклу Петрову одежину, прибрала в будці. Уже подумувала, чи не зварити Петрові якогось супу, бо хто зна, коли він і їв варене, як з кручі, що над будкою, посипалася глина — по крутій стежці обережно сходили з пораненим на брезентові два наші бійці, обвішані флягами. Їхні обличчя були ніби сірі маски з куряви й поту, в прорізах яких темніли очі. Бійці опустили пораненого на снопи під стіною будки і побігли до води. Вони пили, наче гуси, занурюючи голови в хвилі, хлюпаючи пригорцями на себе і клекочучи — чи то сміялись, чи плакали. Потому один з

них наповнив флягу і так само підбігцем поніс пораненому.

— Сонце цілісінький день палить у степу — як на сковорідці, — подохнемо без води.

Поранений пив воду, наче пробував на смак, дрібними ковтками. Зінька намочила хустку і витерла йому обличчя, — хустка зчорніла, а лице ніби проросло з чорноти, як навесні проростає із землі городина. Було воно молоденьке, брови світлі, як житня солома, майже не видні на білому чолі, очі блакитні, а може, віддзеркалювалося в них небо.

— Лейтенант наш, три дні як з училища, — тихо сказав боець. — Груди зрешетило. На пароплав його хочемо...

Зінька відгорнула полу шинелі з грудей, лейтенант вдячно глянув на неї й узяв руку. Пальці його були холодні, як бурульки. Один із бійців, набравши у флягу води, пішов у степ, другий лишився біля командира. Лейтенант дивився на Зіньку, очі його то зникали, танули в мороці, то знову випірнали із забуття.

— Стерня в павутинках, а на павутинні роса, а може, намисто... Ви мене чуєте, мамо?.. Води, води дай і сама напийся... Жарко було сьогодні в полі, я колоски збирав за грабаркою, а льон ми уночі возили, щоб не висипався... Я вам про своє село розкажу, про маму і про Оксану... Ми тут кістками ляжемо, нам би до ночі протриматися, наказ — до ночі... А по стерні туман, і гуси в тумані, а я під скиртою читаю, і сонечко, як Оксанині пальці, по обличчю гладить... Вогонь! Вогонь!... Я про наше село вам розкажу, село під лісом, за темними лісами, за синіми ріками... Неси мене, мамо, неси, бо в грудях болить... А вулиця наша край села, шпорішем заросла, серед літа шпоріш вигорає і в ноги коле, як гусей на пашу женеш, не коле, а лоскоче; а по гриби через болото іти, мохом на болоті пахне, як у хаті, хати у нас на моху кладуть, мама іде по воду, відра дзвенять на коромислі; а в Оксани полотняна торба з книгами через плече, і на торбі «Оксана» бузиновим чорнилом написано... Оксана іде по воду, відра дзвенять на коромислі, дай, Оксано, напитися, спасибі тобі, Оксано, вода у нас смачна, де не бував — такої води не пив; а як від нашої школи, згори, дивися, хати наче у ліс по гриби бредуть, а стерня — як рядно, а по стерні зелені мурахи повзуть, та як же

їх багато, аж страшно, а нас лише семеро залишилося... Вогонь! Вогонь! Чому ви не стріляєте?...

Лейтенант випустив Зіньчину руку, несподівано звівся на ліктях і закричав бійцю в обличчя:

— Чому ви не стріляєте? Виконувати мою команду! Вогонь! Вогонь!..

Кров давно уже цідилася з куточків його вуст, а тут наче прорвало греблю, упала дощем на житні колоски. Лейтенант повільно обляг на снопи, і очі його навіки заспокоїлися, ніби задивилися в блакитне небо та вже й не в силі були одірватися. Зіньчині коліна тремтіли, вона обхопила їх руками, зігнулася в клубок, але дрозж не минався, проймав усе тіло; потім полилися сльози, і їй зробилося легше. Не чула, як під'їхав чоловік на моторці, а коли підвела голову, побачила крізь пелену сліз Петра, що стояв над мертвим, жмакаючи темними, в мастилі, руками картуза. Зінька схлипнула і знову сховала голову в коліна і так сиділа, поки Петро із солдатом гупали заступами в глинищі, ховаючи лейтенанта.

Петро узяв її за лікоть, ніби розбудив:

— Давай підвечеряємо, Зінько, та йди, а я годинку передрімаю, бо ніч мені сьогодні світить не з легких та ще без напарника. Посиплються скоро хлопці з круч, як груші.

Бійця вже не було на березі. Тіні пагорбів стелились на півріки, а далі вода рожевіла, наче від крові. Зінька підвелася й пішла до будки, де стояв дощатий, застелений газетами стіл, порізала кусничок сала, одкраяла хліба, дістала з кошеля огірки та помідори — усе те робила ніби в чаду, од якого ще гаразд не відійшла, повільно та зосереджено. І їла мовчки, і було в будці та на березі од її мовчанки моторошно, наче в хаті, з якої щойно винесли небіжчика. Уже довечерювали, коли побачили крізь вузьке, без шибки віконце людину в солдатських штанях і гімнастерці, але босу, без ременя й пілотки. Солдат повзком вибрався з-за шипшинових кущів у горловині яру і припав до води. Напившись, роззирнувся на всі боки і пішов до будки, тримаючись глинища. Уже від будки побачив у затоці човни, шарпонувся у берег, але весел не було, і він повернувся назад. Рвонувши двері будки, відступив за причілок, ніби остерігався пострілів зсередини. Проте ніхто не стріляв, і незнайомиць зазирнув у будку.

— Твої човни? Дай весла або перевези на той бік!

— Швидкий, бач, — повільно мовив Петро, витираючи руки об шмат газети. — Може, ти шпигун який, а я тебе переправлю. Документи маєш?

— Які документи, начальник знайшовся! У німця мої документи, сходи забори, як такий розумний, тут уже недалеко! — хрипко закричав прибулець. — А я сім діб у їхніх лапах побув, ситий по горло. Ночами, як злодій, по ярах диму даю. Не чуєш хіба, яка сила пре, що про документи питаєш!

Тут він побачив хліб на столі і примовк і вже не зводив з нього запалених очей. Зінька без жодного слова посунула крайчик на кінець столу, прибулець ухопив його обома руками і опустився на тапчан під стіною. Його давно не голене обличчя нагадувало Зіньці копичку вимоклого на осінніх дощах сіна.

— Оточенець я, з-під самого Дрогобича ідемо. І все, як вовки, по лісах, бо хіба його переженеш, такою силою суне, та на машинах, та на танках, а я собі пішодрала. До обозу були приліпилися, а він, паразит, в одному містечку як налетів, літаків наче тих мошок, так ми з одним бачимо, що смерть — і диму. Але за Житомиром наткнулись на німців серед білого дня, товариша — наче косою, автомати у них у кожного, а я встиг руки підняти. І в полоні, думаю, люди живуть. Та хіба ж у нього, паразита, полон? Душогубка! Вони з кулеметами на конях, а ми — пішодрала цілісінський день, і тільки хто за колоском потягнеться — так і січе, по добі краплі води в роті не бувало, а до калюжі кинуться — наче капусту, з кулеметів. На моїх очах старший колони дев'ять передніх відрахував, вистроїв і з пістолета розстріляв, — дочці його того дня дев'ять років виповнилось, так це він на її честь. А в таборі — пілотку водички з двома просинами налле і нагайкою по плечах на закус. Бачу, що все одно погибель, то я вночі попід дротом — та диму, і аж сюди...

Він ковтав хліб і слова навпереміж. А як не стало хліба, примовк і жалібно дивився на Зіньку.

— Нема у тебе хлібця ще, сестричко?

— Твій хлібець отам, відки диму давав! — високим фальцетом гукнула Зінька. — Бач, у німця похлебтав водички із пшоном, так, думаєш, у своїх з глотки тобі пертимає?! Скорі ви диму давати, а воювать з німцями хто буде — баби та діти?

— Іди повоюй, — підхопивсь оточенець. — Усі ви смілі на горло брати, мати вашу!..

— Лишайся, проклята душа, за мене під німцем дітей ростить — я піду і воюватиму! — Зінька вибігла з-за столу і наступала на прийшлого, вимахуючи руками. — А куди ж ти, побий тебе божа сила, диму даєш, на кого цю землю і нас на землі залишаєш?! Хіба ж ти не знаєш, що такий обичай — як супостат наступає, мужчина мусить кістями лягти, а дружину свою і виплодок захистити! Так ти, гаспид, як баб топтати, дітей робити, — так ні страху, ні втоми, а як цівку на тебе навели — так ти диму давать! Он у степу, чуєш, і обойми є, і до обойми, там люди умирають, бо у них совість і поніманіє жисті є, іди до них, а не на той берег поглядай!

Оточенець відступив до порога і гулькнув крізь пройму дверей у рожеве надвечір'я. По той бік ріки загахкали зенітки, бомби упали на луг. Прибулець, зігнувшись у три погібелі, пробіг повз будку. Треба було і їм іти під кручу, німецькі льотчики могли побачити човни в березі, але Зінька сиділа, затиснувши коліньми руки, мовчазна й усамітнена, а Петро лише скося позирав на затоку і курих.

— Ось що я тобі скажу, чоловіче, — мовила по хвилі Зінька. — Як піду я зараз додому, залишу тебе без напарника, то це вийде, що і я, Зінька, салом п'яти мажу. Переночують наші голуб'ята в хрещеної, а я побуду ніч біля тебе.

— Воно, звичайно, без напарника мені сю ніч незavidно. Хто живий на заставах лишиться, усі на той берег хотітимуть, кожному своє життя дороге. А як удвох — твого човна до мотора припряжемо. Та й сказати б так, — неспішно продовжував Петро, — і біля тебе мені охота побуть, бо хтозна, як там воно буде, раз випало нам війну пережити, а не чужа ти мені...

— Що, давно біля Явдохи жирував? — скинулася Зінька, наче вже заснула риба, що на неї сипонули солі. — Кобель проклятуций!..

Але колишньої гострої образи і злості на Петра не знаходила в душі, і вже здавалося, що усе те, з Явдошкою; було в іншому житті, яке з нинішнім їхнім життям не має нічого спільного, і все воно таке дрібне та несуттєве порівняно з зеленою напастю на людей, аж не повертався язик зараз про це багато говорити.

«Бабське серце — наче трава у лузі, скільки не коси, а все одно зеленіє», — подумала і примирливо сказала до чоловіка:

— Ти, Петре, спочинь часину, а я до човнів.

Сонячна куля холола, опускалася в Дніпро, вода Бuzково кипіла. Німецькі літаки зникли, і оточенець горбився на носі човна, звисивши в ріку босі ноги. Ноги були в саднах, наче в п'явках, кривавили, і Зінька пожаліла:

— Ось зсугеніє, хлопці із степу прийдуть — попливемо.

У човні було чимало води, Зінька заходилась вичерпувати, оточенець підвівся, удвох вони виволокли човна на пісок, перевернули і вилили воду. Тоді Зінька послала оточенця у кручу по бензин. У моторі бензин був, але не повен бак, а ніч довга. Мотор Зінька знала і вміла біля нього ходити — Петро навчив. Сутінки лягли на плесо напереміж із вечірнім туманом. Стрілянина в степу вщухла. Пароплав тихо вийшов із затоки і тінню, без вогнів, проплив униз по Дніпру, хвиля розгойдувала човни, Зінька помахала пароплаву рукою. Журавель жалібно курликаючи, ковзнув по небу: чи не загинула журавка під бомбами, війна — і пташині, і звірині горе гірке, зітхнула Зінька. То люди хоч знають, за віщо страждають, а воно — з язиком німим? Ясно-жовті кручі ніби світилися зсередини, і Зінька ще здаля побачила чотирьох солдатів, що повільно плуганилися вздовж води, тягнучи за собою кулемет. Були вони мовчазні і похмурі, мабуть багато своїх залишили в степу — Зінька не розпитувала, а вони не розказували. Поки вона будила Петра та приносила весла, військових набралось на два човни, а з круч усе сковзували і сковзували.

— Хлопці, лучче за другим разом, аби благо перевести вас, — сказав Петро, приланцюговуючи Зіньчиного човна бік о бік із баркасом та заводячи мотора. Берег, покраплений червоними вогниками цигарок, почав даленіти. Зінька веслом правувала, а Петро тримав руль мотора. Ріка здавалася широкою, як ніч. За пагорбами в степу спалахували і повільно гасли білі зірничі німецьких ракет. Човни були переповнені, мотор гучно калатав, наче серце, коли йдеш під гору, здавалося Зіньці — на півсвіту. Пригнічуючи до води калатання мотора, пропливли на схід з протяжним гу-

лом німецькі бомбардувальники; як один велетенський темнокрилий птах, затулили каганчики зір, і Зіньці на мент стало страшно, як бувало страшно увечері на польовій дорозі, коли над головою починала кружляти сова, але вже не за себе страшно, а за цю повноводу ріку, за білясту косу піщаного берега, що повільно наближався, за цих хлопців у гімнастерках, пропахлих потом, порохом і степовим полином; хлопці стиха розмовляли про недавній бій, про загиблих, про трьох бійців, що несли протитанкову гармату аж з-під Карпат, прориваючись з оточення, про німця, що вже нібито вийшов нижче по Дніпру на лівий берег, і про те, що прийде щаслива година, коли німець, не оглядаючись, тікатиме на захід, але не кожен з тих, хто сьогодні воює, доживе до тої години. І в Зіньки з'явилося глибоко жіноче, материнське відчуття, ніби все, за що тепер боялася, вона сама ж і народила, від того почувалася великою та дужою, і страх минув, натомість росла певність у своїй (а отже, і довколишнього світу, бо він плоть від плоті її) живучості, вічності.

Певність ця не полишала Зіньку всю ніч, поки вони снували, наче човники у ткацькому верстаті, від берега до берега. Бійців під кручею лишалось усе менше, востаннє вони пливли трохи не впорожні, а повернулися на правий берег — обом стало сумно і тривожно від безлюддя. Під старим, жовто-білим, як лусточка сала, місяцем голо вилискували шпилі пагорбів, їхні чоласті обличчя в тіні були похмурі й задумливі, а піщаний, у місячній поливі поділ берега видавався пустелею. Зінька й Петро сіли на снопах під будкою, звідси добре проглядалася лінія берега, а їх самих не було видно, і неждано пригорнулися одне до одного. Чи то пожаліла Зінька чоловіка перед розлукою, чи безлюддя і тривожна тиша зробили його ріднішим, але відповіла на Петрову ласку. Уже в гарячій тумані згадала вона, як лилася з вуст лейтенанта кров на солому, на якій вони з чоловіком любляться, як гупали у глинищі лопати, коли ховали загиблого, згадала стогін поранених, що їх заносили у човни, проте ця близькість смерті і війни не протверезила її, навпаки, всупереч смертям, яких так рясно було нині на світі, вона не стала берегтися, а беззастережно прийняла в себе чоловіка, як земля приймає плуг і зерно: «А що, не всім же в це лихоліття убивати — я народжу».

З останім їхнім щасливим, самозабутнім трепетом у степу заговорили німецькі гармати, і берег здригнувся од вибухів.

Зінька знеможено відкинулася на снопи, їй калатало серце, гули у голові дзвони, аж по хвилі збагнула, що то насправді гуде, стогне земля. Вона пригорнулася до чоловіка, обняла його тіло, як хміль обвиває стовбур береста, і Петро не боронився. Притихлі, вони ще якусь часину лежали, ніби сподівалися одурити долю, яка написала їм розлуку. Першим опам'ятався Петро:

— Треба розбігатись, Зінько. Німці по висотах, де наші застави були, б'ють. Скоро до Дніпра посунуть.

Зінька розплющила очі: ріки не було, був білий крутень туману, уже поцяткований у рожеве досвітковою зірницею. Петро ударив сокирою раз і вдруге по днищу човна, на якому припливла Зінька, у човен ринула невидима вода. Тоді переодягся в чисте, а робу кинув у ріку, туман ковтнув її.

— Може, за Перевози встигнемо виплисти, а там почешеш пішки, Зінько, — голосом старшого мовив Петро, близькість небезпеки робила його стриманим і суворим. Вона мовчки кивнула, коритися було приємно, ще навітшається із самостійності — скоро буде сама собі і генерал, і рядовий.

За крайніми перевозькими хатами Петро причалив до берега:

— Біжи, Зінько, та ярами старайся.

Зіньці стисло в грудях, не мала снаги слово мовити. Петро припалив цигарку, вогник сірника тремтів.

— Так ти ж там про дітей — гляди мені...

Вона ступила у мілководдя, вода лагідно (була тепліша, аніж передосінній ранок) обійняла ноги, і раптом упала на облавок човна, захлинулася плачем.

— Ще чого, хіба без тебе нема тепер кому плакати?

— А може б, і ти зі мною? — видихнула Зінька. Знала, що не має права такого казати, а сказала.

— Чорту в зуби? Комусь же треба, щоб і по зубах йому давав. Чи всі під жіночі спідниці поховаємося?! — закричав Петро зі злом у голосі і відштовхнувся веслом од берега. — Повернись, я живучий! Ну, будь!

Вона не йшла — бігла попід кручами, раз по раз зиркаючи на баркас, що все малів, віддаляючись до полтавського берега. Скоро їй довелося дертися на крутизну, а коли знову озирнулася, Петро стояв у березі під лісом і махав до неї, а баркас, охоплений полум'ям (Петро ще від будки захопив бензину), плив за водою в затоку, де вчора вона попала під бомби.

Німця вона побачила, коли перебродила видолинок Вовчого яру. Він ішов по згір'ю над яром, по коліна в тумані, — бридка, зелена потвора, смерть з автоматом замість коси, — пострелюючи то в очерет, то в кущі шипшини на схилах, то просто в зілину на гребені. Зінька втиснулася між купиння, зарослого рогозою, зрослася з вогкою землею, але це вже був не страх, а хитрість, бажання будь-що вижити, наперекір, на зло смерті. Хвиля німецьких автоматників прокотилась над нею і стекла до Дніпра. Тоді вона підбрала заросений поділ спідниці та щодуху побігла протоптаною коровами стежкою, дряпаючи ноги об колючки шипшини та глоду й не відчуваючи болю. Вигулькнула з ярів біля колгоспного саду, нарвала в припол твердих, але вже червоних, як шафран, пелінок, і шалиною піднялась до городів. Село лежало в долині, наче на виробленій, з глибокими річищами ліній долоні. По видолках та річищах ще стелився білий, з блакитним серпанком туман, а поля на скосогорах з покаткованими, де не встигли зібрати до приходу німців, пшеницями золотіли. Ніколи досі, хіба що у ранній юності, коли вона жила біля батька з матір'ю, наче біля теплої печі, а в голові було багато молодого вітру, не спадало Зіньці на думку милуватися землею, на якій народилася. Ці пагорби, скосогори, левади і сам Дніпро існували, як існує повітря, яким Зінька дихала, як небо над головою, як вода. І лише цього ранку Зіньку поїняло гостре і печальне почуття: серед такої-бо краси ми жили! Вона аж заплакала, але за мент витерла сльози і швидко — тривога за дітей підганяла її — почимчикувала через городи на свій куток.

З Батієвої гори у село вповзла валка підвод, на підводах сиділи пикаті, мов кабани, чужинці; і коні були якісь чужі, відворотні для ока, хоч коней Зінька

любила з дитинства: маслакуваті, натоптуваті, кудохвості ваговози з ширококопитими, наче довбні, ногами. У колгоспному дворі німці обсіли тракторець і з реготом та свистом крутилися на нім по пляцкові між кузнею і конторою. У Явдошиному дворі німці, до пояса голі, умивалися; Явдошка, вбрана ніби на свято, тримала на випростаних руках рушника і облесливо шкірила зуби. «Засмієшся ти ще на кутні»,— подумала Зінька і одвернулася. По Нижній вулиці, що від Дніпра, троє німців з автоматами вели Маркіяна і Ледачпома. Порівнявшись з Зінькою, Маркіян ковзнув по ній очима, ніби вперше побачив, а Ледачпом силувано усміхнувся. Зіньчине серце стислося з туги, і щоб знову не розплакатись, вона перебігла вуличку і югнула в город.

Діти її сиділи на призьбі куминої хати, наче сирітки, і по черзі пили із горщика молоко. Молоко капало на доччине платтячко, поділ був геть мокрий. Тут, у дворі, Зінька дала волю сльозам, аж поки кума не вийшла з хати та не нагримала на неї: «Що ти, Зінько,— треба жити! Радій: діти живі і хата не пішла дямом. Чи, може, з Петром що?»

По городах бігали німці і батогами били в картоплинні курей. Зінька подякувала кумі, узяла дочку на обремок, сина за руку і пішла до свого двору. Вікна і двері хати були відчинені навстіж, на порозі сидів рудий і теж довготелесий німець, схожий на того, що грав на гармошці попереду велосипедистів, і патрав курку. У хаті герготали і сміялись, потім заграв патефон. «Не, не, матка! — загукав німець і наставив на Зіньку лезо ножа в розводах курячої крові.— Пук, пук!» Зінька мовчки повернулася і пішла до землянки, торік її викопав Петро, маючи думку розвести бджіл. Землянка була обшита деревиною. На збитому з обапелів тапчані валялось сяке-таке лахміття, у кутку темніла склепана з відра буржуйка. Під стіною Зінька з тиждень тому прикопала жлукто борошна, якось проживуть перші дні. Вона залишила дітей у землянці, а сама подалася до льоху. Скриньки із салом, що її Зінька прикидала торішньою порослою картоплею, не було. Кислих огірків у бочці лишилося на самому дні, у розсолі плавав алюмінієвий кухоль. Коло дровітні двоє німців збивали з дикту та дощок, що їх беріг Петро на вулики, скриньки для посилок.

«Ой і далеко ж поїде наше сало! — майже весело посміхнулася Зінька з порога землянки. — Будемо жити, діточки, будемо татка дожидати. Тй, дочечко, візьми віничок і підмети, Андрійко картоплі вкопас, а я сходжу по водичку...»

Вона пройшла по двору, наче по клітці із звіром; по той бік хвіртки теж була клітка із звір'ям, лише вузька й довга. Вуличкою від сільради у зашморгу з німецьких автоматників шкандибали Маркіян і Ледачпом. Зінька так і вклякла під ворітьми: Маркіян був без гімнастерки, у самій спідній сорочці, пошматованій, червоній від крові, на обличчі його від скронь до підборіддя набухала широка червона п'явка, Ледачпом теж у синцях з кривавицями, наче у сливах-угорках. Зінька дивилася на бранців у всі очі.

— Що, Зіна, не хочеш упорожні дорогу на той світ нам перейти? — посміхнувся половиною обличчя Маркіян.

Зінька не мала снаги відповісти. Маркіян пішов ще повільніше, дивлячись у Зіньчині очі, наче у криницю.

— Не винесла б ти водички напитися, Зінько? — жалібно попросив Ледачпом.

Німці погерготіли, засміялись і зупинились. Зінька поставила порожні відра, метнулася до сусідки. Коли несла кухля, рука тіпалась, вода виплескувалась на пісок, скочувалася сірими краплинами на дорогу. Ледачпом пив, наче боявся, що кухля зараз відберуть, Маркіян зробив два неспішні ковтки, рештки води вилив у долоню і плеснув собі на обличчя:

— Спасибі, Зіно. І не бери дурного в голову, не таке переживали, усе буде добре.

Ближчий до Маркіяна німець штовхнув його дулом автомата, зелений зашморг зімкнувся тісніше і посунав до глеїв. У Зіньки ноги зробились як ватяні, але вона узяла коромисло з відрами на плече і поплуганила до криниці. Біля криниці юрмилися німці, крутили коловорот, пили із загального відра, наливали в казанки, неподалік, у низинці, диміла польова кухня. Хвиля фізичної огиди, як до мокриць чи до жовточеревих капустяниць на грядці, сколотнула Зіньку, вона відчула, що не питиме тої води і не дасть її дітям, та й звернула до Дніпра. На Холодній горі німці риштували окопи, які лишилися тут ще з першої

війни. Під горою копошів обоз, німці брали з підвід і носили в глинище продовгуваті ящики. Ріка вигинисто сталіла у підніжжі гори, нагадуючи сизим металевим блиском шаблю, що її колись приніс із громадянської Зіньчин батько. Клубок у грудях поволі розсмоктувався, ногам верталася колишня пружність; треба жити, усё буде добре, подумала Зінька Маркіяновими словами.

Вона зачерпнула води з Дніпра, підважила відра коромислом, а коли розігнулась, побачила віддалік на гребені крутої видовженої гори пласкі, буцим вирізані з картону, постаті Маркіяна і Ледачпома, що їх супроводжували автоматники. Вони йшли повільно, але глеї вже були близько, той бік шпиля, і Зінька заплющилася. Раптом тишу розітнули автоматні черги. Зінька глипнула очима — Маркіян і Ледачпом бігли по схилу гори до шелюги, що значила початок байраку. Ледачпом не пробіг багато — він ніби наткнувся усім своїм тілом на невидиму перешкоду, заточився, упав на дерен, підібгавши під себе криву ногу, і вже не підводився. Маркіян не біг — летів по скосогору, на крутизні упав горілиць, з'їхав, наче з ковзанки у дитинстві, по кручі разом з хмарею піску і, зробившись на мент недосяжним для автоматних черг, знову скопився на ноги та пірнув у шалину, ніби у воду. Німці бігли з глинища на постріли. «Матка, век, век!» — загукав один з них до Зіньки, і Зінька повільно пішла на гору, подумки стелячи удатливий шлях Маркіянові: ярк, де він зник, упадав у провалля, поросле шипшиною й терном, порізане дощовими та весняними водами, далі йшли глеї, такі ж глухі, непролазні для чужинців, а Маркіян їх знає з дитинства, як свою хату. Вона вірила, бо хотіла вірити, що Маркіян відлежить до вечора у бакаї, а вночі перепливе Дніпро, тільки не поранило б його. І від тої віри в Маркіяна, хоч смерть Ледачпома й печалила, Зінька почувалася спокійнішою та упевненішою в завтрашнім дні. Стежка була крута, довга, як роки лихоліття, а відра з кожним переступом ніби наливалися свинцем, але тепер Зінька знала, що зійде на гору, на яку їй судилося історією сходити.

ЗМІСТ

Голубий попіл	5
Ікра червоної риби	11
Алтайські малюнки	21
Три чарівні перлини	40
Парость	51
Мерин	75
Небо	86
Білий кінь Шептало	100
Совість	111
Сонце	122
Фашизм. <i>Триптих</i>	134
Солодке літо	216
Бабай	245
День, як вік	286
Повернення Йоськи	300
Навала	310

Владимир Григорьевич Дрозд
ТРИ ВОЛШЕБНЫЕ ЖЕМЧУЖИНЫ

Рассказы

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор Л. Г. Білик
Художник Т. І. Коженкова
Художній редактор С. П. Савицький
Технічний редактор Т. А. Табаченко
Коректор В. А. Нікітова

Информ. бланк № 1319.

Здано до складання 12.08.80.
Підписано до друку 14.01.81.
БФ 22956, Формат 84 × 108 1/32.
Папір друкарський № 3.
Гарнітура шкільна.
Друк високий.
Умовн. друк. арк. 17,64,
Обл.-вид. арк. 18,424.
Тираж 65 000. Зам. 183.
Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць друкарні
ордена «Знак Пошани»
видавництва ЦК ЛКСМУ «Молодь»
на Київській книжковій фабриці
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР.
252142, Київ, вул. Воровського, 24.

Дрозд В. Г.

Д 75 Три чарівні перлини: Оповідання — К.:
Дніпро, 1981. 335 с.

Тематика оповідань українського радянського письменника різноманітна — від подій Великої Вітчизняної війни до життя сучасного села, від філософських проблем двобою добра і зла до складних взаємостосунків людини й природи.

Оповідання відзначаються яскравим світлом художніх образів, тонкою психологічністю, елементами гротеску й фантастики.

Д 70303—090
М205(04)—81 90. 81. 4702590200

У2

1КРБ. 30К.